

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Transitie tussen de Romeinse periode en de vroege middeleeuwen in een perifeer gelegen microregio van Noord-Francia: de Pagus Renensis van de 4de tot de 8ste eeuw na Chr. : Een archeologische synthese

Annaert, H.E.A.P.

Citation

Annaert, H. E. A. P. (2022, September 15). *Transitie tussen de Romeinse periode en de vroege middeleeuwen in een perifeer gelegen microregio van Noord-Francia: de Pagus Renensis van de 4de tot de 8ste eeuw na Chr. : Een archeologische synthese*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3458544>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3458544>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

4

TRANSITIE ROMEINSE PERIODE NAAR VROEGE MIDDELEEUWEN IN DE *PAGUS RENENSIS*

4 Transitie Romeinse periode naar vroege middeleeuwen in de *pagus Renensis*

4.1 Chronologie

4.1.1 Laat-Romeins, Frankisch, Germaans of Merovingisch?

Een exhaustief historisch overzicht van de 4de tot 8ste eeuw past niet binnen het opzet van deze dissertatie die vooral gefocust is op de archeologische kennis binnen een kleiner regionaal en bovendien perifeer gelegen gebied. Dit hoofdstuk heeft enkel de bedoeling om de chronologische gegevens van de vindplaatsen binnen een breder kader te situeren.

Vooraleer in het kort in te gaan op de periodisering binnen de *pagus Renensis*, is het van belang te wijzen op de problematiek van de historische omkadering.

Eerst en vooral blijft het jaar 476 ofwel de ‘val van het West-Romeinse rijk’ tekenend als scheidingslijn tussen de Romeinse periode en de ‘donkere middeleeuwen’, zoals het vaak nog vermeld staat in de historische naslagwerken en publiekgerichte media³⁰². Deze breuk is echter eveneens zichtbaar in de onderzoekswereld. De periode vóór 476 na Chr. bleef in de Lage Landen steeds het onderzoeksdomein van de specialisten Romeinse archeologie terwijl de periode na 476 na Chr. voorbehouden bleef voor de mediëvisten. Beide onderzoeksperiodes bleven tot voor enkele decennia gescheiden, dit in tegenstelling met de transitieperiode van de metaaltijden naar de Romeinse periode waar onderzoekers wel degelijk met elkaar in communicatie gingen. De opsplitsing van deze transitieperiode in twee afzonderlijke onderzoeksdomeinen heeft gevolgen voor de chronologische interpretaties. Zo is in de Romeinse archeologie sprake van de laat-Romeinse periode vanaf het einde van de 3de eeuw tot 4de en eerste helft van de 5de eeuw. Diezelfde periode benoemen de traditionele mediëvisten als Frankisch/Germaans of zelfs als ‘volksverhuizingentijd’, opgevolgd door de Merovingische periode vanaf de 6de tot het begin van de 8ste eeuw en door de Karolingische periode vanaf de 8ste eeuw.

De bewaarde geschreven bronnen met betrekking tot deze periode zijn beperkt, fragmentair en vaak via secundaire weg bewaard gebleven en bovendien zeer propagandistisch van opzet. In deze bronnen komen de perifere gebieden en het sociale leven van de rurale bevolking nauwelijks aan bod zodat ze weinig bruikbaar zijn voor een regionaal onderzoek zoals deze dissertatie beoogt.

Daarenboven staat de interpretatie van de geschreven bronnen onder invloed van verschillende onderzoekstradities en historische interpretaties die onder meer het gevolg zijn van de 19de-eeuwse staatsontwikkelingen in Europa. Als gevolg hiervan zijn verschillende aspecten van de vroegmiddeleeuwse geschiedenis momenteel het onderwerp van een

³⁰² https://nl.wikipedia.org/wiki/Vroege_middeleeuwen - bezocht op 27/06/2019.

genuanceerd debat tussen historici van verschillende nationale strekkingen en tussen historici en archeologen³⁰³.

De vroegmiddeleeuwse chronologie is nog steeds grotendeels gebaseerd op de vondsten uit grafvelden. De talrijke 'Frankische' en 'Merovingische' objecten moesten tijdens 19de-eeuwse nationalistische strekkingen de historische identiteit bevestigen en kregen dus voornamelijk een etnische betekenis. De opkomst van de cultureel-historische stroming gedurende de eerste helft van de 20ste eeuw was opnieuw voornamelijk gefocust op rijke grafcontexten. De grafvondsten kregen een rangorde in typochronologische reeksen³⁰⁴. Chronologische perioden waren onlosmakelijk verbonden met etnische groepen en/of dynastieën en op basis van de verspreiding van 'etnische objecttypes' op de kaart reconstrueerde men migratiegolven van 'Germaanse' volkeren en stammen. Verschillende typochronologische reeksen ontstonden en leidden tot eerder statische chronologische indelingen, *stufen*, horizonten, groepen of fasen. Tal van dergelijke chronologische systemen blijven tot op de dag van vandaag in gebruik³⁰⁵. Gaandeweg kwamen tevens objectspecifieke typologieën tot stand met als bron nog steeds het rijke vondstenmateriaal uit grafvelden³⁰⁶. Muntvondsten uit dezelfde contexten moesten een absolute datering garanderen³⁰⁷. Sinds de toepassing van de radiokoolstofdatering bleek het noodzakelijk om verschillende van deze dateringssystemen bij te stellen. Tevens ontstond een kritischere houding ten opzichte van de typochronologische indelingen³⁰⁸. Ondertussen was trouwens gebleken dat vele van de grafgiften moeilijk als chronologische barometer te gebruiken waren om grafcontexten te dateren. Vele objecten hebben vanwege hun symbolische waarde of hun depositie als *heirloom* meestal een oudere biografie in tegenstelling tot de artefacten die eerder als werktuig in gebruik zijn geweest. Men kwam tot inzicht dat de aard van de grafgiften heel verschillend kon zijn en er voor de datering rekening moest gehouden worden met diverse factoren waaronder productieperiode, gebruiksduur, ouderdom van de overledene, sociale positie van de overledene, ... Rekening houdend met een mogelijk lange gebruiksduur van bepaalde voorwerpen zijn de meer recente chronologische systemen voorzien van ruimere overgangspannen³⁰⁹. Voor de aanwezigheid van 'exotische' voorwerpen bleek het migratieverhaal van etnische bevolkingsgroepen niet langer zaligmakend te zijn zodat nieuwe onderzoekspistes met betrekking tot sociale en politieke netwerken en handelsactiviteiten hun weg vonden³¹⁰.

Het gebruik van de benaming 'Franken' of 'Frankisch' zoals werd overgeleverd uit de *Historia Francorum* van Gregorius van Tours uit de tweede helft van de 6de eeuw³¹¹, is ondertussen

³⁰³ Halsall 2010, 21-88.

³⁰⁴ Annaert 2018B, 14-17.

³⁰⁵ Voor onze regio's: Böhner 1958; Ament 1977; Siegmund 1998; Nieveler & Siegmund 1999; Müsseseimer *et al.* 2003; Legoux *et al.* 2016.

³⁰⁶ Menghin 1983 (zwaarden); Koch 1998 (beugelfibulae).

³⁰⁷ Martin 1989, 129-135; Werner 1935; Steuer 1971; Legoux *et al.* 2016.

³⁰⁸ Steuer 1977, 382-383; Kars 2011 en 2012.

³⁰⁹ Ament 1977; Legoux *et al.* 2016.

³¹⁰ Halsall 2011; Halsall 2012; Pohl 2002B.

³¹¹ Weidemann 1982.

genueanceerd. Uit de meeste Romeinse bronnen blijkt dat 'Franken' eerder een verzamelnaam is van meerdere Germaans sprekende bevolkingsgroepen die tot een confederatie behoorden: Chamavi, Bructeri, Amsivari, Chattuari, Tencteri en Usipetere, Subambri, Chauci³¹². Al deze volkeren zijn reeds bekend van oudere Romeinse teksten uit de 1ste en 2de eeuw. Ze leefden in het Overrijnse gebied ten noorden en noordoosten van het Romeinse rijk tussen de rivieren Rijn, Weser, Ems, Sieg en Lippe (fig. 4.1) en bleven trouw aan hun eigen stamleiders. Hoewel Gregorius van Tours de 'Franken' verenigd ziet onder de heerschappij van één vorst, Clovis, in een gebied dat bekend stond als *Francia*, beoordeelt Reimitz de benaming 'Franken' eerder als een oppervlakkige connotatie tijdens de 5de en 6de eeuw en schrijft hij hen pas in de 8ste en 9de eeuw een centraliserende rol toe³¹³.

Fig. 4.1: Leefgebied van de Germaanse volkeren die in de 3de en 4de eeuw periode bekend zijn als Franken (© Nonn 2010, 16, kaart 1).

Habitat of the German tribes known as Franks in the 3th and 4th centuries (© Nonn 2010, 16, map 1).

Aan de naam 'Franken' mag dus geen etnische betekenis gekoppeld worden. Iemand die in *Francia* woonde werd als Frank benoemd ook al had hij/zij Romeinse roots of was hij/zij een huwelijk aangegaan met een partner uit het Alamannische gebied³¹⁴.

³¹² Nonn 2010, 15-31; Ewig 2012, 9; James 1988, 35.

³¹³ Reimitz 2015.

³¹⁴ James 1988, 7-10.

Het is echter vooral de toepassing van de zgn. Malta-archeologie die zorgde voor een verschuiving in de onderzoeksthema's vanaf het einde van de 20ste eeuw. Vlakdekkende en vaak grootschalige opgravingen legden meer en meer nederzettingslocaties bloot. Nieuwe onderzoeksresultaten toonden aan dat er in sommige regio's zelfs helemaal geen sprake was van een breuk in bewoning tijdens de 4de eeuw en dat er van een gewelddadige en massale migratiegolf geen sporen terug te vinden waren. Er was eerder sprake van een continuïteit en acculturatie waarbij tijdens een *longue-durée*-proces een mengcultuur ontstond gestoeld op Romeinse, Gallo-Romeinse en Overrijnse tradities.

Deze nieuwe gegevens, aangevuld met nieuwe ¹⁴C-dateringen, geven zeker aanleiding om de vroegere dateringssystemen te herzien. Zo is alvast gebleken dat de (inheems)Romeinse huisplattegronden en de (inheems)Romeinse aardewerktypes wel eens langer in gebruik kunnen geweest zijn dan men eerder dacht³¹⁵.

In deze dissertatie is er daarom voor gekozen om de cultureel-historische en etnische of dynastieke benamingen te vermijden waar mogelijk en gebruik te maken van een neutrale tijdsindeling in eeuwen. De chronologie is opgedeeld in twee perioden: ten eerste de fase van de 4de tot en met de 6de eeuw en ten tweede de fase van de 7de en 8ste eeuw.

4.1.2 De periode van de 4de tot 6de eeuw: een nieuwe identiteit

Historisch kader

Na de onrustige periode vanaf de 3de eeuw gekenmerkt door plundertochten vanuit de Overrijnse gebieden, herstelde het Romeinse Rijk zich tijdelijk gedurende de 4de eeuw met zelfs een korte bloeiperiode tot gevolg. In deze periode vonden belangrijke hervormingen plaats die zeker ook invloed hadden op onze regio's. De nieuwe bestuurlijke en administratieve indeling van het rijk leidde ongetwijfeld tot een grotere scheiding tussen oost en west maar bracht anderzijds de hoofdstad (tijdelijk) dichterbij (Trier). De militaire hervormingen hadden een betere verdediging van het grensgebied als doel wat leidde tot extra rekruteringen waarbij naast 'Germaanse' vrijwillige krijgers ook 'Overrijnse' krijgsgevangenen als soldaten in de legereenheden opgenomen werden. In ruil kregen deze *laeti* en *gentiles*, *dediticii* of *foederati* grond aangeboden om zich te vestigen. Sommige van deze soldaten klommen zelfs op tot een hoge militaire functie. De eerste leiders van Overrijnse afkomst hadden dus een verleden in het Romeinse leger waar ze de kans kregen zich op te werken tot officier.

Het is vooral de 5de eeuw die als scharnierpunt tussen de Romeinse periode en de vroege middeleeuwen moet gezien worden³¹⁶. Vanaf toen lag de werkelijke macht bij de militaire bevelhebbers zodat er van keizerlijke macht in het West-Romeinse rijk geen sprake meer was,

³¹⁵ Van Thienen 2016.

³¹⁶ In 390 wierp Arbogast, een Romeinse generaal van Frankische afkomst, het juk van de West-Romeinse keizer van zich af door zich door zijn troepen als militair bevelhebber te laten uitroepen en door later de West-Romeinse keizer in Vienne uit te schakelen (Jussen 2014, 33-35; Nonn 2010, 56-57). De dood van de Romeinse generaal Aëtius in 454 was het eindpunt van de macht van de Theodosiaanse dynastie over het West-Romeinse Rijk (James 1988, 55-58; Ewig 2012, 14).

alhoewel deze bevelhebbers nog steeds in dienst waren van Rome³¹⁷. Deze *warlords* of *chiefs* verzekerden zich van de steun van hun aanhangers – meestal *foederati* die geïntegreerd waren in het Romeinse leger – door een systeem van *gift-exchange*³¹⁸. Een van de meest besproken *warlords* blijft Childeric, een als Romeinse *foederatus* aangestelde generaal, die de Romeinse levenshouding trouw bleef en contacten bleef onderhouden met de Oost-Romeinse keizers³¹⁹. Zijn rol en die van zijn zoon Clovis die van de begrafenis van zijn vader in Doornik een exclusieve elite-gebeurtenis te maakte en daarbij zowel Germaanse als Romeinse funeraire rituelen in acht nam, blijven voer voor een internationaal debat³²⁰.

Het 6de-eeuwse *Francia* was gegroeid tot een oppervlakte die nagenoeg even groot was als Romeins Gallië. Onenigheid binnen de Merovingische dynastie zorgde voor een voortdurende bron van twist, verraad en burgeroorlog met als gevolg dat de territoria van de inmiddels vier opgesplitste koninkrijken regelmatig van oppervlakte en van heerser wisselden³²¹. De begrenzing van deze koninkrijken is daarom onmogelijk in kaart te brengen en het zou onterecht zijn om de *pagus Renensis* aan een van deze koninkrijken toe te wijzen. Vooral in dergelijke perifere gebieden moeten de grenzen tussen de koninkrijken geen enkele betekenis gehad hebben. De teksten spreken verder van andere ongunstige gebeurtenissen namelijk epidemies (o.a. de Justiniaanse pestepidemie in de 6de eeuw) en klimatologische wijzigingen onder invloed van natuurrampen (o.a. ongeziene opeenvolgende vulkaaneruptions in de 6de eeuw)³²². In hoeverre deze politieke en natuurlijke onlusten invloed hebben gehad op een rurale bevolking in de periferie is echter moeilijk te achterhalen. De materiële cultuur uit deze periode wijst meestal in de richting van een rustige, eerder egalitaire samenleving die toch op een of andere manier deel uitmaakte van de *exchange* netwerken.

Archeologische data

Uitgaande van het paradigma dat de periode 235-280 na Chr. het definitieve verval betekende voor het Romeinse rijk, was men ervan overtuigd dat de bevolking in de *provincia Germania Secunda* zowat gedecimeerd was en later vervangen werd door Overrijnse kolonisten. Van Thienen vecht dit paradigma aan in zijn doctoraatsonderzoek. Hij ontwikkelt zijn visie op basis van nieuwe inzichten over de laat-Romeinse periode maar vooral op basis van zijn analyse van de laat-Romeinse materiële cultuur in Vlaanderen³²³. Hij komt tot de vaststelling dat er effectief een bevolkingsterugloop op te merken is maar dat in bepaalde regio's duidelijke sporen van bewoningscontinuïteit aanwezig zijn, met name in de regio rond Tongeren en in het Scheldebekken³²⁴. Van Thienen stelt dat de laat-Romeinse materiële cultuur niet gemakkelijk te herkennen is en hiervoor ziet hij vier belangrijke factoren. Als eerste oorzaak

³¹⁷ Wickham 2010, 83, 87.

³¹⁸ Bazelmans1991; Ravn 2003, 5-6; Jussen 2014, 38-39.

³¹⁹ Annaert 2018B, 14; Jussen 2014, 40-41.

³²⁰ Halsall 2010, 169-197; Quast 2015; Theuws 2019A, 140-147.

³²¹ Wickham 2010, 115-120.

³²² McCormick 2002, 27-28, 30, 38-41 en 42-63; McCormick *et al.* 2012; Whyte 1995, 9-67; Koder 1996; Gunn 2000; Büntgen *et al.* 2016.

³²³ Van Thienen 2016.

³²⁴ Van Thienen 2016, 141.

noemt hij de schaarsheid aan archeologische vondsten en de problematiek rond de datering van deze vondsten (waaronder het handgevormde aardewerk). Ten tweede ziet hij het vrij algemeen aanvaarde paradigma dat alle bewoning in het noorden van Gallië stopt in het derde kwart van de 3de eeuw als een hinderpaal voor het aanvaarden van een continuïteit in bewoning. De focus van de onderzoekers op het 'Germaanse' aspect in de samenleving tijdens deze periode, is volgens hem de reden dat er momenteel een gebrek aan kennis is over de lokale Gallo-Romeinse bewoners, voortlevende Gallo-Romeinse tradities en mogelijke activiteiten van nieuwe burgerlijke of militaire elites. Als laatste reden neemt Van Thienen aan dat het laat-Romeinse nederzettingspatroon wijzigde van nucleaire nederzettingen naar een zeer verspreide en kleinschalige rurale bewoning die moeilijk archeologisch te vatten is³²⁵. In zijn vernieuwde visie moet de ganse 3de eeuw gezien worden als een periode waarin het proces 'Romanisatie' een totaal ander karakter kreeg waarbij externe factoren zoals ondermeer de Overrijnse bedreigingen, politieke crisis en economische terugval zeker een invloed hebben gehad.

Van Thienen ontkent niet dat er een belangrijke 'Germaanse' aanwezigheid was in de provincie *Germania Secunda* vanaf het einde van de 3de eeuw en de 4de eeuw³²⁶. Hij merkt tevens op dat in het archeologisch onderzoek niet overal sporen van vernieling en plundering zijn waar te nemen en herinnert aan het onderzoek van Heeren dat alternatieve verklaringen biedt voor de talrijke muntschatten uit deze periode³²⁷. Anderzijds toont zijn onderzoek aan dat vooral de stad Tongeren, de regio rond Tongeren en de Scheldevallei nog continu bewoond bleven of dat nieuwe nederzettingen werden opgericht³²⁸. De aanwezigheid van militaire posten, een goed uitgebouwd wegennet, bevaarbare rivieren en vruchtbare bodems lijken hierbij van groot belang te zijn geweest. In het nieuwe model dat hij voorstelt voor de maatschappij in onze regio's tijdens de 3de en 4de eeuw, treedt de interactie tussen de autochtone Gallo-Romeinse samenleving en de allochtone 'Germaanse' samenleving op de voorgrond alsook een continuïteit van bestaande *exchange*-netwerken³²⁹.

Wat de *pagus Renensis* betreft zijn er voorsnog weinig daadwerkelijke sporen van nederzettingskernen wat tegemoet komt aan de aanname van een algemene bevolkingsafname vanaf de 3de eeuw. Het is echter onjuist te stellen dat de regio volledig verlaten werd. De vastgestelde plattegronden bevestigen immers de aanwezigheid van verspreide kleine boerenerven. Er lijkt zeker een Overrijnse component aanwezig zowel in de plattegronden (zoals te Grobbendonk-Steenberg – 029) als in het aardewerk, maar de oorsprong van deze component blijft nog onduidelijk. Het is zeker voorbarig om deze

³²⁵ Van Thienen 2016, 135; Van Thienen 2017.

³²⁶ De aanwezigheid van Overrijnse kolonisten wordt in de literaire bronnen bevestigd (Ammianus Marcellinus schrijft dat keizer Julianus de Salische Franken in 358 toelating gaf om zich te vestigen in Texandria (Theuws & Hiddink 1996, 66; Nonn 2010, 50; Bühner-Thierry & Mériaux 2014, 55; https://nl.wikipedia.org/wiki/Ammianus_Marcellinus#Werk - bezocht op 25/01/2019) en ook de archeologische bronnen getuigen van de aanwezigheid van een Overrijnse materiële cultuur.

³²⁷ Heeren 2015.

³²⁸ Vooral in de regio Tongeren lijken vele verspreide rurale nederzettingen hun oorsprong te vinden vanaf de tweede helft van de 4de eeuw, wat mogelijk te verklaren is door de toegelaten kolonisatie in 358.

³²⁹ Van Thienen 2016, 141-143.

Overrijnse elementen uitsluitend in verband te brengen met migraties. Mogelijk gaat het om *laeti* en *foederati* met een ‘Germaanse’ afkomst die na de ontbinding van de Romeinse legers ter plaatse bleven om zich als boeren te settelen. Een mogelijk militaire factor is bovendien zichtbaar in de vondsten zoals de drieknoppenfibula uit Lier, de *militaria* in de Merovingische grafcontexten te Broechem (086) en de versterkingen te Rumst (096?) en nu ook Antwerpen (004/005) die mogelijk nog in gebruik bleven. Dat er ‘Germaanse’ hulptroepen, mogelijk vergezeld van familieleden, aanwezig waren in de regio is dus niet ondenkbaar. Ondanks het invoeren van eigen tradities blijft de vraag in hoeverre deze zgn. ‘Germaanse’ tradities niet overlapt met de inheemse lokale tradities die zelf hun oorsprong hadden in de metaaltijden. Bovendien zal ook de (Gallo-)Romeinse levensstijl deze lieden niet vreemd geweest zijn zodat er sprake kan zijn van een integratie met de achtergebleven bewoners. Evenwel minder zichtbaar is de continuïteit van deze autochtone Gallo-Romeinse inwoners. Zoals het onderzoek van Van Thienen reeds bevestigde, tonen meerdere radiokoolstofdateringen aan dat ook de inheemse woontradities en materiële cultuur inderdaad langer bleven bestaan dan eerder aangenomen, zoals waargenomen te Deurne-Eksterlaar (007?) en Ekeren-Wilgehoeve (006?). Er lijkt dus niet overal een bruuske stop van bewoning geweest en evenmin een gewelddadige stop gerelateerd aan ‘oorlogszuchtige invallen’ vanuit het Overrijnse gebied en een daarop volgende ‘massamigratie’³³⁰. Vooral in de *vici* zijn wel sporen van brand waargenomen en hoewel deze mogelijk in verband te brengen zijn met de troebele tijden in het midden van de 3de eeuw, hoeven deze niet geleid te hebben tot een volledige decimering van de bevolking. In tegendeel, het zou juist te verwachten zijn mocht de bewoning in dergelijke economische centra bleef voortbestaan, zij het onder een andere vorm en minder dens. Dit lijkt in elk geval voor Grobbendonk (096?) bevestigd.

Wat de funeraire vindplaatsen betreft, zijn binnen het studiegebied geen gegevens bekend uit de 4de eeuw. In de loop van de (latere?) 5de eeuw ontwikkelen zich de grotere centrale grafvelden met Broechem (086) als beste voorbeeld. Meer van dergelijke grafvelden ontstaan vanaf de 6de eeuw wat wijst op een toename van de bevolking. Op al deze begraafplaatsen is een zekere vorm van uniformiteit in grafrituelen zichtbaar waarbij enkel een verschil op te merken valt in de keuze voor inhumatie dan wel voor crematie. Opvallend is het eerder rijke grafmeubilair waarin een symbolische betekenis in het licht van de vooroudercultus moet gezien worden eerder dan een weergave van de materiële rijkdom van de overledene. Deze periode geeft uiting van het vestigen van een eigen identiteit door een mix van bevokingsgroepen die nieuwe samenlevingen vormen in deze periferie: inheems-Romeinse ‘achterblijvers’, *foederati* en *laeti* en nieuwe migrantenfamilies uit Overrijns gebied. De grafvelden blijven dank zij hun rijke materiële cultuur dus nog steeds een goede barometer om de historische evolutie van de bevolking af te lezen.

³³⁰ Dergelijke ‘oorlogszuchtige invallen’ staan voornamelijk vermeld in de panegyrische redes ter verheerlijking van de laat-Romeinse keizers zodat men dergelijke termen tegenwoordig beschouwt als propagandistische overdrijvingen (Drinkwater 1996, 22-23).

4.1.3 De periode van de 7de en 8ste eeuw: een periode van verandering

Historische kader

Met Chlotharius II (584-629) en Dagobert I (629-639) was Gallië weer onder een koning verenigd. Met een koningszetel in het verre Parijs en lokale potentaten uit het netwerk van deze koningen, voor het beheer van de administratie en de organisatie van de rechtspraak (*centena* of *hundred*) in de overige gebieden, was er hoegenaamd geen sprake van een centralistisch bestuur (*no-governance* situatie). Vele lokale *chiefs*, slaagden er in hun macht te vergroten, vooral in de periode na 639 wanneer ze een reeks jonge, nog onmondige koningen in de functie van regent bijstonden. Na een machtsstrijd tussen de verschillende generaties huismeiers, was het de familie van de Pippinieden die de macht naar zich toe trok. Uit deze generatie groeide later in de 8ste eeuw de Karolingische dynastie³³¹.

Historici menen dat in deze periode de *warrior*-maatschappij evolueerde naar een landbouweconomische samenleving³³². Volgens deze traditionele historische visie wijzigde vanaf dan de identiteit van de elite, nam de sociale hiërarchie toe en kwam een gestructureerd en geordend landschap (o.a. door de begrenzing van de verschillende eigendommen) tot stand waarin grondbezit een grote rol speelde. De materialisatie van macht evolueerde van individuele materiële rijkdom naar territoriale rijkdom (grootgrondbezitters), een georganiseerde landbouwproductie en een hiërarchische agrarische samenleving. De historici melden vanaf het einde van de 7de eeuw een toename van schenkingen van gronden en bezittingen aan kerkelijke instanties wat volgens hen niet alleen een verzekering betekende van de onderlinge band tussen elite en Kerk maar ook van de machtspositie van de Kerk op de sociale samenleving en tegelijk een ideologische legitimatie betekende van een dynastieke opvolging van de elite³³³. Het is echter de vraag of deze historische visie te veralgemenen is voor de ganse vroegmiddeleeuwse maatschappij. De archeologische data geven voor de *pagus Renensis* een enigszins ander beeld. Uit onderstaande gegevens blijkt dat zeker tot de 10de eeuw noch elite noch Kerk er sporen hebben achter gelaten.

Archeologische data

De archeologische data tonen enkele opmerkelijke vaststellingen in het chronologische schema van de bewoning (tabel 4.1). Slechts weinig bewoningskernen vertonen een continuïteit van de 5de of 6de eeuw tot de 9de eeuw. Een dergelijke continuïteit is enkel aangetoond voor Geel-Eikevelden (026), Hove-Cuethegem (039) en Wijnegem-Steenakker (105). Andere sites die reeds vroeg bewoond zijn met een mogelijke continuïteit vanuit de laat-Romeinse periode, lijken verlaten in de 6de of 7de eeuw. Dit lijkt het geval voor de bewoning te Grobbendonk-Vorselaarsebaan (030?)/Steenberg (029), Lint-Ganzenbol (055), Mol-Ezaart (070), Wijnegem-Blikstraat (116) en Wijnegem-Wachthaven Albertkanaal (103). Sommige kernen ontstaan in de 6de eeuw maar blijven niet verder voortbestaan dan de 7de

³³¹ Ewig 2012, 181-190; Bühner-Thierry & Mériaux 2015, 261-284.

³³² Wickham 2010, 87, 101-103; Wright 2015, 24, 26.

³³³ Wright 2015, 28; Costambeys 1994, 57; Wickham 2010, 192.

eeuw zoals Borsbeek-Sint-Jozefinstituut (020) en Lier-Grote Markt (052).

Vindplaats	5 ^{de} eeuw	6 ^{de} eeuw	7 ^{de} eeuw	8 ^{ste} eeuw	9 ^{de} eeuw
Grobbendonk-Vorselaarsebaan/Steenberg (030?/29)					
Lint-Ganzenbol (055)					
Mol-Ezaart (070)					
Broechem (Ranst)-Nierlenders (086)					
Mechelen-Nekkerspoel (061)					
Wijnegem-Wachthaven Albertkanaal (103)					
Geel-Eikevelden (026)					
Hove-Cuetegehem (039)					
Wijnegem-Blikstraat (116)					
Wijnegem-Steenakker (105)					
Lier-Hoog Lachenen (053?)					
Lier-Grote Markt (052)					
Mol-Schansstraat (071?)		?	?		
Grobbendonk-Kapelstraat/Ouwen (031)					
Morkhoven (Herentals)-Draaiboomstraat (037?)					
Muizen (Mechelen)-Veldstraat (066?)					
Emblem (Ranst)-Dorpskern (090)					
Retie-Meierend (095?)					
Tielen (Kasterlee)-Sporwegstraat (097)		?	?	?	
Borsbeek-Sint-Jozefinstituut (020)					
Grobbendonk-Fl. Primsstraat (034)					
Muizen (Mechelen)-Slagveld (065)					
Pulle (Zandhoven)-Dennenlaan (114)					
Borsbeek-Vogelzang (021)					
Boechout-Mussenhoevelaan (012)					
Noorderwijk (Herentals)-Roggestraat/Lankem (038)					
Kasterlee-Pastorijstraat (041)					
Vorst (Laakdal)-Oost-Molenveld (049)					
Olen-Lammerdries (077)					
Geel-Elsom (028)					
Noorderwijk (Herentals)-Roggestraat/Lankem (038)					
Kasterlee-Binnenpad (042)					
Nijlen-Mussenpad (073)					
Tisselt (Willebroek)-De Hulst (108)					
Pulle (Zandhoven)-Keulsebaan (113)					
Kontich-Steenakker (044)					
Olen-Wilgenstraat (075)					
Grobbendonk-Ouwen (033)					
Mechelen-Lange Heergracht (069?)					
Zoerle (Westerlo)-Gevaertblok (102)					
Zwijndrecht-Laarstraat (121)					
Oelegem (Ranst)-Zandhovenstw (093)					
Boechout-Sint-Bavokerk (011)					
Edegem-Buizegem (024)					
Vorst (Laakdal)-Steenbergen (117?)					
Kontich-Sint-Martinuskerk (045?)					
Muizen (Mechelen)-Sint-Lambertuskerk (064?)					
Wijnegem-Kerkeveld (106?)					
Geel-Kanunnikenblok (027)					
Geel-J.B. Stessenstraat (120?)					

	Bewoning
	Funeraire site
	Onduidelijke datering

	Plaatsen met zowel bewoning als begroving
--	---

Tabel 4.1: Chronologisch overzicht van de vroegmiddeleeuwse nederzittingslocaties in de pagus Renensis.

Chronological overview of the Early Medieval settlement sites in the *Pagus Renensis*.

Een opvallende *boom* aan nieuwe bewoning ontwikkelt zich vanaf de 7de eeuw en loopt door tot in de Karolingische periode: Geel-Elsum (028?), Geel-Kanunnikenblok (027), Noorderwijk-Roggestraat (038), Kasterlee-Binnenpad (042), Kasterlee-Pastorijstraat (041), Vorst-Oostmolenveld (049), Nijlen-Mussenpad (073), Olen-Wilgenstraat (075), Olen-Lammerdries (077), Zoerle-Gevaertblok (102), Tisselt-De Hulst (108) en Pulle-Keulsebaan (113). Meerdere van deze nieuwe woonkernen situeren zich op de zuidelijke flanken van de Kempense Heuvelrug waarvan eerder al opgemerkt was dat deze later bewoond werd.

De vraag die zich stelt is of deze nieuwe bewoningsgolf te maken heeft met een nieuwe instroom van inwijkelingen of met een bevolkingstoename waarvan de jongere generatie andere vruchtbare regio's opzoekt.

De 7de eeuw vormt dus duidelijk een keerpunt: vele nederzettingen houden op te bestaan en nieuwe nederzettingen komen tot stand.

Eenzelfde breuk is waar te nemen in de funeraire vindplaatsen. De grotere centrale grafvelden opgericht in de 5de en 6de eeuw, worden verlaten rond het midden van de 7de eeuw (Grobendonk-Floris Primsstraat (034), Mechelen-Nekkerspoel (61), Muizen-Slagveld (065), Broechem-Nierlenders (086), Pulle-Dennenlaan (114), terwijl nieuwe kleinere grafveldjes ontstaan, vaak rondom zogenaamde 'stichtersgraven', wellicht families die een nieuwe nederzetting of domein tot ontwikkeling brachten (Boechout-Mussenhoevelaan Borsbeek-Vogelzang (021), Noorderwijk-Roggestraat/Lankem (038), Grobendonk-Ouwen (033)). De opkomst van een dergelijke territoriale expansie is archeologisch eveneens waar te nemen in het groeiende aantal grote en diep uitgegraven 7de-eeuwse kamergraven. Niet alleen de grafstructuren maar ook de funeraire gebruiken veranderden waarbij het aantal bijgaven drastisch daalt en de aard ervan een ander, minder symbolisch, karakter krijgt.

Later, ten vroegste vanaf de 8ste eeuw, duikt voor het eerst een christelijke component op in de vorm van kleine houten zaalkerkjes. Ze lijken vaak opgericht boven op een bestaand grafveld uit de jongere Merovingische fase waar ze mogelijk als herdenkingskapel verder evolueerden tot eigenkerk en parochiekerk (Boechout-St. Bavokerk (011), Edegem-Buizegem (024), Grobendonk-Ouwen (033) en mogelijk ook Kontich-St-Marinuskerk (045?), Vorst-Steenbergen (117?), Muizen-St.-Lambertuskerk (064?) en Wijnegem-Kerkeveld (106?)). Deze grafvelden evolueren tot een kerkhof rond de kerk. De kerkstichtingen bevestigen de opkomst van een hogere grondgebonden sociale klasse en het top-down proces van de kerstening (zie hoofdstuk 4.4).

Of deze vaststellingen iets te maken hebben met een opkomende elite van grootgrondbezitters en een veranderende sociale hiërarchie binnen het studiegebied is echter niet aan te tonen. Zoals zal blijken in de volgende hoofdstukken zijn nergens de typische kenmerken van een hogere aristocratie waargenomen.

4.2 Ruimte en landschap

4.2.1 Hydrografie

Zoals hierboven reeds besproken in hoofdstuk 2 is het gebied van de *pagus* Ren bepaald door de aanwezigheid van rivieren die tot het stroomgebied van de Schelde behoren. Samen met de Schelde vormen Grote en Kleine Schijn, Grote en Kleine Nete en tot slot de Rupel een beschermende maar tegelijk ontsluitende gordel rond Rien (fig. 4.2).

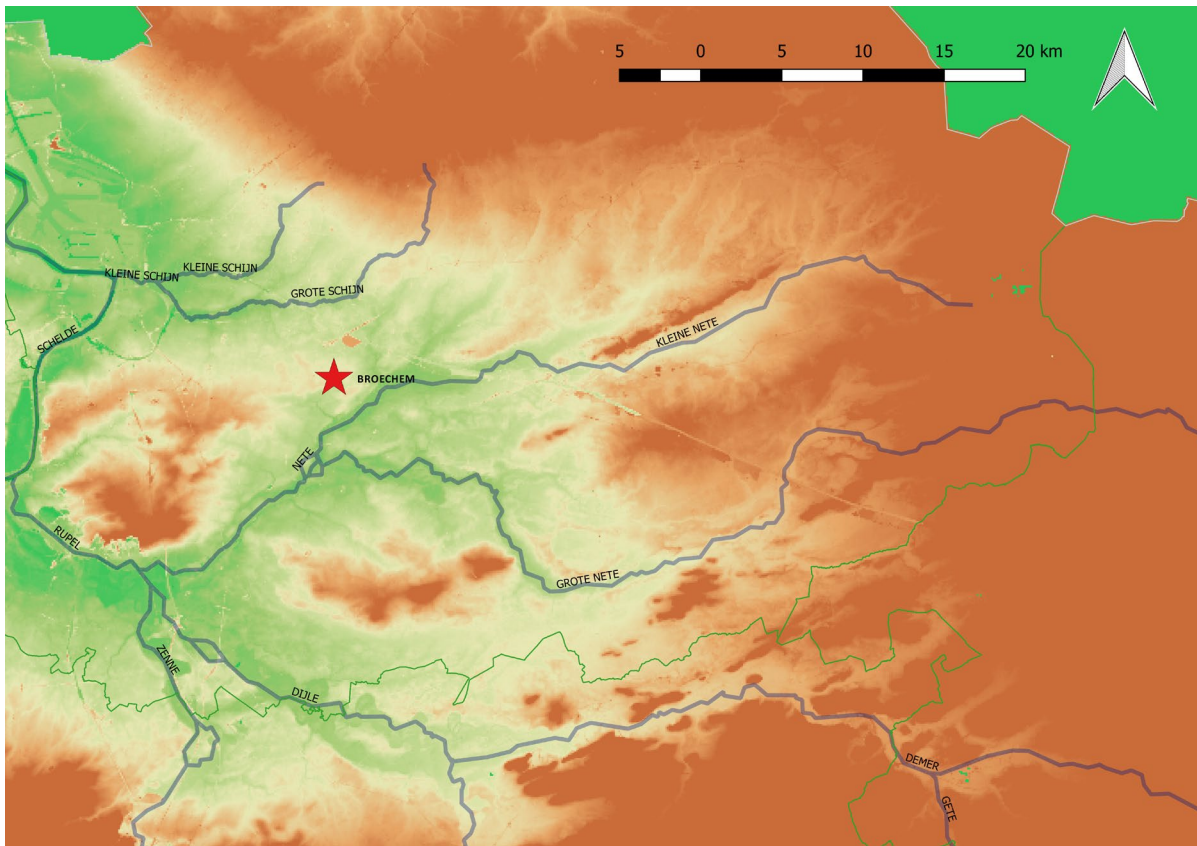

Fig. 4.2: Hydrografische situatie binnen het studiegebied -© AGIV.
Hydrographic situation of the study area – © AGIV.

De **Schelde** heeft haar bron in Gouy nabij St. Quentin (F, Aisne) en stroomt na 350 km via Cambrai, Valenciennes, Doornik, Oudenaarde, Gent, Dendermonde, Rupelmonde, Antwerpen en Vlissingen in de Noordzee. De loop van de Schelde kende heel wat veranderingen in de loop der tijden waarbij de belangrijkste ontwikkeling wel de wijziging van stroomrichting was van noordoostelijke naar noordwestelijke richting. Deze verandering van stroomrichting vond plaats op het einde van de laatste ijstijd als gevolg van de doorbraak van het Nauw van Calais (meer dan 15.500 jaar geleden). Hierdoor breidde de kustlijn zich in westelijke richting uit waardoor de vroegere noordelijke afwatering geblokkeerd werd. De rivieren zochten nu de kortste weg naar zee, dus via een meer westelijk verloop. Deze wijziging in hydrografie had ook belangrijke gevolgen had voor de vorming van de Vlaamse Vallei waardoor de Schelde via

Gent en Eeklo eerder haar weg vond richting Noordzee, en voor de vorming van zandig Vlaanderen (fig. 4.3)³³⁴.

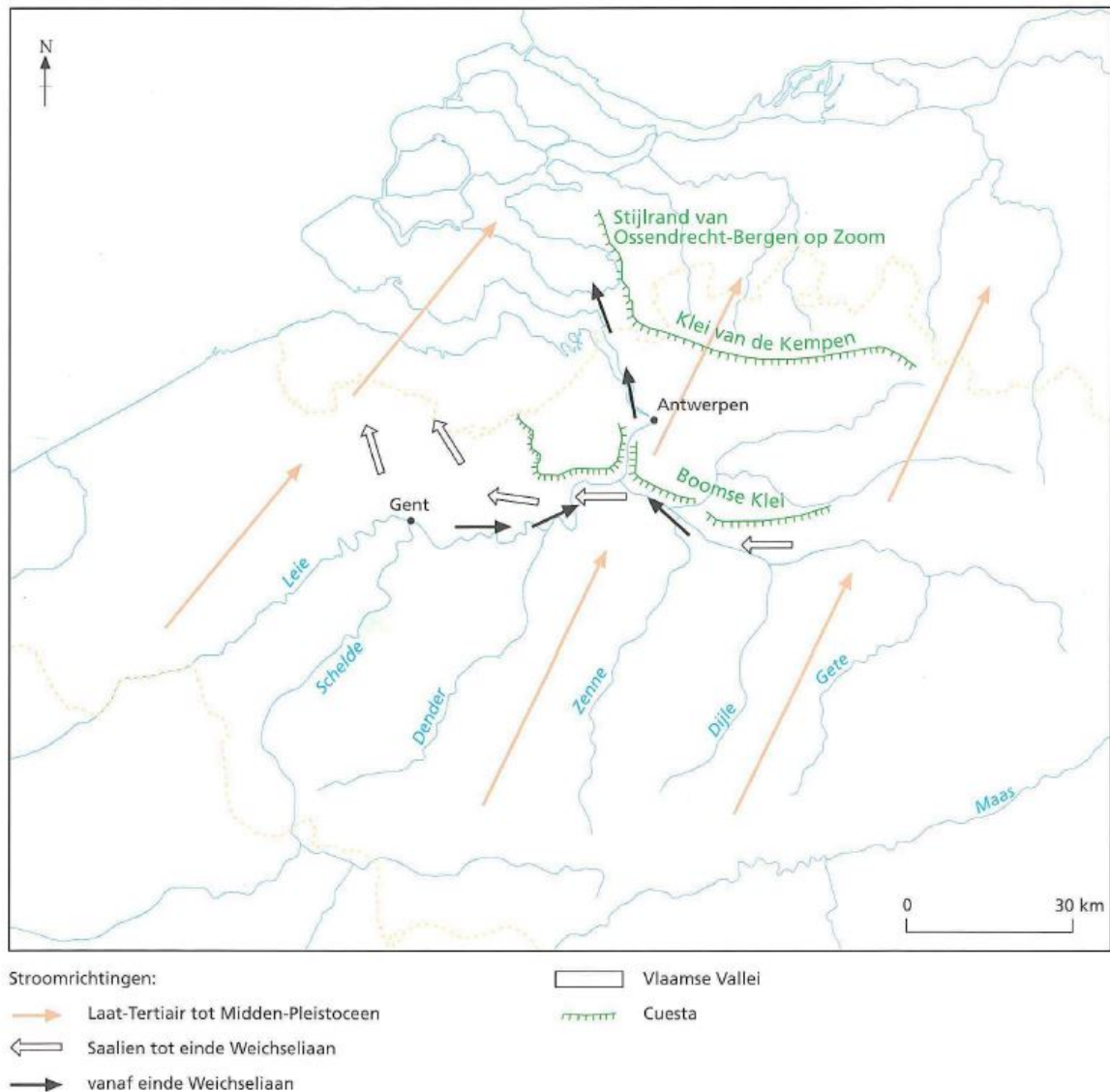

Fig. 4.3: Evolutie van het rivierennet in het Scheldebekken sinds het laat-Tertiair (uit: Van Strydonck & De Mulder 2010, 16: fig. 4).

Evolution of the river network in the Scheldt basin since the late Tertiary phase (from: Van Strydonck & De Mulder 2010, 16: fig. 4).

De naam *Scaldis* was al in voege in de Romeinse periode en is afgeleid van een Keltische waternaam³³⁵. De naam is mogelijk te verklaren als '(stroom) die het gebied scheidt (in twee delen)' of 'die de grens vormt'³³⁶. Reeds lang voor de Romeinse periode en vroege middeleeuwen was de Schelde geëvolueerd van een verwilderde rivier in een meanderende waterloop die regelmatig buiten haar oevers trad. Op de hogere zandruggen die de Scheldevallei flankeren, op de oeverwallen en op de zandige opduikingen of donken in de

³³⁴ Crombé & Herremans 2017; Meire *et al.* 2015; Van Strydonck & De Mulder 2000; Kiden & Verbruggen 1987, 10; Mijs 1973, D-2; Leenders 1996, 72-73..

³³⁵ Gysseling 1960.

³³⁶ Michiels 2012, 84-85.

vallei zelf, kwamen allerhande vormen van bewoning tot stand. Men begroef er ook de doden en aan de rivier zelf werden rituele deposities toevertrouwd³³⁷. Het deltagebied van de Schelde had in de vroege middeleeuwen een totaal ander uitzicht dan vandaag het geval is³³⁸. Via de Oosterschelde vond de Schelde via het huidige Bergen-op-Zoom haar weg naar de Noordzee. Een kleinere zeearm of inham, Sincfal genoemd, lag langs de Noordzee en oostwaarts ervan stroomde een veenriviertje de Honte, richting Schelde. Beiden kwamen in verbinding met elkaar en na meerdere overstromingen kwam uit deze verbinding de Westerschelde tot stand³³⁹. Het is pas na het ontstaan van de Westerschelde dat de Schelde evolueerde naar een brede getijdenrivier wat tegelijk het einde betekende van de veengroei in het Scheldegebied. Volgens Meire *et al.* was het getij merkbaar tot in Antwerpen vanaf 500 tot 1000 en bereikte het Gent vanaf de 13de eeuw³⁴⁰. De toenemende getijdenwerking werkte het aantal overstromingen in de hand wat de mens verplichtte tot het nemen van maatregelen zoals de bouw van dijken en het inpolderen van natte valleigronden. Tot de 13de eeuw stroomde nog een rivier, de Striene, van de Schelde richting Maas³⁴¹. Ook de Striene loste op in een breed deltagebied na talrijke overstromingen in de late middeleeuwen.

Dat de Schelde al vanaf de Romeinse periode maar ook in de vroege middeleeuwen een belangrijke verkeersader was, is af te leiden uit de archeologische en geschreven bronnen. Ondermeer in de *Vita Amandi* is sprake van de voordelen van een reis over de Schelde zodat Amandus probleemloos per schip tot in Gent en later tot in Antwerpen raakte³⁴². Ter hoogte van de Oosterscheldemonding zijn nabij Domburg en Colijnsplaat meerdere heiligdommen gekend die wijzen op een belangrijk Romeins havencentrum³⁴³. Verder stroomopwaarts ontwikkelden zich belangrijke handelssteden zoals Antwerpen, Gent, Doornik, Valenciennes, Cambrai en Arras. Het is ook bekend dat Sint-Amands in de 7de eeuw voor zijn missionarisch werk vanuit Gent via de Schelde naar de regio van Antwerpen kwam. De Scheldebodding leverde meerdere versierde boegbeelden uit de vroege middeleeuwen op o.a. ter hoogte van Appels, Moerzeke, Mariekerke, Zele, Wetteren en de Durmemonding³⁴⁴. De Vikingen zouden dan later in de 9de eeuw in omgekeerde richting vanuit de Noordzee de Schelde zijn opgevaren en via haar zijrivieren het binnenland van *Francia* bereikt hebben.

De Grote en Kleine Schijn

De Grote en Kleine Schijn vloeien ten noorden van de huidige gemeente Deurne samen en de Schijn mondt verder westwaarts in de Schelde waar deze een bocht maakt richting westen. De loop van de Grote Schijn is zowat 50 km lang en vormt de hoofdriever waarin meerdere zijrivieren uitmonden, waaronder ook de Kleine Schijn waarvan de loop meer noordelijk

³³⁷ Van Strydonck & De Mulder 2000.

³³⁸ Leenders 1996, 72-75; Meire *et al.* 2015, 197-199.

³³⁹ Over het juiste tijdstip van het ontstaan van de Westerschelde is heel wat discussie: Verbruggen ziet het ontstaan van de Westerschelde al rond 2300 BP (Verbruggen 1979) terwijl Leenders dit plaatst rond het jaar 1000 AD (Leenders 1996, 75).

³⁴⁰ Meire *et al.* 2015, 126-127.

³⁴¹ Leenders 1996, 76.

³⁴² Van Uytfanghe 1981, 29.

³⁴³ Stuart & Bogaers 2001; van Londen *et al.* 2008, 18-19; Van Strydonck & De Mulder 2000, 82-83.

³⁴⁴ Van Strydonck & De Mulder 2000, 113-115.

gesitueerd is. De bron van de Grote Schijn is te vinden op de zuidelijke rand van het Kempens Plateau, in Westmalle nabij de huidige Trappistenabdij. Deze rivier hoorde reeds van de laatste ijstijden tot het stroomgebied van de Schelde. In oorsprong had de rivier een sterk meanderende loop die zijn weg baande door de Voorkempen tot de stad Antwerpen. De bovenloop is vooral noord-zuid georiënteerd maar keert zich noordoost-zuidwest ter hoogte van de huidige gemeente Zoersel en kent vanaf de gemeente Ranst een hoofdzakelijk oost-west verloop. Het geringe hoogteverschil tussen bron en monding zorgt voor een lage stroomsnelheden waardoor een ondiep ingesneden beekdal met lange, zacht hellende oevers tot stand kwam. Vooral de brede alluviale vallei van de benedenloop zal weinig en drassig geweest zijn zodat bewoning enkel mogelijk was op de hoger gelegen opduikingen op donken. De hogere ruggen langs de bovenloop vormden ideale locaties voor prehistorische kampementen en vanaf de metaaltijden ook voor permanente bewoning. In de middeleeuwen had de Grote Schijn een sterk politieke en economische rol. De Schijn vormde de grens met de toenmalige vrijheid Antwerpen en economisch was de Schijn een belangrijke verkeersader naar het binnenland. Bovendien is bekend dat er tol geheven werd op bruggen, veren, visrechten en watermolens. Het is niet ondenkbaar dat deze economische troeven reeds bestonden in de Romeinse periode en de vroege en volle middeleeuwen. Het is trouwens uit deze periode dat de oudste vermelding van de rivier terug te vinden is. Met name in twee versies van het de *Vita Sancti Gummari*, resp. uit ca. 1100 en ca. 1150 waarin de rivier resp. als *Scinde* en *Schinda* aangeduid wordt. De naam zou verwant zijn met het Latijnse '*scintilla*' (vonk) en het Nederlandse 'schijnen'³⁴⁵. De evolutie van de Schelde naar een getijdenrivier betekende de doodsteek voor het belang van de Schijn: het water werd brak waardoor het niet meer bruikbaar was als drinkwatertoevoer voor de stad. Bovendien kreeg men te maken met de groeiende problematiek van overstromingen zodat de noodzaak bestond om sluizen en spuihuizen te bouwen. In de 16de eeuw werd de benedenloop van de Schijn opgenomen in de Spaanse verdedigingswerken langs de Schelde. Vervolgens kreeg de Schijnmonding een totaal ander uitzicht tijdens de opeenvolgende havenuitbreidingen vanaf de 19de eeuw: verlegging van de monding, afleidingen, inbuizingen en tot slot een ondergrondse omleiding via Merksem en Ekeren³⁴⁶.

De Grote en Kleine Nete

Het Netebekken strekt zich uit over verschillende morfologische eenheden: het Kempens Plateau in het oosten waar het de waterscheiding vormt met het Maasbekken (50 m boven TAW³⁴⁷) en meer ten westen de depressie van de Schijns-Nete (20 tot 5 m boven TAW) ten noorden begrensd door het glaciaire van Brasschaat als overgang naar de kleien van de Kempen en ten zuiden begrensd door de cuesta van de klei van Boom³⁴⁸.

De Nete wordt voor het eerst vermeld als *Hnita* in 726. De naam zou van Keltische oorsprong

³⁴⁵ Leenders 1996, 167.

³⁴⁶ Voor de geschiedenis van de Schijn zie Bungeneers *et al.* 2000; Van Ballaer & Denissen 2008.

³⁴⁷ Tweede Algemene Waterpassing (TAW) van 1947 (NGI) waarbij 0 m gelijk staat aan het gemiddeld niveau van de zee bij eb te Oostende.

³⁴⁸ Beerten 2011.

zijn en 'blanke', 'glanzende', 'heldere' betekenen³⁴⁹.

De meeste noordelijke loop is deze van de Kleine Nete. De bovenloop staat bekend als Witte Nete en wordt aan de bron (op ca. 25 m boven TAW) gevoed wordt door een dendritisch patroon van bovenlopen gespreid over de gemeenten Retie, Dessel en Mol³⁵⁰. Verder westelijk, ter hoogte van de huidige gemeentegrens tussen Kasterlee en Geel, komen deze lopen samen in de Kleine Nete. De bovenloop heeft een zuidwestelijk georiënteerde loop waarna de loop ter hoogte van de huidige stad Herentals een meer westelijke richting volgt. De Kleine Nete ontmoet ter hoogte van de stad Lier de Grote Nete (5 m boven TAW). De vallei van de Kleine Nete wordt gekenmerkt door een brede alluviale vlakte (tot 1,5 km) waarvan de oorsprong gesitueerd wordt in het Laat-Pleistoceen. In deze periode was de Nete een verwilderde of vlechtende rivier met zich periodiek verleggende geulen. Verschillende van deze fossiele geulen zijn nog waarneembaar op de bodemkaart en zijn plaatselijk vastgesteld tijdens diagnostisch booronderzoek³⁵¹. Stilaan sneed de rivier zich in in een blijvende bedding. Na de laatste ijstijd ontwikkelde er zich veengroei in de latere valleidelen en vond een accumulatie plaats van pleistocene fluviatiele sedimenten. Deze ophogingen waren plaatselijk zeer verschillend van dikte maar strekten zich uit over de ganse vallei van de Kleine Nete. De Grote Nete ontspringt op de rand van het Kempens Plateau (50 m boven TAW) op het grondgebied van de Limburgse gemeente Hechtel-Eksel. De loop van de rivier vertoont enkele hydrografische anomalieën. De oorspronkelijke stroomoriëntatie van de Grote Nete verliep vanaf de huidige gemeente Westerlo richting Vlaamse Vallei, zuidwestwaarts richting Demer en Dijle. Eenmaal samengevoegd met de Dijle stroomde de rivier verder om dan ter hoogte van Walem samen te vloeien met de Kleine Nete. De bovenloop van de Grote Nete volgt nog steeds deze zuidwestelijk georiënteerde stroomrichting tot op het grondgebied van de stad Heist-op-den-Berg, waar de loop tegenwoordig abrupt wijzigt naar het noorden om zich dan op de grens van Heist, Hulshout en Nijlen verder in noordwestelijke richting naar Lier te begeven waar ze de Kleine Nete ontmoet. De benedenloop van de Grote Nete veranderde van bedding op het einde van de laatste ijstijd wanneer de afzettingen van de dekzanden plaats vonden. Dit in tegenstelling tot de Kleine Nete die vanaf dan in een blijvende geul bleef stromen. De verandering van stroomrichting van de Grote Nete wordt in verband gebracht met het opduiken van de Boomse klei bij de terugtrekking van de zee richting noorden. Deze kleilagen boden zoveel resistentie dat de reeds sterk gesedimenteerde waterloop deze niet meer kon doorbreken. De sterke erosie van de Diestiaan-kammen en het ontstaan van een steilere helling richting noorden boden de rivier de kans om haar loop noordelijk richting Lier om te buigen, langs de berg van Heist heen³⁵². In Lier vormen Kleine en Grote Nete één rivier die in zuidwestelijke richting verder stroomt tot ze ter hoogte van de huidige gemeente Rumst tezamen met de Dijle en de Zenne uitmondt in de Rupel (5 m boven TAW). Net zoals de Kleine Nete had ook de Grote Nete op het einde van de ijstijd het karakter van een verwilderde rivier

³⁴⁹ Bron: <https://nl.wikipedia.org/wiki/Nete> - bezocht op 09/11/2018.

³⁵⁰ Meylemans *et al.* 2006.

³⁵¹ Meylemans *et al.* 2006.

³⁵² De verschillende onderzoeksvizies m.b.t. deze verandering van stroomrichting worden uiteengezet in bijlage 1 (revisie paleogenese van de Grote-Netevallei) van Ryssaert *et al.* 2017; Beerten 2011, 25.

met een vlechtwerk van zich verleggende geulen in een brede vallei. Later, na de ijstijden, veranderde de rivier in een meanderende loop en ontwikkelden zich in gans de alluviale vallei aanzienlijke veenpakketten.

Net zoals de Schijn heeft de Nete een klein verval met lage dynamiek waardoor een laag ingesneden rivierdal ontstond. Sinds de Schelde ontwikkelde tot een getijdenrivier, is ook de invloed van eb en vloed merkbaar op de Nete, meer bepaald tot Grobbendonk op de Kleine Nete en tot Berlaar op de Grote Nete.

Op de hogere en drogere valleiranden van zowel Kleine als Grote Nete zochten prehistorische jagers/verzamelaars beschutting in tijdelijke kampementen. Later vanaf de metaaltijden vestigde de mens zich er in permanente nederzettingen. De *vicus* van Grobbendonk ontwikkelde zich op de oever van de Kleine Nete, wellicht nabij een oversteekplaats of voorde waar ook schepen konden aanmeren. Veen-, limoniet- en ijzerertsontginning zijn bekend van in de middeleeuwen maar waren mogelijk al van in de Romeinse tijd een bron van inkomsten³⁵³. In de middeleeuwen ontstond de handelsstad Lier op de plaats waar beide Netes samen kwamen. Door middel van antropogene ingrepen zoals de bouw van spuihuizen, afwateringskanalen en sluizen, probeerde men greep te krijgen op de rivier. In de 19de eeuw werden vele meanders in de Nete rechtgetrokken, gekanaliseerd en bedijkt.

De Rupel

De Rupel wordt gevormd door de samenvloeiing van Nete en Dijle bij Rumst en mondt meer westwaarts uit in de Schelde tegenover de huidige stad Rupelmonde, aan de linkeroever van de Schelde gelegen. De lengte van de Rupel bedraagt dus slechts een twaalfde kilometer. Volgens Moerman zou de naam van de Rupel een Keltisch-Germaanse oorsprong hebben waarbij *rim* verwijst naar 'stromend' en *-p(e)el* verwijst naar moeras. Het achtervoegsel zou ook afkomstig kunnen zijn van het Latijnse *palus* (moeras)³⁵⁴. De oudste schriftelijke weergaven dateren uit de 11de eeuw en zijn *Rupera* en *Rupena*. Michiels veronderstelt een afleiding van het Keltische *Rupara*, waarbij het achtervoegsel *-ara* typisch lijkt voor riviernamen, of *Rupena* verwijzend naar het Keltische *onna* wat 'rivier' betekent. *Ruppos* verwijst in het Keltisch naar elk dier met hoorns. **Rupara* zou dan 'rivier die stoten uitdeelt' betekenen³⁵⁵. De Rupel zou reeds in het Pleistoceen en dus eerder dan de Schelde gezorgd hebben voor de doorbraak van de Cuesta van Boom ter hoogte van Hoboken. Eens de Schelde van stroomrichting wijzigde op het einde van de laatste ijstijd, maakte deze rivier gebruik van de reeds bestaande loop van de Rupel om via Antwerpen naar zee te stromen³⁵⁶. In oorsprong maakte de Rupel dus deel uit van de Vlaamse vallei waar ze met haar loop de zuidelijke begrenzing vormde van de Cuesta van Boom.

Dit dichte netwerk van rivieren dat het *pagus* Riengebied omsloot, betekende geenszins een isolatie van de omringende gebieden. Leenders gaat er van uit dat al deze rivieren bevaarbaar

³⁵³ Ryssaert *et al.* 2017, 45 en bijlage 2 (Moerasijzerertsontginning) van deze studie.

³⁵⁴ Moerman 1956.

³⁵⁵ Michiels 2012, 100-101.

³⁵⁶ Meire *et al.* 2015; Van Strydonck & De Mulder 2000.

waren in de vroege middeleeuwen³⁵⁷. Rivieren hadden dus geen afsluitende maar een ontsluitende functie. Dankzij het rivierennetwerk was het mogelijk in contact te komen met andere gemeenschappen. Het toenmalige hydrografisch systeem bood dus via de Noordzee en de Schelde op een gemakkelijke manier toegang tot ver in het hinterland.

De invloed van het verbindende karakter van de rivieren uit zich duidelijk in de verspreiding van de vindplaatsen binnen het studiegebied. Van 99 vindplaatsen is de exacte ligging bekend zodat het mogelijk was om de situering ervan t.o.v. de meest nabije beek of rivier vast te stellen. Zowat alle vindplaatsen bevinden zich op minder dan 1km van een rivier of een van haar zijrivieren en de gemiddelde afstand van een vindplaats tot een rivier of een van haar bijrivieren bedraagt 451m³⁵⁸. De meeste sites (42%) bevinden zich echter tussen 0 en 250m afstand van een rivier of beek (grafiek 4.1A). Enkel de vindplaatsen die zich op een waterscheiding tussen twee rivierstelsels bevinden, zijn verder dan 1km van een waterloop verwijderd (tabel 4.2).

Grafiek 4.1A: Hydrografische situering van de vindplaatsen binnen de pagus Renensis (afstanden in m).

Hydrographic situation of the sites in the *Pagus Renensis* (distances in m).

Vindplaats	Aard	Rivier of stroomgebied	Zijrivier/beek	Afstand in m	datering
Antwerpen (001, 002, 003, 004, 005, 115, 119)	Losse vondsten	Schelde		300-1000m	4c; 6-8
Ekeren-Wilgehoeve (006?)	Nederzetting	Schijn (oude loop)	Schoon Schijn/Zwarte Beek	200m	3-6
Deurne-Eksterlaar (007?)	Nederzetting	Grote Schijn	Koude Beek	600m	4
Balen-Scheps (008?)	Nederzetting	Grote Nete	Ongelsbergloop	110m	8
Boechout-Poiegem (009)	Prospectievondsten	Nete	Vinkebeek	250m	indet

³⁵⁷ Leenders 1996, 94.

³⁵⁸ De afstanden zijn steeds in vogelvlucht gemeten.

Vindplaats	Aard	Rivier of stroomgebied	Zijrivier/beek	Afstand in m	datering
Boechout-Oostkapelleveld (010)	Prospectievondsten	Nete	Vinkebeek & Steenpoelenloop	300 & 400m	indet
Boechout-St Bavokerk (011)	Funeraire site & cultusplaats	Grote Schijn	Koude beek	800m	8
Boechout-Mussenhoevelaan (012)	Funeraire site	Grote Schijn	Rollebeek	100m	7B-8a
Vremde-Millegem (013 & 14)	Prospectievondsten	Grote Schijn	Diepe beek	200m	4; indet
Bornem-Luipegem (015 & 016)	Prospectievondsten	Schelde	Luipegemloop	300m	4-8
Hingene-Steenlander (017 & 018)	Propectievondsten	Rupel	Grote Molenbeek & Eykerloop	200m	4-8
Mariekerke-Schelde (019)	Losse vondst	Schelde		0m	
Borsbeek-St-Jozefsinst. (020)	Nederzetting	Grote Schijn	Diepenbeek (zijtak Koude Beek)	50m	6B-7A
Borsbeek-Vogelzang (021)	Funeraire site	Grote Schijn	Koude Beek	600m	7
Duffel (022)	Losse vondst	Nete		0m	7
Edegem-Terlinden (023)	Prospectievondsten	Schelde	Kleine Struisloop (brongebied)	100m	indet
Edegem-Buizegem (024)	Funeraire site, nederzetting, cultusplaats	Schelde	Edegemse Beek	900m	8
Edegem-Heihoefseweg (025?)	Losse vondst	Schelde	Edegemse Beek	400m	4?
Geel-Eikevelden (026)	Nederzetting	Grote Nete	Rijnloop	150m	5-8
Geel-Kanunnikenblok (027)	Nederzetting	Grote Nete	Gansakkerloop (zijtak Rijnloop)	75m	7-9
Geel-Elsum (028?)	Nederzetting	Kleine Nete	Rauwelkovenloop (brongebied)	350m	7-9
Geel-J.B. Stessenstraat (120?)	Nederzetting	Grote Nete	Rijnloop	250m	7-9
Grobbendonk-Steenberg (029)	Nederzetting, artisanale site	Kleine Nete		900m	3-4
Grobbendonk-Vorselaarsebaan (030?)	Nederzetting, artisanale site	Kleine Nete		900m	5-6
Grobbendonk-Kapelstraat (031)	Nederzetting	Kleine Nete (waterscheidingsgebied)		1300m	indet
Grobbendonk-Pulsepad (032)	Prospectievondsten	Kleine Nete (waterscheidingsgebied)		1100m	indet
Grobbendonk-Ouwen kapel (033)	Funeraire site, cultusplaats	Kleine Nete (waterscheidingsgebied)		1200m	7B-8/9

Vindplaats	Aard	Rivier of stroomgebied	Zijrivier/beek	Afstand in m	datering
Grobendonk-Fl. Primsstr. (034)	Funeraire site	Kleine Nete (waterscheidingsgebied)		1000m	6c-7c
Grobendonk-Vierselheide (035?)	Prospectievondsten	Kleine Nete (waterscheidingsgebied)		1700m	indet
Grobendonk-Koekoekstr. (036)	Losse vondsten	Kleine Nete (waterscheidingsgebied)		1300m	indet
Morkhoven-Draaiboomstr. (037?)	Nederzetting	Grote Nete	Vennekensloop & Schransloop (brongebied)	300m	indet
Noorderwijk-Roggestr./Lankem (038)	Nederzetting, funeraire site	Grote Nete	Schransloop (brongebied)	500m	7-8
Hove-Cueteghem (039-040)	Nederzetting	Grote Schijn/Nete (waterscheiding)	Koude Beek & Beekhoekse Beek	800 & 1000m	4-8
Kasterlee-Pastorijstr. (041)	Nederzetting	Kleine Nete	Rullenloop	100m	7-8
Kasterlee-Binnenpad (042)	Nederzetting	Kleine Nete	Rullenloop (zijtak Aa)	100m	7-9
Tielen-Spoorwegstr. (097)	Nederzetting	Kleine Nete	Kemelbeek (zijtak Aa)	200m	7-8?
Kontich-Erfling (043)	Nederzetting	Schelde	Grote Struisbeek	600m	4
Kontich-Steenakker (044 & 046)	Losse vondst & funeraire site	Nete	Lachenebeek	250m	3-4; 7c-9c
Kontich-St. Martinuskerk (045?)	Funeraire site	Schelde/Grote Nete (waterscheiding)	Edegemse Beek, Grote Struisbeek, Lachenebeek (brongebied)	1200m, 1100m, 500m	8-9
Kontich-Groeningenlei (047?)	Losse vondst	Schelde	Edegemse Beek	800m	indet
Kontich-Meylweg (048)	Prospectievondsten	Nete	Lachenebeek en Beekhoekse Beek	400m en 500m	indet
Vorst-Oostmolenveld (049)	Nederzetting	Grote Nete	Grote Laak	400m	6-8
Vorst-Steenbergen (117?)	Funeraire site, cultusplaats	Grote Nete	Grote Laak	650m	8-9?
Lier (050, 051, 052, 054)	Nederzetting & losse vondsten	Nete	Nete (samenvloeiing Kleine en Grote)	20 tot 400m	4-6
Lier-Hooglachenen (053?)	Nederzetting	Nete	Lachenebeek & Babbelsebeek	300m	indet
Lint-Ganzenbol (055)	Nederzetting	Nete	Lachenebeek & Beekhoeksebeek	200 en 400m	5-6

Vindplaats	Aard	Rivier of stroomgebied	Zijrivier/beek	Afstand in m	datering
Oostmalle-Kapelakkers (056?, 057, 058?)	Losse vondsten & prospectievondsten	Kleine Nete	Lopende Beek, Delfte Beek, Bossnepbeek (brongebied)	600-800m, 500-700m, 150-400m	6 en indet
Mechelen (059, 061, 069?)	Losse vondst, funeraire site & nederzetting	Dijle		200-400m	4; 5-7 & 7d
Mechelen-Nekkerspoel (061)	Funeraire site	Dijle	Nekkerspoelloop	200m	5-7
Mechelen-Geerdegemveld (060)	Losse vondst	Dijle	Barebeek	800m	4
Mechelen-Blokhuisstraat (068)	Nederzetting	Dijle	Vrouwvliet & Otterbeek	100 & 200m	3-4
Leest-Kleine Heide (063)	Losse vondst	Rupel	Zijtak Zwarte Beek	10m	indet
Muizen-St. Lambertus (064?)	Funeraire site & cultusplaats	Dijle		100m	8-9?
Muizen-Slagveld (065 & 067)	Funeraire site & losse vondst	Dijle		350-450m	6B-7a; 8-9
Muizen-Veldstr.(066?)	Nederzetting	Dijle		600m	indet
Mol (070-071?)	Nederzetting	Grote Nete	Molse Nete	800 & 250m	5-6; 6-9
Mortsel-Steenakker (072)	Nederzetting	Grote Schijn	Koude Beek	750m	3-5
Nijlen-Mussenpad (073)	Artisanale site	Kleine Nete	Krekelbeek/Nijlense Beek	200m	7-9
Olen-Wilgenstraat (075)	Nederzetting	Kleine Nete	Meirenloop	10m	7-8
Olen-Hoogbuul (076?)	Prospectievondst	Kleine/Grote Nete (waterscheiding)		1000 tot 2000m van brongebied beide rivieren	indet
Olen-Lammerdries (077)	Nederzetting; artisanale site?	Kleine/Grote Nete (waterscheiding)		1000 tot 2000m van brongebied beide rivieren	7-8
Puurs-Zeutestr. (078-079)	Prospectievondsten	Rupel	Ronebeek, Koningsbeek, Grote Molenbeek	200m, 150m, 300m	4-8
Puurs-St. Pieterskerk (080?)	Cultusplaats	Rupel	Grote Molenbeek	350m	8-9
Breendonk-Lichterstraat (081)	Losse vondst	Rupel	Leibeek (zijtak Birrebeek)	200m	4
Liezele-Steentjen (082-083)	Prospectievondsten	Rupel	Molenbeek	300m	4-8
Ruisbroek-St. Katharinastr. (094)	Prospectievondsten	Rupel	Birrebeek, Goorlaagbeek	900m, 650m	3d-4

Vindplaats	Aard	Rivier of stroomgebied	Zijrivier/beek	Afstand in m	datering
Ranst-Schawijkplasweg (084?)	Prospectievondsten	Grote Schijn	Keerbeek	300m	indet
Broechem-Bist (085)	Prospectievondsten	Kleine Nete	Stouwbeek (zijtak Tappelbeek)	350m	indet
Broechem-Nierlanders (086)	Funeraire site	Kleine Nete	Broddebeek (zijtak Molenbeek)	250m	5-7B
Emblem-D'Enge (087)	Prospectievondsten	Kleine Nete	Beggelbeek	150m	indet
Emblem-Emblemse Heyde (088)	Prospectievondsten	Kleine Nete	Beggelbeek & Molenbeek	80 & 100m	indet
Emblem-Broechemsestw. (089?)	Prospectievondsten	Kleine Nete	Beggelbeek	200m	indet
Emblem-dorp (090)	Nederzetting	Kleine Nete	Dorpbeek	100m	indet
Oelegem-Keer (091-092)	Prospectievondsten	Grote Schijn	Keerbeek	200m	4; indet
Oelegem-Zandhovenstw. (093)	Nederzetting	Kleine Nete	Kapelbeek (zijtak Tappelbeek)	200m	7-8
Retie-Meierend (095?)	Nederzetting	Kleine Nete	Zwarte Neet	200m	indet
Rumst-Molenveld (096?)	Losse vondst	Rupel/Nete/Dijle		350m	3-4?
Sint-Amands-Schelde (098)	Losse vondst	Schelde		0m	4
Zoerle-Parwijs-Gevaertblok (102)	Nederzetting	Grote Nete	Zaartloop & Zijptloop (brongebieden)	600m & 1000m	7-8
Wijnegem-wachthaven (103-104)	Nederzetting	Kleine & Grote Schijn (waterscheiding)	Zwanebeek (Gr. Schijn)	650m	3B-7
Wijnegem-Steenakker (105)	Nederzetting	Kleine & Grote Schijn (waterscheiding)	Zwanebeek (Gr. Schijn)	650m	5-7 en jonger
Wijnegem-Kerkeveld (106?)	Nederzetting, funeraire site, cultusplaats	Kleine & Grote Schijn (waterscheiding)		500m en 1100m	indet
Wijnegem-Blikstraat (116)	Nederzetting	Kleine Schijn		350m	4-7
Tisselt-De Hulst (108)	Nederzetting	Rupel	Zijtak Zwarte Beek	5m	7-9
Wommelgem-Uilenbaan (109)	Losse vondst	Grote Schijn	Dorpsloop & Diepe beek	300m & 850m	4
Wommelgem-Rooseweg (110-111)	Prospectievondsten	Grote Schijn	Rollebeek	350m	3-4; indet
Pulle-Nederviersel (112)	Losse vondst	Kleine Nete	Klein Pulsebeek/Eisterlee	30m	4
Pulle-Keulsebaan (113)	Nederzetting	Kleine Nete (waterscheidingsgebied)	Molenbeek	1200m	7-9

Vindplaats	Aard	Rivier of stroomgebied	Zijrivier/beek	Afstand in m	datering
Pulle-Dennenlaan (114)	Funeraire site	Kleine Nete (waterscheidingsgebied)	Molenbeek	1400m	6-7
Zwijndrecht-Laarstraat (121)	Nederzetting	Schelde	Laarbeek	20m	7-9

Tabel 4.2: Situering van de vindplaatsen in het hydrografisch systeem van de pagus Renensis.
Situation of the sites in the hydrographic system of the *Pagus Renensis*.

Elk rivierbekken apart in ogenschouw nemend³⁵⁹, is duidelijk dat het Netebekken en meer bepaald het gebied van de Kleine Nete, de grootste aantrekkingskracht had voor bewoning (grafiek 4.1B en tabel 4.3). Anderzijds is het natuurlijk ook zo dat het Netebekken de grootste oppervlakte beslaat van het studiegebied. Bovendien typeren de Nete-valleien zich als brede, alluviale valleien met zacht oplopende flanken, soms geflankeerd door duinruggen. In het alluviale gebied zijn meerder zandige opduikingen of donken aanwezig. De rivierduinen, valleiflanken en dekzandruggen tussen de naar de Nete afvloeiende beken en rivieren zijn ideale woon- en akkergebieden terwijl de brede alluviale valleigronden in gebruik kunnen geweest zijn als gras- en weideland. Zowat 50% van de vindplaatsen bevindt zich hier binnen een afstand van 0 tot 250m afstand van een rivier of een beek.

Grafiek 4.1B: Hydrografische situering van de vindplaatsen in de pagus Renensis binnen het Netebekken (afstanden in m).

Hydrographic situation of the sites in the *Pagus Renensis* in the Nethe basin (distances in m).

Vindplaats	Aard	Rivier of stroomgebied	Zijrivier/beek	Afstand in m	datering
Vorst-Steenbergen (117?)	Funeraire cultusplaats	Grote Nete	Grote Laak	650m	8-9?
Balen-Scheps (008?)	Nederzetting	Grote Nete	Ongelsbergloop	110m	8
Geel-Eikevelden (026)	Nederzetting	Grote Nete	Rijnloop	150m	5-8
Geel-Kanunnikenblok (027)	Nederzetting	Grote Nete	Gansakkerloop (zijtak Rijnloop)	75m	7-9
Geel-J.B. Stessenstraat (120?)	Nederzetting	Grote Nete	Rijnloop	250m	7-9

³⁵⁹ Wanneer een nederzetting gelegen is in de buurt van twee rivieren behorend tot verschillende rivierstelsels, werd het rivierstelsel bepaald op basis van de rivier die het dichtst bij de nederzetting stroomt.

Vindplaats	Aard	Rivier stroomgebied	of Zijrivier/beek	Afstand in m	datering
Morkhoven-Draaiboomstr. (037?)	Nederzetting	Grote Nete	Vennekensloop & Schransloop (brongebied)	300m	indet
Vorst-Oostmolenveld (049)	Nederzetting	Grote Nete	Grote Laak	400m	6-8
Mol (070-071?)	Nederzetting	Grote Nete	Molse Nete	800 & 250m	5-6; 6-9
Zoerle-Parwijs-Gevaertblok (102)	Nederzetting	Grote Nete	Zaartloop & Zijptloop (brongebieden)	600m & 1000m	7-8
Noorderwijk-Roggestr./Lankem (038)	Nederzetting, funeraire site	Grote Nete	Schransloop (brongebied)	500m	7-8
Grobbendonk-Ouwen kapel (033)	Funeraire site, cultusplaats	Kleine Nete		1200m	7B-8/9
Grobbendonk-Fl. Primsstr. (034)	Funeraire site	Kleine Nete		1000m	6c-7c
Broechem-Nierlanders (086)	Funeraire site	Kleine Nete	Brodderbeek (zijtak Molenbeek)	250m	5-7B
Pulle-Dennenlaan (114)	Funeraire site	Kleine Nete	Molenbeek	1400m	6-7
Geel-Elsom (028?)	Nederzetting	Kleine Nete	Rauwelkovenloop (brongebied)	350m	7-9
Grobbendonk-Kapelstraat (031)	Nederzetting	Kleine Nete		1300m	indet
Kasterlee-Pastorijstr. (041)	Nederzetting	Kleine Nete	Rullenloop	100m	7-8
Kasterlee-Binnenpad (042)	Nederzetting	Kleine Nete	Rullenloop (zijtak Aa)	100m	7-9
Tielen-Spoorwegstr. (097)	Nederzetting	Kleine Nete	Kemelbeek (zijtak Aa)	200m	7-8?
Olen-Wilgenstraat (075)	Nederzetting	Kleine Nete	Meirenloop	10m	7-8
Emblem-dorp (090)	Nederzetting	Kleine Nete	Dorpbeek	100m	indet
Oelegem-Zandhovenstw. (093)	Nederzetting	Kleine Nete	Kapelbeek (zijtak Tappelbeek)	200m	7-8
Retie-Meierend (095?)	Nederzetting	Kleine Nete	Zwarte Neet	200m	indet
Pulle-Keulsebaan (113)	Nederzetting	Kleine Nete	Molenbeek	1200m	7-9
Grobbendonk-Steenberg (029)	Nederzetting, artisanale site	Kleine Nete		900m	3-4
Grobbendonk-Vorselaarsebaan (030?)	Nederzetting, artisanale site	Kleine Nete		900m	5-6
Nijlen-Mussenpad (073)	Artisanale site	Kleine Nete	Krekelbeek/Nijlense Beek	200m	7-9
Grobbendonk-Pulsepad (032)	Prospectievondsten	Kleine Nete		1100m	indet
Grobbendonk-Vierselheide (035?)	Prospectievondsten	Kleine Nete		1700m	indet

Vindplaats	Aard	Rivier stroomgebied	of Zijrivier/beek	Afstand in m	datering
Broechem-Bist (085)	Prospectievondsten	Kleine Nete	Stouwbeek (zijtak Tappelbeek)	350m	indet
Emblem-D'Enge (087)	Prospectievondsten	Kleine Nete	Beggelbeek	150m	indet
Emblem-Emblemse Heyde (088)	Prospectievondsten	Kleine Nete	Beggelbeek & Molenbeek	80 & 100m	indet
Emblem-Broechemsestw. (089?)	Prospectievondsten	Kleine Nete	Beggelbeek	200m	indet
Pulle-Nederviersel (112)	Losse vondst	Kleine Nete	Klein Pulsebeek/Eisterlee	30m	4
Grobbendonk-Koekoekstr. (036)	Losse vondsten	Kleine Nete		1300m	indet
Oostmalle-Kapelakkers (056?, 057, 058?)	Losse vondsten & prospectievondsten	Kleine Nete	Lopende Beek, Delfte Beek, Bossnepbeek (brongebied)	600-800m, 500-700m, 150-400m	6 en indet
Kontich-Steenakker (044 & 046)	Funeraire site	Nete	Lachenebeek	250m	3-4; 7c-9c
Lier-Hooglachenen (053?)	Nederzetting	Nete	Lachenebeek & Babbelsebeek	300m	indet
Lint-Ganzenbol (055)	Nederzetting	Nete	Lachenebeek & Beekhoeksebeek	200 en 400m	5-6
Lier (050, 051, 052, 054)	Nederzetting & losse vondsten	Nete	Nete (samenvloeiing Kleine en Grote)	20 tot 400m	4-6
Boechout-Pooiegem (009)	Prospectievondsten	Nete	Vinkebeek	250m	indet
Boechout-Oostkapelleveld (010)	Prospectievondsten	Nete	Vinkebeek & Steenpoelenloop	300 & 400m	indet
Kontich-Meylweg (048)	Prospectievondsten	Nete	Lachenebeek en Beekhoekse Beek	400m en 500m	indet
Duffel (022)	Losse vondst	Nete		0m	7
Olen-Lammerdries (077)	Nederzetting; artisanale site?	Kleine/Grote Nete (waterscheiding)		1000 tot 2000m van brongebied beide rivieren	7-8
Olen-Hoogbuul (076?)	Prospectievondst	Kleine/Grote Nete (waterscheiding)		1000 tot 2000m van brongebied beide rivieren	indet
Kontich-St. Martinuskerk (045?)	Funeraire site	Schelde/Grote Nete (waterscheiding)	Edegemse Beek, Grote Struisbeek, Lachenebeek (brongebied)	1200m, 1100m, 500m	8-9
Hove-Cueteqhem (039-040)	Nederzetting	Grote Schijn/Nete (waterscheiding)	Koude Beek & Beekhoekse Beek	800 & 1000m	4-8

Tabel 4.3: Hydrografische situering van de vindplaatsen in de pagus Renensis binnen het stroomgebied van Grote en Kleine Nete.

Hydrographic situation of the sites in the *Pagus Renensis* in the basin of the Grote and Kleine Nethe basin.

Het bekken van beide Schijnlopen, maar dan vooral dat van de Grote Schijn, blijkt eveneens een aantrekkelijk woongebied geweest te zijn (grafiek 4.1C en tabel 4.4). De situering van de vindplaatsen ten opzichte van een rivier of beek is hier gelijkmatiger verdeeld. De meeste vindplaatsen liggen tussen 0 en 750m van een rivier of beek.

Grafiek 4.1C: Hydrografische situering van de vindplaatsen in de pagus Renensis binnen het Schijnbekken (afstanden in m).

Hydrographic situation of the sites in the *Pagus Renensis* in the Schijn basin (distances in m).

Vindplaats	Aard	Rivier of stroomgebied	Zijrivier/beek	Afstand in m	datering
Boechout-Mussenhoevelaan (012)	Funeraire site	Grote Schijn	Rollebeek	100m	7B-8a
Borsbeek-Vogelzang (021)	Funeraire site	Grote Schijn	Koude Beek	600m	7
Boechout-St Bavokerk (011)	Funeraire site & cultusplaat	Grote Schijn	Koude beek	800m	8
Ekeren-Wilgehoeve (006?)	Nederzetting	Schijn (oude loop)	Schoon Schijn/Zwarte Beek	200m	3-6
Deurne-Eksterlaar (007?)	Nederzetting	Grote Schijn	Koude Beek	600m	4
Borsbeek-St-Jozefsinst. (020)	Nederzetting	Grote Schijn	Diepenbeek (zijtak Koude Beek)	50m	6B-7A
Hove-Cueteghem (039-040)	Nederzetting	Grote Schijn/Nete (waterscheiding)	Koude Beek & Beekhoekse Beek	800 & 1000m	4-8
Mortsel-Steenakker (072)	Nederzetting	Grote Schijn	Koude Beek	750m	3-5
Wijnegem-wachthaven (103-104)	Nederzetting	Kleine & Grote Schijn (waterscheiding)	Zwanebeek (Gr. Schijn)	650m	3B-7
Wijnegem-Steenakker (105)	Nederzetting	Kleine & Grote Schijn (waterscheiding)	Zwanebeek (Gr. Schijn)	650m	5-7 en jonger
Wijnegem-Blikstraat (116)	Nederzetting	Kleine Schijn		350m	4-7

Vindplaats	Aard	Rivier of stroomgebied	Zijrivier/beek	Afstand in m	datering
Wijnegem-Kerkeveld (106?)	Nederzetting, funeraire site, cultusplaats	Kleine & Grote Schijn (waterscheiding)		500m en 1100m	indet
Vremde-Millegem (013 & 014)	Prospectievondsten	Grote Schijn	Diepe beek	200m	4; indet
Ranst-Schawijkplasweg (084?)	Prospectievondsten	Grote Schijn	Keerbeek	300m	indet
Oelegem-Keer (091-092)	Prospectievondsten	Grote Schijn	Keerbeek	200m	4; indet
Wommelgem-Rooseweg (110-111)	Prospectievondsten	Grote Schijn	Rollebeek	350m	3-4; indet
Wommelgem-Uilenbaan (109)	Losse vondst	Grote Schijn	Dorpsloop & Diepe beek	300m & 850m	4

Tabel 4.4: Hydrografische situering van de vindplaatsen in de pagus Renensis binnen het stroomgebied van Grote en Kleine Schijn.

Hydrographic situation of the sites in the *Pagus Renensis* in the basin of the Grote and Kleine Schijn.

Daarna volgen de stroomgebieden van Schelde, Rupel en Dijle waar minder vindplaatsen gelokaliseerd werden maar waarvan de oppervlakte binnen het studiegebied eerder beperkt is (grafieken 4.1D, E en F en tabellen 4.5, 4.6 en 4.7). Telkens valt op te merken dat de meeste vondstlocaties op een korte afstand van een rivier of beek gesitueerd zijn (0-250m).

Grafiek 4.1D: Hydrografische situering van de vindplaatsen in de pagus Renensis binnen het stroomgebied van de Schelde (afstanden in m).

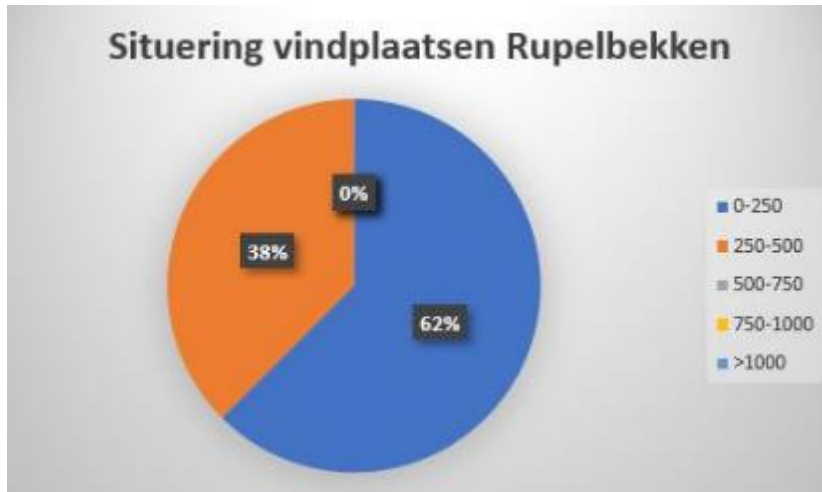
Hydrographic situation of the sites in the *Pagus Renensis* in the Scheldt basin (distances in m).

Vindplaats	Aard	Rivier of stroomgebied	Zijrivier/beek	Afstand in m	datering
Kontich-St. Martinuskerk (045?)	Funeraire site	Schelde/Grote Nete (waterscheiding)	Edegemse Beek, Grote Struisbeek, Lachenebeek (brongebied)	1200m, 1100m, 500m	8-9

Vindplaats	Aard	Rivier stroomgebied	of Zijrivier/beek	Afstand in m	datering
Edegem-Buizegem (024)	Funeraire nederzetting, cultusplaats	Schelde	Edegemse Beek	900m	8
Kontich-Erfling (043)	Nederzetting	Schelde	Grote Struisbeek	600m	4
Zwijndrecht-Laarstraat (121)	Nederzetting	Schelde	Laarbeek	20m	7-9
Bornem-Lupegem (015 & 016)	Prospectievondsten	Schelde	Lupegemloop	300m	4-8
Edegem-Terlinden (023)	Prospectievondsten	Schelde	Kleine Struisloop (brongebied)	100m	indet
Mariekerke-Schelde (019)	Losse vondst	Schelde		0m	
Edegem-Heihoefseweg (025?)	Losse vondst	Schelde	Edegemse Beek	400m	4?
Kontich-Groeningenlei (047?)	Losse vondst	Schelde	Edegemse Beek	800m	indet
Sint-Amands-Schelde (098)	Losse vondst	Schelde		0m	4
Antwerpen (001, 002, 003, 004, 005, 115, 119)	Losse vondsten	Schelde		300-1000m	4c; 6-8

Tabel 4.5: Hydrografische situering van de vindplaatsen in de pagus Renensis binnen het stroomgebied van de Schelde.

Hydrographic situation of the sites in the *Pagus Renensis* in the Scheldt basin.

Grafiek 4.1E: Hydrografische situering van de vindplaatsen in de pagus Renensis binnen het stroomgebied van de Rupel (afstanden in m).

Hydrographic situation of the sites in the *Pagus Renensis* in the Rupel basin (distances in m).

Vindplaats	Aard	Rivier stroomgebied	of Zijrivier/beek	Afstand in m	datering
Puurs-St. Pieterskerk (080?)	Cultusplaats	Rupel	Grote Molenbeek	350m	8-9
Tisselt-De Hulst (108)	Nederzetting	Rupel	Zijtak Zwarte Beek	5m	7-9
Hingene-Steenlander (017 & 018)	Propectievondsten	Rupel	Grote Molenbeek & Eykerloop	200m	4-8

Vindplaats	Aard	Rivier stroomgebied	of Zijrivier/beek	Afstand in m	datering
Puurs-Zeustr. (078-079)	Prospectievondsten	Rupel	Ronebeek, Koningsbeek, Grote Molenbeek	200m, 150m, 300m	4-8
Liezele-Steentjen (082-083)	Prospectievondsten	Rupel	Molenbeek	300m	4-8
Ruisbroek-St. Katharinastr. (094)	Prospectievondsten	Rupel	Birrebeek, Goorlaagbeek	900m, 650m	3d-4
Leest-Kleine Heide (63)	Losse vondst	Rupel	Zijtak Zwarte Beek	10m	indet
Breendonk-Lichterstraat (081)	Losse vondst	Rupel	Leibeek (zijtak Birrebeek)	200m	4
Rumst-Molenveld (096?)	Losse vondst	Rupel/Nete/Dijle		350m	3-4?

Tabel 4.6: Hydrografische situering van de vindplaatsen in de pagus Renensis binnen het stroomgebied van de Rupel.

Hydrographic situation of the sites in the *Pagus Renensis* in the Rupel basin.

Grafiek 4.1F: Hydrografische situering van de vindplaatsen in de pagus Renensis binnen het stroomgebied van de Dijle (afstanden in m).

Hydrographic situation of the sites in the *Pagus Renensis* in the Dyle basin (distances in m).

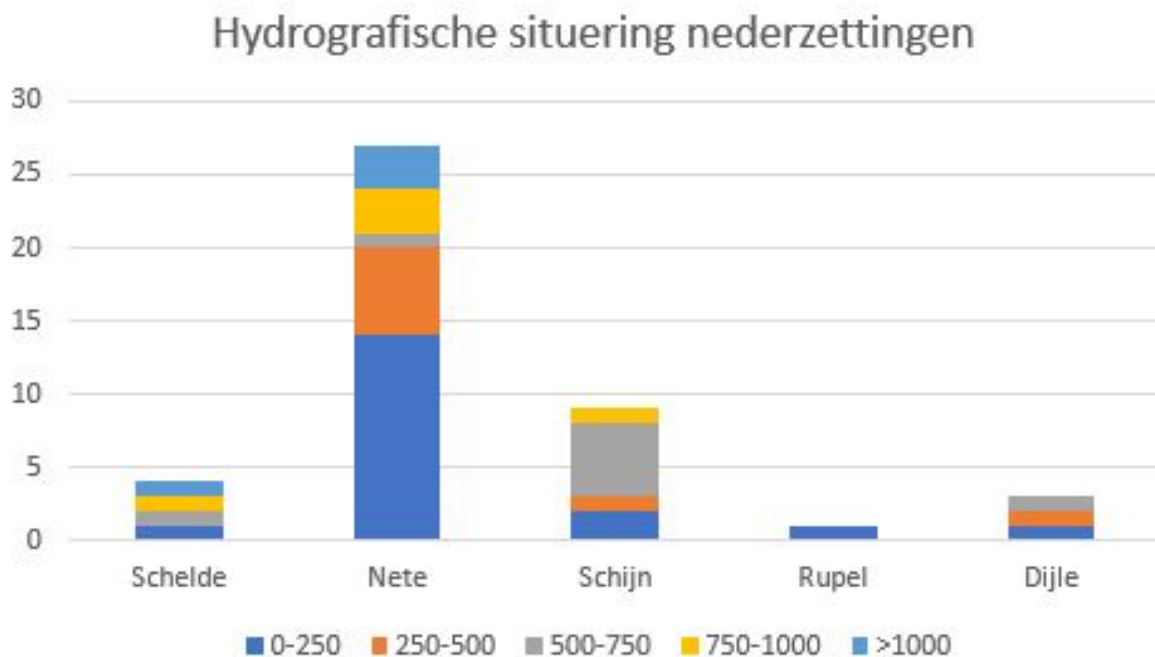
Vindplaats	Aard	Rivier stroomgebied	of Zijrivier/beek	Afstand in m	datering
Muizen-St. Lambertus (064?)	Funeraire site & cultusplaats	Dijle		100m	8-9?
Muizen-Slagveld (065 & 067)	Funeraire site & losse vondst	Dijle		350-450m	6B-7a; 8-9
Mechelen-Geerdegemveld (060)	Losse vondst	Dijle	Barebeek	800m	4
Mechelen (059, 061, 069?)	Losse vondst, funeraire site & nederzetting	Dijle		200-400m	4; 5-7 & 7d
Mechelen-Blokhuisstraat (068)	Nederzetting	Dijle	Vrouwvliet & Otterbeek	100 & 200m	3-4
Muizen-Veldstr.(066?)	Nederzetting	Dijle		600m	indet

Tabel 4.7: Hydrografische situering van de vindplaatsen in de pagus Renensis binnen het stroomgebied van de Dijle.

Hydrographic situation of the sites in the *Pagus Renensis* in the Dyle basin.

De aard van de sites in ogeschouw nemend, zijn er lichte verschillen waar te nemen, mogelijk te wijten aan het kwantitatief verschil in vindplaatsen per rivierbekken.

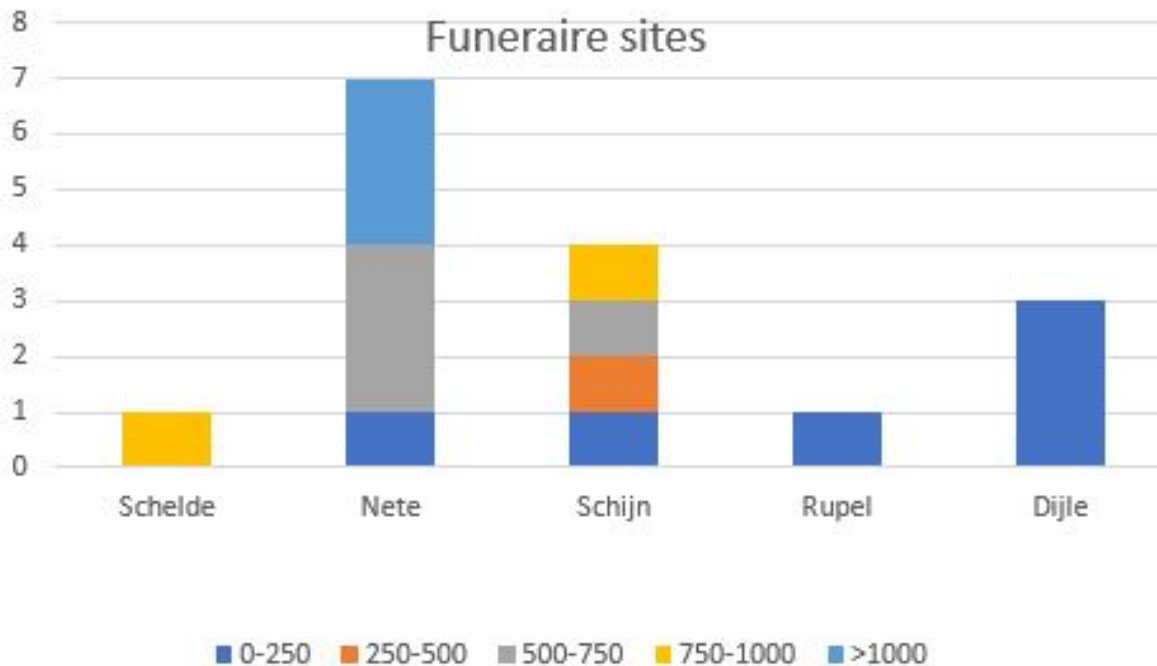
De nederzettingen (n=44) (grafiek 4.2A) zijn duidelijk het grootst in aantal in het Netebekken (n= 27). Daar ligt 52% van de woonplaatsen op een afstand tussen 0 en 250m van een beek of rivier. In het Schijnbekken met negen nederzittingslocaties, ligt 33% ervan tussen 500 en 750 m afstand van een beek of rivier. Voor de andere stroomgebieden zijn de waarden weinig representatief vanwege het beperkt aantal vindplaatsen (Scheldebekken met vier vondstlocaties, Rupelbekken met één nederzetting en Dijlebekken met drie nederzettingen).

Grafiek 4.2A: Hydrografische situering van de nederzettingen binnen de pagus Renensis per rivierbekken (afstanden in m).

Hydrographic situation of the settlement sites in the *Pagus Renensis* per river basis (distances in m).

De funeraire sites (n=16) zijn met 7 locaties opnieuw het best vertegenwoordigd in het Netebekken, gevolgd door het Schijnbekken en het Dijlebekken, resp. met vier en drie locaties. Hoewel de gegevens eerder beperkt zijn, lijkt de nabijheid van een rivier of beek minder van belang geweest voor de aanleg van een grafveld (grafiek 4.2B).

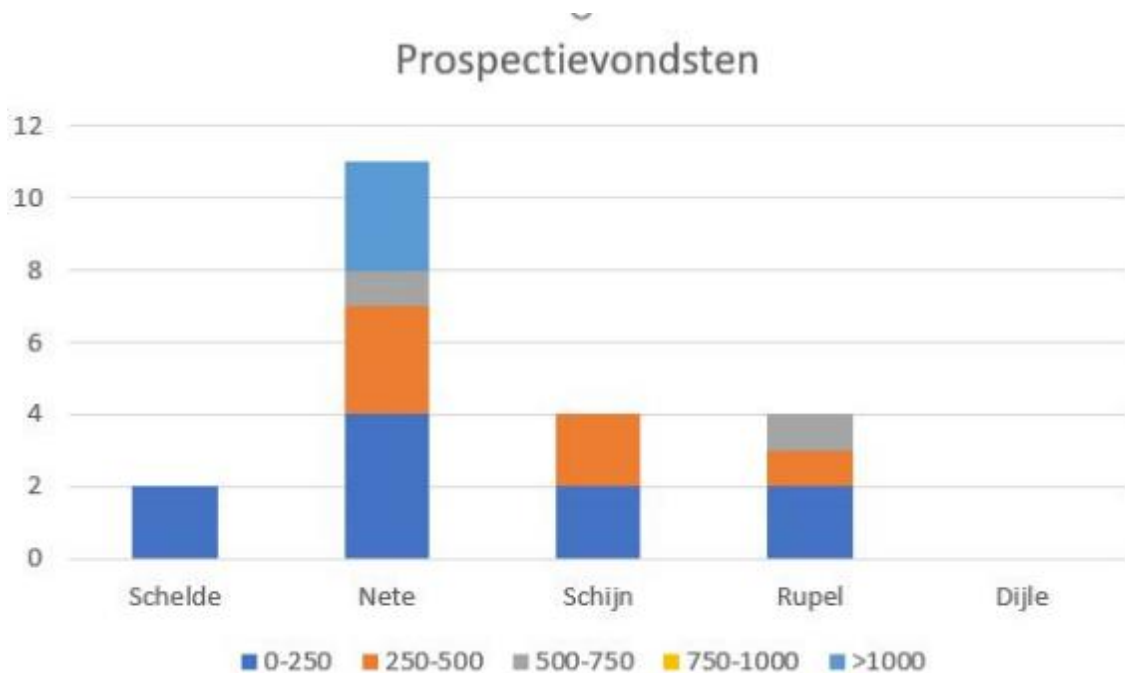
Grafiek 4.2B: Hydrografische situering van de funeraire sites binnen de pagus Renensis per rivierbekken (afstanden in m).

Hydrographic situation of the funerary sites in the *Pagus Renensis* per river basin (distances in m).

De cultusplaatsen (n=7) zijn in elk stroomgebied vertegenwoordigd met één of twee exemplaren. Hun ligging ten opzichte van een beek of rivier is zeer divers. De ligging van een cultusplaats is wellicht te relateren aan andere factoren (ontwikkeling van een *cella memoria* tot kapel en parochiekerk of stichting van een kapel in een nederzetting).

Vermoedelijke artisanale sites zijn enkel aangetroffen in het Netebekken (n=4). Hun hydrografische ligging is telkens verschillend zodat geen indicatieve waarden aanwezig zijn.

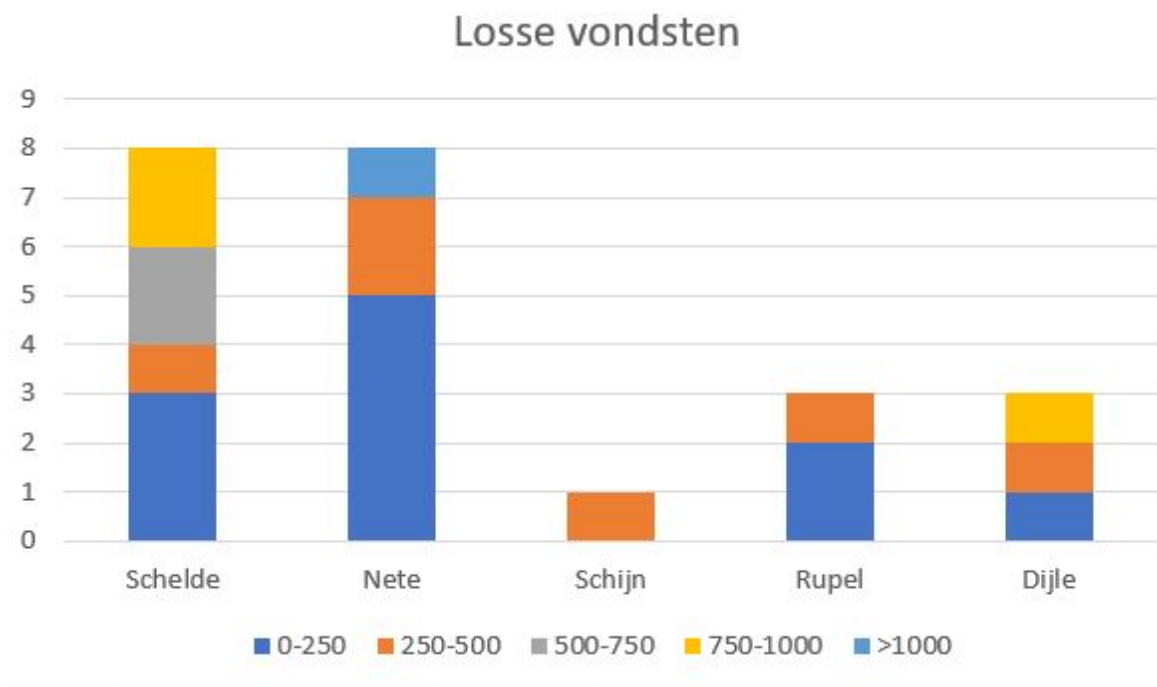
Wat de prospectievondsten betreft, blijkt het Netebekken de meeste resultaten opgeleverd te hebben (n=11). Rupel-, Schijn- en Scheldebekken volgen met resp. vijf, vier en twee vindplaatsen terwijl in het Dijlegebied geen vondsten waargenomen zijn. Veel heeft uiteraard te maken met de uitvoerders die meestal in het kader van een verhandeling een bepaald gebied afbakenden voor hun zoekactiviteiten of als liefhebber van archeologie bepaalde regio's uitkiezen (zie *supra*). De meeste vondsten lijken afkomstig van zones die kort bij een rivier of beek gelegen hebben (0-500m – grafiek 4.2C) al kan de uitvoerder natuurlijk juist deze percelen uitgekozen hebben.

Grafiek 4.2C: Hydrografische situering van de prospectievondsten binnen de pagus Renensis per rivierbekken (afstanden in m).

Hydrographic situation of the survey finds in the *Pagus Renensis* per river basin (distances in m).

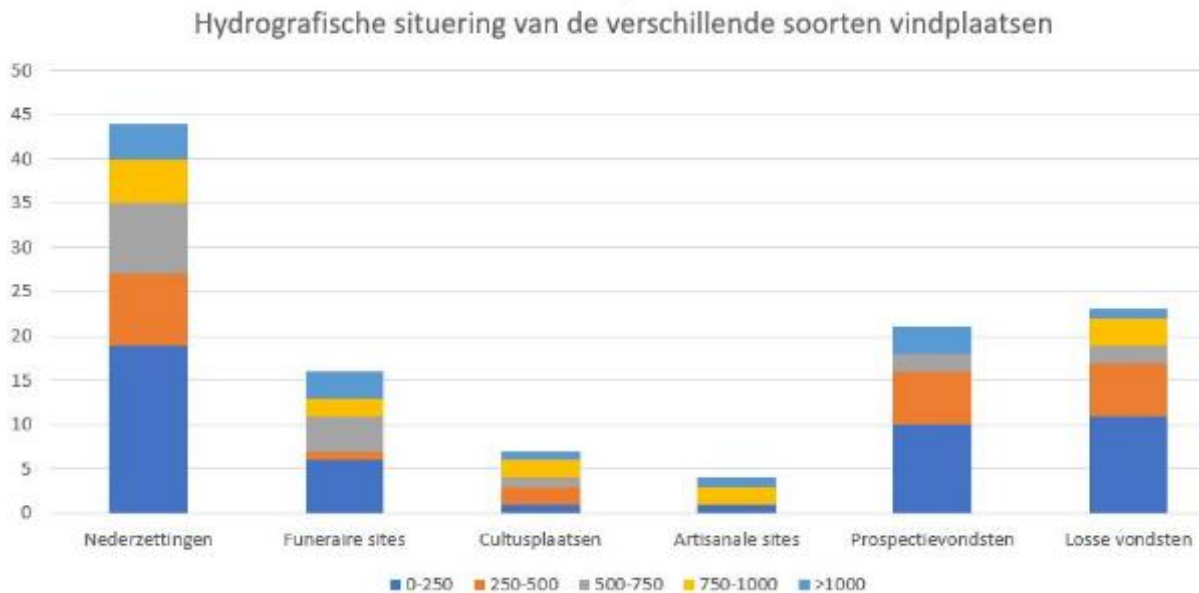
Zowel in het Nete- als in het Scheldebekken zijn telkens acht losse vondsten gemeld. In Dijle- en Rupelbekken telkens drie en in het Schijnbekken gebeurde slechts 1 vondstmelding. Onder deze vondsten bevinden zich voornamelijk metaaldetectievondsten. De meeste van deze objecten komen uit gebieden die kort bij een rivier of beek gesitueerd zijn (grafiek 4.2D).

Grafiek 4.2D: Hydrografische situering van de losse vondsten binnen de pagus Renensis per rivierbekken (afstanden in m).

Hydrographic situation of the loose finds in the *Pagus Renensis* per river basin (distances in m).

Over het algemeen blijkt dus dat vooral de nederzettingen gesitueerd zijn in de onmiddellijke omgeving van beken of rivieren (tussen 0 en 250m – grafiek 4.2E). Het hogere percentage prospectievondsten en losse vondsten in dezelfde arealen, wijst mogelijk op de aanwezigheid van nog onbekende nederzettingslocaties.

Grafiek 4.2E: Hydrografische situering van de verschillende soorten vindplaatsen binnen de pagus Renensis (afstanden in m).

Hydrographic situation of the different categories of sites in the *Pagus Renensis* (distances in m).

Op chronologisch vlak is er geen evolutie op te merken. Om te wonen blijkt de nabijheid van een rivier of beek in alle perioden de voorkeur gekregen te hebben.

4.2.2 Geologie en bodem

Het huidige landschapsbeeld van het studiegebied werd gevormd in het Tertiair (65 tot 23 miljoen jaar geleden). Zandige en kleiige afzettingen, o.a. van de cuesta van Boom tijdens het Rupeliaan (ca. 30 miljoen jaar geleden), werden afgezet door een langzaam noordwaarts terugtrekkende zee³⁶⁰. Naast de Rupeliaan kleiafzetting bestaat de Tertiaire ondergrond binnen het studiegebied voornamelijk uit de groene mariene glauconiethoudende Antwerpiaan zanden van de formatie van Diest. Deze sterk ijzerhoudende glauconietzanden oxideren tot limoniet bij blootstelling aan zuurstof. Door de oxidatie ontstaan brokken ijzerzandsteen die meestal voorkomen in onregelmatige banken met een dikte van 20 tot 50 cm. Dit oxidatieproces vindt plaats op het niveau van de grondwatertafel en aan de randen van de natte alluviale valleien, daar waar het zand in contact komt met het zuurstofhoudende water³⁶¹. De diepte waarop deze glauconietzanden en limonietlagen zich bevinden kan plaatselijk sterk verschillend zijn. Dichter naar de alluviale valleien toe zijn minder pleistocene dekzanden afgezet waardoor de glauconietzanden dichter aan het oppervlak liggen, zoals

³⁶⁰ Meire *et al.* 2015, 19; Gullentops & Wouters 1996, 17-18; 40-42.

³⁶¹ Zie bijlage 2 (moerasijzerertsontginning) van Ryssaert *et al.* 2017; Gullentops & Wouters 1996, 88-89; 149-151.

vastgesteld is tijdens het archeologisch onderzoek van het Merovingisch grafveld te Broechem³⁶². Elders waar de hogere pleistocene dekzanden sterk door erosie aangetast waren, dagzoomden de limonietpakketten zoals zichtbaar was op de Alfsberg te Kontich³⁶³. De limonietbrokken of moerasijzererts werden plaatselijk (vooral in de Netevallei) ontgonnen voor artisanale doeleinden. Vermoedelijk gaat deze ontginning terug tot de Romeinse periode. O.m. in Grobbendonk zijn hiervan sporen teruggevonden³⁶⁴.

Tijdens het Kwartair (vanaf ca. 2,3 miljoen jaar geleden) werden de Tertiaire afzettingen door steeds dieper insnijdende rivieren geërodeerd. Dit erosiemateriaal werd meegevoerd en elders weer afgezet. Het betreft vooral grote hoeveelheden zanden en lemig materiaal die door de wind werden meegevoerd en afgezet. Op deze manier kreeg zandig Vlaanderen en de zandleemregio stilaan vorm, waaronder ook de regio ten zuidoosten van Antwerpen. De Kwartairgeologische sedimenten bestaan binnen het studiegebied voornamelijk uit fijn leemhoudend zand terwijl deze hoger op het Kempens plateau bestaan uit grove zanden afgezet door o.a. Rijn en Maas (ca. 1 miljoen jaar geleden). Kenmerk van deze eolische afzettingen is dat de fijnere leemfracties verder door de wind werden meegevoerd dan de zwaardere grove zanden die sneller neersloegen. De algemene dikte van deze dekzanden bedraagt 1 tot 2 m³⁶⁵.

Nog steeds tijdens de laat-glaciale periode stoven langs sommige rivierlopen plaatselijk stuifzanden op tot individuele lage duinruggen. Vooral langs Grote en Kleine Nete zijn dergelijke geprononceerde (rivier)duinruggen waar te nemen parallel naast de rivierloop³⁶⁶.

Tijdens het Holoceen (vanaf 10.000 jaar geleden) kwam enkel nog lokaal erosie en afzetting plaats waardoor vooral riviervalleien opgevuld werden met venige en kleiige sedimenten. Dit zorgde o.m. voor het ontstaan van de Scheldepolders. Tegelijk moet onder invloed van de warmere temperatuur en de stijgende zeespiegel een aanzienlijke veengroei verondersteld worden in de riviervalleien (vaak meer dan 1 m dik). De veenpakketten strekken zich uit onmiddellijk boven de glauconiethoudende Tertiaire zanden. De aanwezigheid van veen in de lage en natte delen van het gebied, maakte dat er enkel bewoning mogelijk was op hoger gelegen zandruggen. Na de verandering van de Schelde in een brede getijderivier, te situeren rond de Romeinse periode, kwam er een eind aan het veenvormingsproces in het stroomgebied van de Schelde³⁶⁷. Elders kwam aan de veenvorming stilaan een eind door de dynamische aanvoer van zand en zandige klei. Ryssaert *et al.* herkennen in dit proces mogelijk invloeden van grootschalige ontbossingswerken ten behoeve van akkerbouw vanaf het neolithicum³⁶⁸.

Onder invloed van dezelfde postglaciale klimaatopwarming ontwikkelde zich in het Scheldebekken een oerbos, bestaande uit een gemengd loofbos. Dit uitgestrekte bosgebied

³⁶² Annaert 2018B, 23.

³⁶³ Annaert 1994, 54.

³⁶⁴ De Laet & Van Doorselaer 1969; De Boe 1985; Reyns *et al.* 2014.

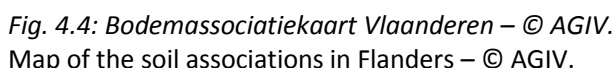
³⁶⁵ Beerten 2011; Gullentops & Wouters 1996, 21-25.

³⁶⁶ Meylemans *et al.* 2006.

³⁶⁷ Meire *et al.* 2015; Kiden & Verbruggen 1987.

³⁶⁸ Ryssaert *et al.* 2017, 25.

Op de bodemassociatiekaart van Vlaanderen (fig. 4.4 en fig. 4.5) laat het interfluviaal gebied tussen Schelde, Schijnen, Netes en Rupel zich duidelijk opmerken. Dit eiland van zandleem en leem onderscheidt zich duidelijk van de meer noordelijk gelegen zandige Kempen en van westelijk gelegen zandig Vlaanderen. Bodemkundig zet de zandleem zich verder aan de linkeroever van de Schelde ter hoogte van de Cuesta van het Waasland.

³⁷⁰ Derese *et al.* 2010.

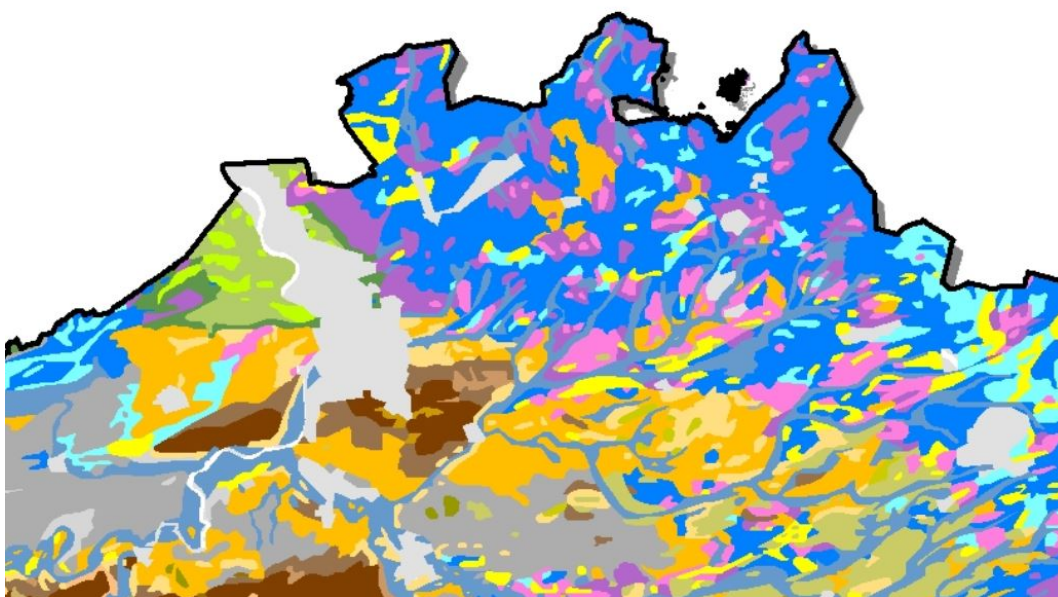

Fig. 4.5: Detail uit de bodemassociatiekaart Vlaanderen: provincie Antwerpen – © AGIV.
Detail from the map of soil associations in Flanders: province of Antwerp – © AGIV.

Landbouwkundig zullen de lemige bodemtypes aantrekkelijker geweest zijn dan de schrale zandgronden van de Kempen. Hierdoor kan verondersteld worden dat kolonisten zich eerder zullen gericht hebben tot deze vruchtbaardere regio die bovendien ook makkelijk toegankelijk was via het hierboven beschreven rivierensysteem. Bovendien hebben mogelijk ook de aanwezigheid van natuurlijke rijkdommen met name de Boomse klei, het moerasijzererts en het veen uit de valleigebieden en het hout/houtskool uit het nabijgelegen bosgebied van het Waverwoud een belangrijke economische rol gespeeld (zie *infra*).

Een landschappelijke vaststelling die op meerdere sites op te merken was, is het feit dat het landschap na de Romeinse tijd danig geërodeerd is. Zowel te Hove-Cueteqhem (40), Edegem-Buizegem (24) en Zandhoven-Bruggestraat wijzen bodemkundige analyses uit dat zeker 1 m van de bodem verdween na de Romeinse periode³⁷¹. Hierdoor bleven enkel de diepste sporen uit de metaaltijden en Romeinse periode deels bewaard. Soms waren alle sporen volledig verdwenen en bleven enkel oppervlakkige vondsten over als bewijs van Romeinse en oudere occupatie zoals te Hove. De oorzaak van een dergelijke zware bodemerosie ligt ter discussie. Verstuiving lijkt enkel voor zandbodems een mogelijke verklaring; zandleembodems zoals deze in het *pagus Renensis*-gebied lijken hiervoor niet in aanmerking te komen.

Een meer gedetailleerde blik op de bodemkaart binnen het studiegebied maakt duidelijk dat er meerdere bodemtypes aanwezig zijn: lemig zand, zandleem en zand. Tevens is het interessant na te gaan tot welke drainageklasse de vondstlocaties horen. Deze gegevens zijn per bodemtype verzameld in tabel 4.8. Van de 99 te lokaliseren vindplaatsen was van 17 ervan (17,17%) de bodemkundige gesteldheid onbekend vanwege hun ligging in een bebouwde zone

³⁷¹ Debruyne *et al.* 2015, 205 en Verhaert & Annaert 2003, 107 (Hove-Cueteqhem); Vandeveld *et al.* 2007, 13 (Edegem-Buizegem); De Beenhouwer *et al.* 2018, 145-146 (Zandhoven-Bruggestraat)

(als OB gekarteerd). Slechts één vindplaats, een losse vondst, is afkomstig van een alluviaal kleigebied (1%) en twee locaties waren gelegen op een landduin in het Netebekken (2%). 24 locaties zijn gekenmerkt door een lemigzandbodem (24,24%); 20 liggen op een lichtzandleembodem (20,20%), nog eens 20 op een zandbodem (20,20%) en tien op een zandleembodem (10,10%). Vijf vindplaatsen (5,1%) tenslotte liggen uitgestrekt over verschillende bodemtypes: vier sites liggen op een lemigzand- en zandbodem, een site op een lemigzand- en zandleembodem. Zowat alle karteerbare vindplaatsen zijn gesitueerd op droge tot matig natte gronden.

Vindplaats	Aard	Bodem code	Textuur	Drainage klasse	Profiel ontwikkeling	Varianten	datering
Antwerpen (001, 002, 003, 004, 005, 115, 119)	Losse vondsten	OB					4c; 6-8
Lier (052, 054)		OB					5-7
Mechelen (059, 061, 069?)	Losse vondst, funeraire site & nederzetting	OB					4; 5-7 & 7d
Muizen-St. Lambertus (064?)	Funeraire site & cultusplaats	OB					8-9?
Muizen-Slagveld (065 & 067)	Funeraire site & losse vondst	OB					6B-7a; 8-9
Mol-Schansstraat (071?)	Nederzetting	OB					6-9
Puurs-St. Pieterskerk (080?)	Cultusplaats	OB					8-9
Emblem-dorp (090)	Nederzetting	OB					indet
Rumst-Molenveld (096?)	Losse vondst	OB					3-4?
Pulle-Nederviersel (112)	Losse vondst	Efpm	Klei	Zeer nat	Alluviale gronden	mergelbijmenging	4
Grobbendonk-Vierselheide (035?)	Prospectievondsten	X	Landduin				indet
Pulle-Dennenlaan (114)	Funeraire site	X	landduin				6-7
Geel-Elsum (028?)	Nederzetting	Sbmz	Lemig zand	Droog	plaggenbodem	Lichter/grover sediment in diepte	7-9
Grobbendonk-Steenberg (029)	Nederzetting, artisanale site	Sbm Scm	Lemig zand	Droog en matig droog	plaggenbodem		3-4
Grobbendonk-Vorselaarsebaan (030?)	Nederzetting, artisanale site	Sbm	Lemig zand	droog	plaggenbodem		5-6
Grobbendonk-Kapelstraat (031)	Nederzetting	Sbm	Lemig zand	droog	plaggenbodem		indet
Morkhoven-Draaiboomstr. (037?)	Nederzetting	Scmx Sdmc	Lemig zand	Matig droog en matig nat	Plaggenbodem	Silexietbijmenging; geel- of groenachtig in de diepte	indet
Noorderwijk-Roggestr./Lankem (038)	Nederzetting, funeraire site	Sbm	Lemig zand	Droog	Plaggenbodem	silexietbijmenging	7-8
Kasterlee-Binnenpad (042)	Nederzetting	Sbm	Lemig zand	Droog	plaggenbodem		7-9

Vindplaats	Aard	Bodem code	Textuur	Drainage klasse	Profiel ontwikkeling	Varianten	datering
Lier-garage Kruger (051)	Losse vondst	Scfx	Lemig zand	Matig droog	bodems zonder duidelijke humus en/of ijzer B-horizont	silexietbijmenging	4
Muizen-Veldstr.(066?)	Nederzetting	OB	Lemig zand				indet
Olen-Wilgenstraat (075)	Nederzetting	Sbm	Lemig zand	Droog	plaggenbodem		7-8
Breendonk-Lichterstraat (081)	Losse vondst	Sc(h) Sdc(h)	Lemig zand	Matig droog en matig nat	Uitgeloogde bodem	Sterk verbrokkelde textuur B-hor.	4
Liezele-Steentjen (082-083)	Prospectievondsten	Sc(h) Sdc(h)	Lemig zand	Matig droog en matig nat	Uitgeloogde bodem	Sterk verbrokkelde textuur B-hor.	4-8
Ruisbroek-St. Katharinastr. (094)	Prospectievondsten	Scb Scm	Lemig zand	Matig droog	Bruine bodem Plaggenbodem		3d-4
Oelegem-Keer (091-092)	Prospectievondsten	Sbm	Lemig zand	Droog	plaggenbodem		4; indet
Zoerle-Parwijs-Gevaartblok (102)	Nederzetting	Sbm Sdm	Lemig zand	Droog en matig nat	Plaggenbodem		7-8
Wijnegem-Steenakker (105)	Nederzetting	Scm	Lemig zand	Matig droog	Plaggenbodem		5-7 en jonger
Wijnegem-Kerkeveld (106?)	Nederzetting, funeraire site, cultusplaats	Sbm Scm	Lemig zand	Droog en matig droog	Plaggenbodem		indet
Wommelgem-Rooseweg (110-111)	Prospectievondsten	Sbm	Lemig zand	Droog	Plaggenbodem		3-4; indet
Zwijndrecht-Laarstraat (121)	Nederzetting	Scb Sdb	Lemig zand	Matig droog en matig nat	Bruine bodem		7-9
Oostmalle-Kapelakkers (058?)	Losse vondst	w-Sbm	Lemig zand (klei-zandsubstraat)	Droog	plaggenbodem		indet
Oelegem-Zandhovenstw. (093)	Nederzetting	Sbm w-Scm w-Sdm	Lemig zand (klei-zandsubstraat)	Droog, matig droog en matig nat	Plaggenbodem		7-8
Oostmalle-Kapelakkers (056?)	Prospectievondsten	w-Scm	Lemig zand (klei-zandsubstraat)	Matig droog	plaggenbodem		indet
Vorst-Steenbergen (117?)	Funeraire site, cultusplaats	l-Scm	Lemig zand (leemsubstraat)	Matig droog	plaggenbodem		8-9?
Mechelen-Geerdegemveld (060)	Losse vondst	Sbm s-Scm	Lemig zand (zandsubstraat)	Droog en matig droog	plaggenbodem		4

Vindplaats	Aard	Bodem code	Textuur	Drainage klasse	Profiel ontwikkeling	Varianten	datering
Tisselt-De Hulst (108)	Nederzetting	Scc Sdc Pdg	Lemig zand en licht zandleem	Matig droog en matig nat	Uitgeloogde bodem en podzolbodem		7-9
Geel-Eikevelden (026)	Nederzetting	Sdmz Zcm	Lemig zand en zand	Matig nat en matig droog	plaggenbodem	Lichter/grover sediment in diepte	5-8
Kasterlee-Pastorijstr. (041)	Nederzetting	Sdm Zbm	Lemig zand en zand	Matig nat en droog	plaggenbodem		7-8
Deurne-Eksterlaar (007?)	Nederzetting	Pbmy Pcm, Pdm	Licht zandleem	Droog, matig droog, matig nat	plaggenbodem	Zwaarder sediment in de diepte	4
Borsbeek-St-Jozefsinst. (020)	Nederzetting	Pcm	Licht zandleem	Matig droog	plaggenbodem		6B-7A
Borsbeek-Vogelzang (021)	Funeraire site	Pbm Pcm	Licht zandleem	Droog en matig droog	plaggenbodem		7
Kontich-Erfling (043)	Nederzetting	Pccz	Licht zandleem	Matig droog	Uitgeloogde bodem	Lichter/grover sediment in diepte	4
Kontich-St. Martinuskerk (045?)	Funeraire site	OB	Licht zandleem				8-9
Kontich-Groeningenlei (047?)	Losse vondst	Pccz	Licht zandleem	Matig droog	Uitgeloogde bodem	Lichter/grover sediment in diepte	indet
Lier-Hooglachenen (053?)	Nederzetting	Pcm Pdcz	Licht zandleem	Matig droog en matig nat	Plaggenbodem en uitgeloogde bodem	Lichter/grover sediment in diepte	indet
Mortsel-Steenakker (072)	Nederzetting	Pcc	Licht zandleem	Matig droog	Uitgeloogde bodem		3-5
Olen-Lammerdries (077)	Nederzetting; artisanale site?	Pdm	Licht zandleem	Matig nat	plaggenbodem		7-8
Puurs-Zeustr. (078-079)	Prospectievondsten	Pdc	Licht zandleem	Matig nat	Uitgeloogde bodem		4-8
Broechem-Bist (085)	Prospectievondsten	Pcmv	Licht zandleem	Matig droog	plaggenbodem	Zwaarder sediment in de diepte	indet
Broechem-Nierlenders (086)	Funeraire site	Pbc Pcc	Licht zandleem	Droog en matig droog	Uitgeloogde bodem		5-7B
Emblem-D'Enge (087)	Prospectievondsten	Pbc Pccy	Licht zandleem	Droog en matig droog	Uitgeloogde bodem	Zwaarder sediment in de diepte	indet
Emblem-Emblemse Heyde (088)	Prospectievondsten	Pccy	Licht zandleem	Matig droog	Uitgeloogde bodem	Zwaarder sediment in de diepte	indet
Kontich-Steenakker (044 & 046)	Funeraire site	w-Pdc	Licht zandleem (klei-	Matig nat	Uitgeloogde bodem		3-4; 7c-9c

Vindplaats	Aard	Bodem code	Textuur	Drainage klasse	Profiel ontwikkeling	Varianten	datering
			zandsubstraat)				
Lier-nieuwe arm Kleine Nete (050)	Losse vondst	s-Pfp/s-Pgp	Licht zandleem (zandsubstraat)	Zeer nat en uiterst nat	Alluviale gronden		4
Vorst-Oostmolenveld (049)	Nederzetting	Pcm I-Scm	Licht zandleem en lemig zand (leemsubstraat)	Matig droog	plaggenbodem		6-8
Vremde-Millegem (013 & 014)	Prospectievondsten	S-Pbmy s-Pcm s-Pdm	Licht zandleem met zandsubstraat	Droog, matig droog en matig nat	Plaggenbodem	Zwaarder sediment in de diepte	4; indet
Emblem-Broechemsestw. (089?)	Prospectievondsten	Pbc w-Pbc	Licht zandleem (klei-zandsubstraat)	Droog	Uitgeloogde bodem		indet
Leest-Kleine Heide (063)	Losse vondst	Pdc	Lichte zandleem	Matig nat	Uitgeloogde bodem		indet
Ekeren-Wilgehoeve (006?)	Nederzetting	Zcm(b) & Zdm(b)	Zand	Matig droog & matig nat	plaggenbodem	Bruine bovengrond	3-6
Balen-Scheps (008?)	Nederzetting	Zcm Zdm	Zand	Matig droog en matig nat	plaggenbodem		8
Bornem-Luippegem (015 & 016)	Prospectievondsten	Zbp Zcp	Zand	Droog en matig droog	Geen profielontw.		4-8
Hingene-Steenlander (017 & 018)	Propectievondsten	Zbb Zcb	Zand	Droog en matig droog	Bruine bodem		4-8
Geel-Kanunnikenblok (027)	Nederzetting	Zbm Zcm	Zand	Droog en matig droog	plaggenbodem		7-9
Geel-J.B. Stessenstraat (120?)	Nederzetting	Zcm	Zand	Matig droog	plaggenbodem		7-9
Grobbendonk-Pulsepap (032)	Prospectievondsten	Zbmy	Zand	Droog	plaggenbodem	Zwaarder sediment in de diepte	indet
Grobbendonk-Ouwen kapel (033)	Funeraire site	Zamy Zbmy	Zand	Zeer droog en droog	plaggenbodem	Zwaarder sediment in de diepte	7B-8/9
Grobbendonk-Fl. Primsstr. (034)	Funeraire site	Zam Zbmy Zbf	Zand	Zeer droog en droog	Plaggenbodem en bodems zonder duidelijke		6c-7c

Vindplaats	Aard	Bodem code	Textuur	Drainage klasse	Profiel ontwikkeling	Varianten	datering
					humus en/of ijzer B-horizont		
Grobbendonk-Koekoekstr. (036)	Losse vondsten	Zamy	Zand	Zeer droog	plaggenbodem	Zwaarder sediment in de diepte	indet
Tielen-Spoorwegstr. (097)	Nederzetting	Zbm	Zand	Droog	plaggenbodem		7-8?
Oostmalle-Kapelakkers (057)	Losse vondst	Zcm	Zand	Matig droog	plaggenbodem		6
Mechelen-Blokhuisstraat (068)	Nederzetting	Zdf	Zand	Matig nat	bodems zonder duidelijke humus en/of ijzer B-horizont		3-4
Mol-Ezaart (070)	Nederzetting	Zam	Zand	Zeer droog	plaggenbodem		5-6
Nijlen-Mussenpad (073)	Artisanale site	Zcm	Zand	Matig droog	plaggenbodem		7-9
Olen-Hoogbuul (076?)	Prospectievondst	Zbfx	Zand	Droog	bodems zonder duidelijke humus en/of ijzer B-horizont	silexietbijmenging	indet
Ranst-Schawijkplasweg (084?)	Prospectievondsten	Zam, Zbm	Zand	Zeer droog en droog	plaggenbodem		indet
Retie-Meierend (095?)	Nederzetting	Zbm Zcm	Zand	Droog en matig droog	Plaggenbodem		indet
Wommelgem-Uilenbaan (109)	Losse vondst	Zbm	Zand	Droog	Plaggenbodem		4
Pulle-Keulsebaan (113)	Nederzetting	Zbm(g)	Zand	Droog	Plaggenbodem	Plaggende met grijze kleur	7-9
Wijnegem-wachthaven (103-104)	Nederzetting	Zbm Scm	Zand en lemig zand	Droog en matig droog	Plaggenbodem		3B-7
Wijnegem-Blikstraat (116)	Nederzetting	Zbm Sbm Scm	Zand en lemig zand	Droog en matig droog	Plaggenbodem		4-7
Boechout-St Bavokerk (011)	Funeraire site & cultusplaat	OB	zandleem				8
Boechout-Mussenhoevelaan (012)	Funeraire site	Lda	Zandleem	Matig nat	Uitgeloogde bodem		7B-8a
Edegem-Heihoefseweg (025?)	Losse vondst	Lca	Zandleem	Matig droog	Uitgeloogde bodem		4?
Hove-Cueteghem (039-040)	Nederzetting	Lca	Zandleem	Matig droog	Uitgeloogde bodem		4-8
Lint-Ganzenbol (055)	Nederzetting	Lda	Zandleem	Matig nat	Uitgeloogde bodem		5-6
Boechout-Oostkapelleveld (010)	Prospectievondsten	w-Lca s-Lda	Zandleem (klei- zand- en	Matig droog en matig nat	Uitgeloogde bodem		indet

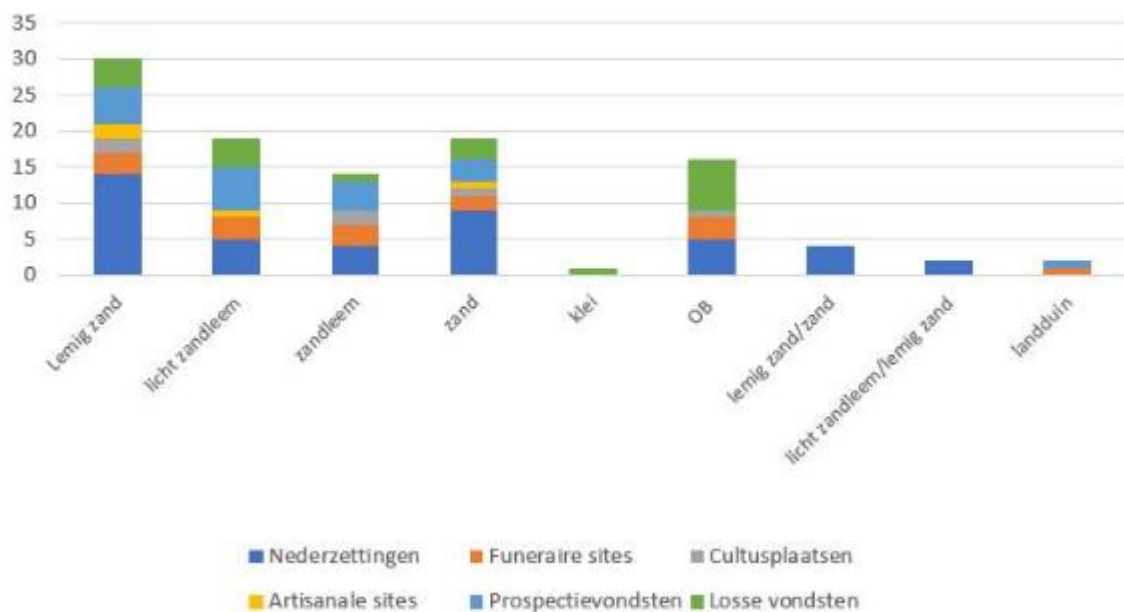
Vindplaats	Aard	Bodem code	Textuur	Drainage klasse	Profiel ontwikkeling	Varianten	datering
			zandsubstraat)				
Boechout-Pooiegem (009)	Prospectievondsten	w-Lca	Zandleem (klei-zandsubstraat)	Matig droog	Uitgeloogde bodem		indet
Edegem-Terlinden (023)	Prospectievondsten	w-Lba Lca	Zandleem (klei-zandsubstraat)	Droog en matig droog	Uitgeloogde bodem		indet
Kontich-Meylweg (048)	Prospectievondsten	w-Lca	Zandleem (klei-zandsubstraat)	Matig droog	Uitgeloogde bodem		indet
Edegem-Buizegem (024)	Funeraire site, nederzetting, cultusplaats	w-Lba w-Lca	Zandleem (klei-zandsubstraat)	Droog en matig droog	Uitgeloogde bodem		8

Tabel 4.8: De bodemkundige gesteldheid van de vindplaatsen binnen de pagus Renensis.

The soil conditions of the sites in the *Pagus Renensis*.

Bij een afzonderlijke oplijsting per vindplaats, is zeer duidelijk zichtbaar dat de nederzettingen bij voorkeur gelegen waren op lemigzandgronden en zandgronden (grafiek 4.3A).

Bodemtypes per aard vindplaats

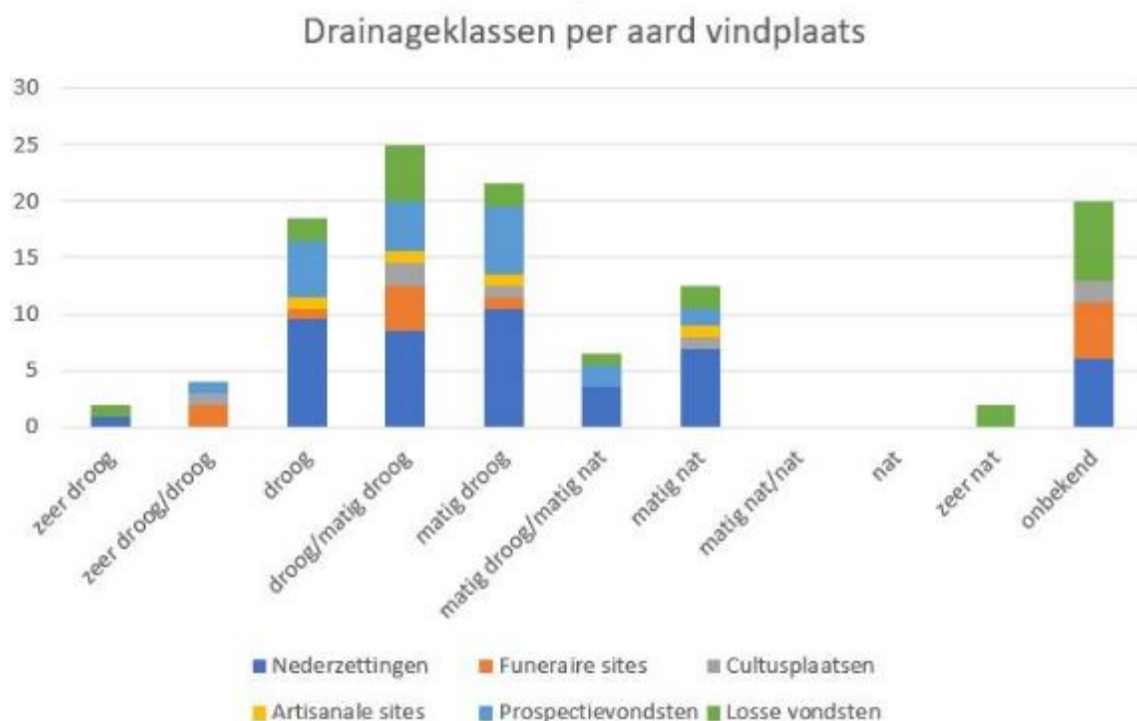

Grafiek 4.3A: Bodemtypes van de verschillende soorten vindplaatsen binnen de pagus Renensis.

Soil types of the different categories of sites in the *Pagus Renensis*.

De meest voorkomende drainageklassen voor nederzettingen blijkt de matig droge en droge variant te zijn alhoewel matig nat ook nog vrij veel voorkomt (grafiek 4.3B)³⁷². Funeraire sites lijken op zowat alle bodemtypes aanwezig te zijn maar vooral binnen de droogste drainageklassen. Wat de overige vindplaatsen betreft, zijn moeilijk conclusies te trekken. Prospectievondsten zijn afkomstig uit zowat alle bodemtypes maar dan vooral binnen de drainageklassen droog, matig droog en matig nat alhoewel natuurlijk af te wegen valt in hoeverre juist deze drainageklassen geselecteerd werden voor het uitvoeren van veldkartering.

Er komen geen vindplaatsen voor op bodems vanaf drainageklasse 'nat' op twee losse vondsten in de Netevallei na, met name de vondst van de laat-Romeinse drieknoppenfibula te Lier (50) en een aantal laat-Romeinse munten in het alluvium van de Kleine Pulse Beek (112). In beide gevallen kan het gaan om rituele rivierdeposities.

Grafiek 4.3B: Drainageklassen van de verschillende soorten vindplaatsen binnen de pagus Renensis.
Drainage classes of the different categories of sites in the *Pagus Renensis*.

Verder is op te merken dat 47,5% van de vindplaatsen gekarteerd staat als m-bodem dus afgedekt met een dikke antropogene laag of plaggenbodem. Dit wijst er op dat deze gronden in de latere middeleeuwen in cultuur zijn gebracht en bemest en dus niet meer als nederzetting in gebruik waren.

³⁷² Uiteraard zullen de huidige drainageklassen verschillend zijn van deze uit de vroege middeleeuwen omdat de huidige bodems beter gedraineerd zijn dankzij de aanleg van afwateringssystemen. Toch doen de soms zeer diep uitgegraven waterputten (bijv. te Grobbendonk) vermoeden dat in de Romeinse periode en vroege middeleeuwen de grondwatertafel eerder laag moet geweest zijn en de huidige drainageklassen onder voorbehoud toch als indicator te gebruiken zijn.

Dat de lemige bodems meer bewoningscontinuïteit vertonen en sneller opnieuw gekoloniseerd werden dan de meer onvruchtbare zandgronden, is mogelijk waar te nemen in het feit dat vele van de vindplaatsen op zandbodems ofwel gelegen zijn in het oostelijk deel van het studiegebied, op de uitlopers van het Kempens zandplateau ofwel te dateren zijn in een jongere fase van de vroege middeleeuwen (vindplaatsen 008?, 012, 027, 033, 057, 070, 073, 093, 095?, 097). Het is immers opvallend dat op deze zuidelijke en westelijke uitlopers van het zandige Kempens Plateau, sites uit de Romeinse en de oudste fase van de vroege middeleeuwen zeer schaars zijn. Een mogelijke oorzaak kan dus de weinig aantrekkelijke onvruchtbare zandige bodemgesteldheid zijn. Andere redenen voor het ontbreken van bewoning uit deze perioden zijn hoe dan ook niet uit te sluiten. Nog onbekende sites zijn mogelijk afgedekt door jonge zandverstuivingen of door de dikke plaggendecken in dit gebied³⁷³.

Een andere opmerkelijke 'lege' zone is het gebied tussen de Grote Nete en de Dijle, hoewel de bodemkundige omstandigheden hier vrijwel dezelfde zijn als in de rest van studiegebied, met overwegend lemig-zandbodems met een droge tot matig natte drainageklasse. De 'leegheid' van dit gebied is wellicht te zoeken in de aanwezigheid van het zogenaamde 'Waverwoud'. Dit gebied was toen wellicht nog dicht bebost waardoor het niet voor bewoning in aanmerking kwam, maar wel een aantal grote economische troeven had voor o.a. houtskoolwinning (zie *infra*).

4.2.3 Topografie

Het gebied tussen de alluviale gebieden van Schelde, Schijn, Nete en Rupel kenmerkt zich op het digitaal hoogtemodel (DHM) als een opvallend hoger gelegen gebied (fig. 4.6).

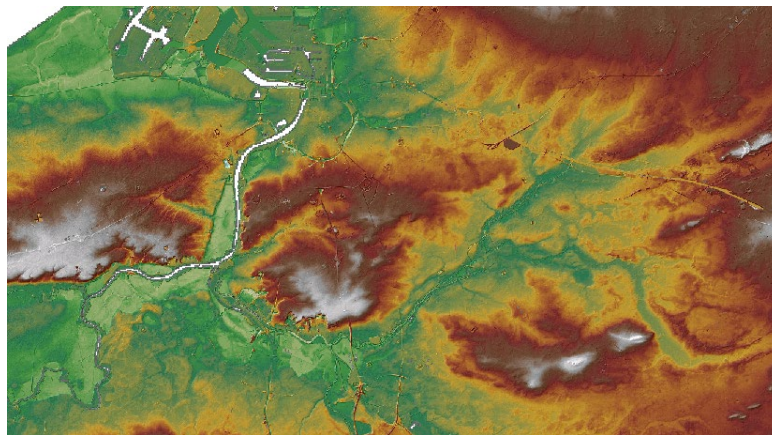

Fig. 4.6: Uittreksel uit het Digitaal Hoogtemodel (DHM) met centraal het interfluviaal gebied tussen Schelde, Schijn, Nete en Rupel; ten westen de Cuesta van het Waasland; ten noorden de helling van het Kempens Plateau en ten oosten de lijn van de Diestiaan heuvels – © AGIV.

Detail of the DHM with the central interfluvial area limited by Scheldt, Schijn, Nethes and Rupel; in the west the cuesta of the Waasland; in the north the Campine Plateau and in the east the Diestian hills – © AGIV.

³⁷³ Zoals bijv. de stuifduinen die vroegmiddeleeuwse site in Pulle (Derese *et al.* 2010) afdekten en het late-ijzertijdgrafveldje te Ravels (Verhaert *et al.* 2004) of de dikke plaggendecken die het inheems Romeins grafveld te Weelde-Schootseweg verborgen hielden (Annaert *et al.* 2012A).

Het zuidelijke deel van dit gebied maakt deel uit van de cuesta van Boom die zich aan de overzijde van de Schelde verder zet als de cuesta van het Waasland. Bodemkundig bestaat deze cuesta uit dagzomende kleilagen. De vorming ervan gaat terug tot het Tertiair (40 tot 10 miljoen jaar geleden). De cuesta werd doorbroken door Rupel en Schelde toen deze een nieuwe weg zochten richting Noordzee tijdens de sedimentatieperiode van de laatste ijstijd (ca. 30.000 tot 15.000 jaar geleden)³⁷⁴. De Kwartaire sedimenten die de Tertiaire kleilagen afdekken bestaan meestal uit zandige tot meer lemige en kleiige sedimenten (Zanden van Edegem op de Boomse klei en de Formatie van Berchem meer noordelijker richting beide Schijnen)³⁷⁵. Het hoogste punt van de Boomse cuesta ligt op 31 m TAW ten oosten van de gemeente Reet. Naar het oosten toe daalt de rug eerder sterk om ter hoogte van Duffel langs de Nete nog een hoogte te bereiken van 5 m boven TAW. Ten westen en ten zuiden volgt de cuesta de loop van de Rupel tot de lijn Niel-Schelle waarbij een hoogte van 10 tot 15 m wordt aangehouden. Daarna gaat de cuesta abrupt over in het vlakke poldergebied van de Rupelmonding dat voor de inpoldering bestond uit een moerassig veengebied. Naar het noorden toe worden de kleilagen onderbroken door het doorbraakdal van Hoboken, een fossiele riviergeul, maar duiken ze langs de rechter Scheldeoever terug op tot een hoogte van 15 tot 20 m om dan te verdwijnen ten noorden van Hoboken. Het oorspronkelijk reliëf is vandaag fel aangetast door de intensieve klei-ontginning.

Ten zuiden van de cuesta van Boom en Rupel, ontstond tijdens de laatste fase van de laatste ijstijd een stuifzandrug langs de rechter Scheldeoever ter hoogte van huidige lijn Mariekerke, Branst, Bornem, Hingene, Wintam en Eikevliet. Deze hogere rug bood een ideale woonlocatie, wat bevestigd wordt door de talrijke archeologische waarnemingen in deze regio.

Op de interfluviale gebieden tussen Schelde, Schijnen, Netes en Rupel ontstonden in dezelfde periode plateau's van door de wind aangevoerde en gefaseerde dekzandaccumulaties. In deze plateau's sneden zich geulen in door het wegstromende smeltwater. Tussen parallelle riviervalleien zoals deze van de Grote en Kleine Nete ontwikkelden zich langgerekte, hoger gelegen dekzandruggen met zachte hellingen naar de valleien toe. Deze zandruggen en -plateaus stijgen topografisch boven de alluviale vlaktes uit met hoogtes van 4 tot 10 m boven TAW. Plaatselijk ontwikkelden zich door eolische activiteit op het zandige substraat kleine, hogere zandruggen of duinen, eerder van beperkte omvang³⁷⁶. Ook in de nattere alluviale valleigronden tenslotte zijn soms lokale zandopduikingen waar te nemen³⁷⁷. Al deze topografisch hoger gelegen gebieden boden ideale nederzettingssomstandigheden.

De alluviale valleien van de rivieren bereiken hoogtes van 0 tot 2 m boven TAW wat de Schelde betreft, 1 m voor de Rupel, 5 m voor de benedenloop van de Nete, ca 3 tot 5 m voor de Schijn. Voorafgaand aan de huidige dijkconstructies zal een groot deel van deze alluviale vlakten bij vloed onder water gezet zijn, wat zeker gevolgen had voor het dagelijks leven in het gebied.

³⁷⁴ Meire *et al.* 2015, 123-124.

³⁷⁵ Jacobs *et al.* 2001, 7-8.

³⁷⁶ Jacobs *et al.* 2001, 8.

³⁷⁷ Meylemans *et al.* 2006.

Vindplaats	Aard	Topografische situering	Hoogte in m	datering
Antwerpen-Mechelseplein (001)	Losse vondsten	O helling zandrug	6-5m	6d
Antwerpen-Minderbroedersstr (002 & 003)	Losse vondsten	O helling zandrug	7m	4c en 7-8
Antwerpen-Jordaenskaai (004 & 005)	Losse vondsten	Hoogste punt zandrug	9-10m	4-5 en 6-7
Antwerpen-Schoytestr (119)	Losse vondsten	Hoogste punt zandrug	8m	6B
Balen-Scheps (008?)	Nederzetting	ZO helling	31,5m	8
Boechout-Mussenhoevelaan (012)	Funeraire site	N helling leemplateau	12-16m	7B-8a
Boechout-Oostkapelleveld (010)	Prospectievondsten	NW helling	21m	indet
Boechout-Pooiegem (009)	Prospectievondsten	ZO helling	16-17m	indet
Boechout-St Bavokerk (11)	Funeraire site & cultusplaat	Boven op plateau	21m	8
Bornem-Luiegem (015 & 016)	Prospectievondsten	Boven op plateau	5-10m	4-8
Borsbeek-St-Jozefsinst. (020)	Nederzetting	NO helling	10m	6B-7A
Borsbeek-Vogelzang (021)	Funeraire site	N helling van een lage rug	10m	7
Breendonk-Lichterstraat (081)	Losse vondst	N rand cuesta	6m	4
Broechem-Bist (085)	Prospectievondsten	NO helling	9m	indet
Broechem-Nierlenders (086)	Funeraire site	ZO helling	11-12m	5-7B
Deurne-Eksterlaar (007?)	Nederzetting	N helling dekzandrug	8-9m	4
Edegem-Buizegem (024)	Funeraire site, nederzetting, cultusplaats	Hoogste punt omgeving	20m	8
Edegem-Heihoefseweg (025?)	Losse vondst	ZW helling	10-15m	4?
Edegem-Terlinden (023)	Prospectievondsten	NW helling	16-17,5m	indet
Ekeren-Wilgehoeve (006?)	Nederzetting	NW helling	Ca 4m	3-6
Emblem-Broechemsestw. (089?)	Prospectievondsten	ZW helling	10m	indet
Emblem-D'Enge (087)	Prospectievondsten	ZW helling	8m	indet
Emblem-dorp (090)	Nederzetting	ZW helling	8-9m	indet
Emblem-Emblemse Heyde (088)	Prospectievondsten	W helling	6m	indet
Geel-Elsom (028?)	Nederzetting	Z helling	22-23m	7-9
Geel-Eikevelden (026)	Nederzetting	Z helling	18-20m	5-8
Geel-J.B. Stessenstraat (120?)	Nederzetting	Z helling	20-21m	7-9

Vindplaats	Aard	Topografische situering	Hoogte in m	datering
Geel-Kanunnikenblok (027)	Nederzetting	Boven op dekzandrug	23m	7-9
Grobendonk-Fl. Primsstr. (034)	Funeraire site	Boven op dekzandrug	14m	6c-7c
Grobendonk-Kapelstraat (031)	Nederzetting	N helling	13m	indet
Grobendonk-Koekoekstr. (036)	Losse vondsten	N. helling	13m	indet
Grobendonk-Ouwen kapel (033)	Funeraire site, cultusplaats	N helling	13m	7B-8/9
Grobendonk-Pulsepad (032)	Prospectievondsten	Boven op dekzandrug	15m	indet
Grobendonk-Steenberg (029)	Nederzetting, artisanale site	Boven op dekzandrug	13-15m	3-4
Grobendonk-Vierselheide (035?)	Prospectievondsten	NO helling	11-12m	indet
Grobendonk-Vorselaarsebaan (030?)	Nederzetting, artisanale site	Boven op dekzandrug	15m	5-6
Hingene-Steenlander (017 & 018)	Propectievondsten	NO helling	5m	4-8
Hove-Cueteghem (039-040)	Nederzetting	Boven op plateau	21m	4-8
Kasterlee-Binnenpad (042)	Nederzetting	Boven op dekzandrug	21-23m	7-9
Kasterlee-Pastorijstr. (041)	Nederzetting	Boven op dekzandrug	21-23m	7-8
Kontich-Erfling (043)	Nederzetting	ZW helling	15-20m	4
Kontich-Groeningenlei (047?)	Losse vondst	W helling	15-20m	indet
Kontich-Meylweg (048)	Prospectievondsten	ZO helling	18-19m	indet
Kontich-St. Martinuskerk (045?)	Funeraire site	Boven op plateau	20m	8-9
Kontich-Steenakker (044 & 046)	Funeraire site & losse vondst	NW helling	10m	3-4; 7c-9c
Leest-Kleine Heide (063)	Losse vondst	Boven op cuesta	8m	indet
Lier (052, 054)		ZW helling	5-7m	5-7
Lier-garage Kruger (051)	Losse vondst	Vallei	5m	4
Lier-Hooglachenen (053?)	Nederzetting	Z helling	6-7m	indet
Lier-nieuwe arm Kleine Nete (050)	Losse vondst	Vallei	3m	4
Liezele-Steentjen (082-083)	Prospectievondsten	N helling	7m	4-8
Lint-Ganzenbol (055)	Nederzetting	ZO helling	14-15m	5-6
Mechelen (059 & 069?)	Losse vondst & nederzetting	Hogere opduiking	Ca 5m	4; 5-7 & 7d
Mechelen-Nekkerspoel (061)	Funeraire site	N helling	Ca 7m	

Vindplaats	Aard	Topografische situering	Hoogte in m	datering
Mechelen-Blokhuisstraat (068)	Nederzetting	Z helling	Ca 5m	3-4
Mechelen-Geerdegemveld (060)	Losse vondst	ZO helling	Ca 11m	4
Mol-Ezaart (070)	Nederzetting	Vlak, westrand Kempens plateau	26m	5-6
Mol-Schansstraat (071?)	Nederzetting	ZO helling	27m	6-9
Morkhoven-Draaiboomstr. (037?)	Nederzetting	ZW helling	11-12m	indet
Mortsel-Steenakker (072)	Nederzetting	NO helling	14m	3-5
Muizen-Slagveld (065 & 067)	Funeraire site & losse vondst	Boven op opduiking	Ca 11m	6B-7a; 8-9
Muizen-St. Lambertus (064?)	Funeraire site & cultusplaats	NO helling (steilrand)	Ca 10m	8-9?
Muizen-Veldstr.(066?)	Nederzetting	ZO helling	11m	indet
Nijlen-Mussenpad (073)	Artisanale site	NO helling	7m	7-9
Noorderwijk-Roggestr./Lankem (038)	Nederzetting, funeraire site	W helling	14-17m	7-8
Oelegem-Keer (091-092)	Prospectievondsten	ZW helling	8-9m	4; indet
Oelegem-Zandhovenstw. (093)	Nederzetting	ZW helling	7-8m	7-8
Olen-Hoogbuul (076?)	Prospectievondst	Boven op dekzandrug	25m	indet
Olen-Lammerdries (077)	Nederzetting; artisanale site?	Boven op dekzandrug	24m	7-8
Olen-Wilgenstraat (075)	Nederzetting	Noordelijke helling	18m	7-8
Oostmalle-Kapelakkers (056?)	Prospectievondsten	Z helling Kempens Plateau	24-25m	indet
Oostmalle-Kapelakkers (057)	Losse vondst	Z helling Kempens Plateau	21-22m	6
Oostmalle-Kapelakkers (058?)	Losse vondst	Z helling Kempens Plateau	24-25m	indet
Pulle-Dennenlaan (114)	Funeraire site	N helling	11-12m	6-7
Pulle-Keulsebaan (113)	Nederzetting	N helling	10-11m	7-9
Pulle-Nederviersel (112)	Losse vondst	Vallei	4m	4
Puurs-St. Pieterskerk (080?)	Cultusplaats	NW helling	Ca 5m	8-9
Puurs-Zeutestr. (078-079)	Prospectievondsten	Boven op plateau a	Ca 5m	4-8
Ranst-Schawijkplasweg (084?)	Prospectievondsten	ZW helling	11m	indet
Retie-Meierend (095?)	Nederzetting	O helling	23-24m	indet
Ruisbroek-St. Katharinastr. (094)	Prospectievondsten	N helling	Ca 7m	3d-4
Rumst-Molenveld (096?)	Losse vondst	Z helling plateau	Ca 6m	3-4?

Vindplaats	Aard	Topografische situering	Hoogte in m	datering
Tielen-Spoorwegstr. (097)	Nederzetting	Boven op uitloper ZW gerichte dekzandrug	16-17m	7-8?
Tisselt-De Hulst (108)	Nederzetting	Z helling van een dekzandrug	7,5m	7-9
Vorst-Oostmolenveld (049)	Nederzetting	N helling van een O-W gerichte dekzandrug	18-21m	6-8
Vorst-Steenbergen (117?)	Funeraire site, cultusplaats	W helling van een O-W gerichte dekzandrug	19m	8-9?
Vremde-Millegem (013 & 014)	Prospectievondsten	ZW helling	12m	4; indet
Wijnegem-Blikstraat (116)	Nederzetting	N helling (rand) van een dekzandrug	7m	4-7
Wijnegem-Kerkeveld (106?)	Nederzetting, funeraire site, cultusplaats	N helling (rand) van een dekzandrug	7-9m	indet
Wijnegem-Steenakker (105)	Nederzetting	Hoogste punt dekzandrug	7-9m	5-7 en jonger
Wijnegem-wachthaven (103-104)	Nederzetting	Boven op dekzandrug	6m	3B-7
Wommelgem-Rooseweg (110-111)	Prospectievondsten	Boven op rug	7m	3-4; indet
Wommelgem-Uilenbaan (109)	Losse vondst	N helling	7m	4
Zoerle-Parwijs-Gevaertblok (102)	Nederzetting	W helling	12-13m	7-8
Zwijndrecht-Laarstraat (121)	Nederzetting	NW helling	5-7m	7-9

Tabel 4.9: Topografische situering van de vindplaatsen binnen de pagus Renensis.

Topographic situation of the sites in the *Pagus Renensis*.

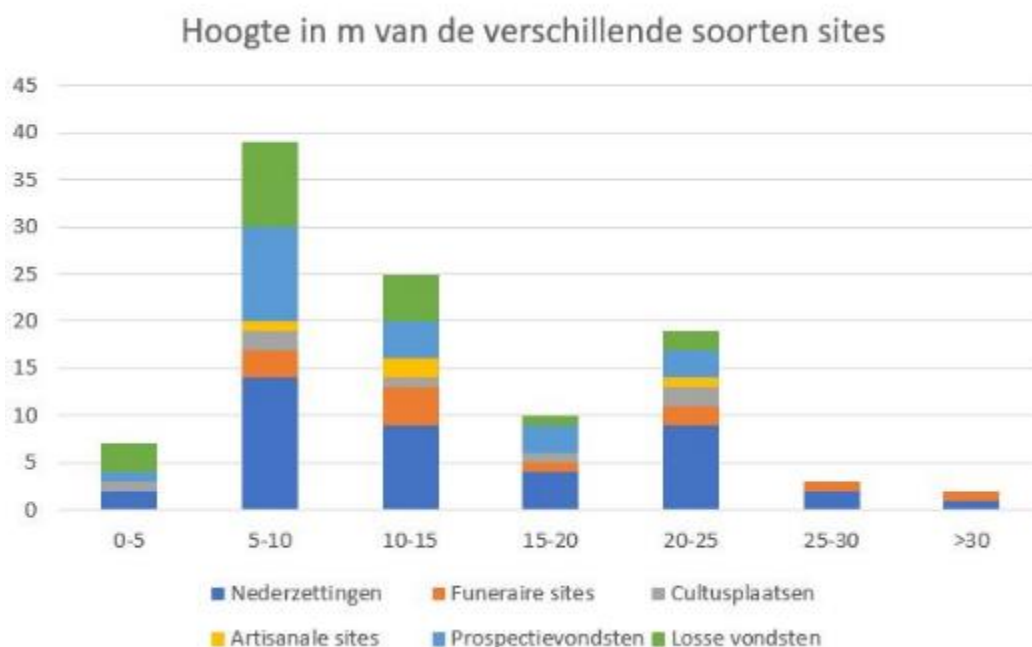
Wat de landschappelijke ligging betreft, zijn de meeste bekende woonlocaties (n=46) bij voorkeur gelegen bovenop het plateau of een dekzandrug (17 gevallen dus 37% - tabel 4.9 en grafiek 4.4A). Daarna volgen de zuidelijk gerichte hellingen met 16 gevallen (ca 35%) en de noordelijke hellingen met negen voorbeelden (19,5%). Zuiver westelijk en oostelijk gerichte hellingen waren minder in trek met resp. drie en één nederzetting(en), goed voor samen 8,5%. Nergens zijn nederzettingen in alluviale valleigronden aangetroffen.

De lokaliseerbare funeraire sites (n=13) liggen meestal op een noordelijke helling (7 voorbeelden of 54%) of boven op een rug of plateau (4 voorbeelden dus 30%). Het geringe aantal cultusplaatsen (n=7) en artisanale centra (n=4) bieden geen representatief verspreidingsbeeld. De prospectievondsten (n=21) en losse vondsten (n=19) volgen de tendens van de nederzettingssites met vooral vondsten op de hoger gelegen ruggen (resp. 24 en 21%) en op de zuidelijke hellingen (resp. 33 en 26%). Er zijn wel opvallend meer prospectievondsten op noordelijke hellingen (43%) terwijl de losse vondsten er 21% bedraagt. Wellicht heeft dit te maken met de lokale omstandigheden.

Grafiek 4.4A: Topografische situering van de verschillende soorten sites binnen de pagus Renensis.
Topographic situation of the different categories of sites in the *Pagus Renensis*.

Wat de hoogte betreft, zijn de meeste nederzettingen gelegen tussen 5 en 25m hoogte (tabel 4.9 en grafiek 4.4B). Ook lager en hoger gelegen nederzettingen komen voor. De hoger dan 25m gelegen nederzettingen zijn vooral deze op de uitlopers van het meer oostelijk en noordelijk gelegen Kempens Plateau dat opmerkelijk hoger gelegen is dan de dekzandruggen tussen de riviervalleien van Schelde, Schijnen, Netes en Rupel.

Grafiek 4.4B: Hoogteligging van de verschillende soorten vindplaatsen binnen de pagus Renensis (in m).
Elevation of the different categories of sites in the *Pagus Renensis* (in m).

4.2.4 Klimaat

Al gedurende meerdere decennia zijn historici in discussie over de impact van mogelijke klimaatsveranderingen op de geschiedenis van de Romeinse en vroegmiddeleeuwse periode. Meerdere geschreven bronnen wijzen inderdaad in die richting maar interpretatie ervan of staving aan de hand van wetenschappelijke en archeologische studies waren weinig succesvol³⁷⁸. Sinds het begin van de 21ste eeuw bieden nieuwe onderzoeksdata natuurwetenschappelijke evidentie over klimaatwijzigingen in het verleden³⁷⁹. Deze nieuwe data bevestigen de historische en archeologische bronnen dat de klimatologische omstandigheden sterk fluctueerden tussen het hoogtepunt van de Romeinse heerschappij (100 voor Chr.) en de overgang van de Romeinse periode naar de vroege middeleeuwen (tot de 7de eeuw na Chr.)³⁸⁰. McCormick *et al.* beschrijven een redelijk stabiele en warme periode met gunstige leef- en teeltcondities, tussen 100 voor Chr. en 200 na Chr.³⁸¹, een periode waarin het Romeinse Rijk haar bloei beleefde. Hierna volgde een minder stabiele periode met hogere zonne- en vulkanische activiteit, wat leidde tot grotere schommelingen tussen droge koude periodes en nieuwe opwarming. Uit de studies blijkt dat de 4de eeuw opnieuw een redelijk stabiele en warmere periode was, vooral in de noordwestelijke provincies van het Romeinse Rijk³⁸². Een nieuwe periode van instabiliteit trad in vanaf de 5de eeuw en hield aan tot ca. 600 na Chr. De gegevens van de zonneactiviteit tonen een koudere periode aan vanaf het midden van de 5de eeuw. Bovendien melden McCormick *et al.* hevige vulkaanactiviteiten voor de 5de eeuw. Het Oost-Romeinse rijk daarentegen maakte in deze tijdspanne een mild en gunstig klimaat mee, wat volgens McCormick *et al.* mede een verklaring kan zijn dat het Oost-Romeinse rijk in deze periode overeind bleef, dit in tegenstelling tot de crisis die het West-Romeinse rijk meemaakte³⁸³. Wat de 6de eeuw betreft, vermelden de historische bronnen misoogsten in 536 en 537³⁸⁴. Vermeldenswaard is het uitbreken van de Justiniaanse pestepidemie in 536 en de talrijke hongersnoden die in deze periode bekend zijn. De natuurwetenschappelijke resultaten tonen opnieuw een warmere periode aan voor de 7de eeuw en een afkoelende golf in de 8ste eeuw die bleef aanhouden tot ca. 800. De vulkanische activiteit bleef aanhouden met meerdere erupties gedurende de 7de eeuw.

Voor de invloeden van LALIA (Late Antique Little Ice Age)³⁸⁵ van 536 tot ca. 660 na Chr., zullen merkbaar geweest zijn in de sociale en economische leefwereld van de populatie in onze gewesten waaronder de *pagus Renensis*. Onderzoek van de jaarringen van bomen uit de Russische Altai en Europese Alpen toont aan dat de jaren na 540 tot de koudste jaren van onze

³⁷⁸ McCormick *et al.* 2012, 170-173.

³⁷⁹ Zie McCormick *et al.* 2012, 207-220 voor de methodologie die gepaard gaat met deze onderzoeken.

³⁸⁰ McCormick *et al.* 2012.

³⁸¹ McCormick *et al.* 2012, 174-184.

³⁸² McCormick *et al.* 2012, 185-187.

³⁸³ McCormick *et al.* 2012, 205.

³⁸⁴ McCormick *et al.* 2012, 195; Gunn 2000.

³⁸⁵ De term 'LALIA' kwam in voege sinds 2015 door het team van Ulf Büntgen van de Swiss Federal Research Institute (WSL, Birmendorf) n.a.v. hun studies op de jaarringen van bomen uit de Russische Altai en de Europese Alpen.

tijdrekening kunnen gerekend worden. In deze periode zijn drie grote vulkaanuitbarstingen gekend nl. in 536, 540 en 547, die volgens Büntgen *et al.* leidden tot een minimum aan zonlicht met de vastgestelde uitzonderlijke koudegolf op het noordelijk halfrond tot gevolg³⁸⁶.

Dat de hierboven beschreven klimatologische dynamiek het vroegmiddeleeuwse landschap in gans West-Europa drastisch veranderde staat buiten twijfel. Recente, interdisciplinaire onderzoeksprojecten tonen aan dat de flux van klimatologische schommelingen een stijging van de zeespiegel veroorzaakte waardoor de kustgebieden regelmatig te maken kregen met overstromingen en deltagebieden een totaal andere structuur kregen³⁸⁷. De bevolkingsafname die al op te merken was vanaf de 3de eeuw maar een hoogtepunt beleefde in de loop van de 5de eeuw³⁸⁸, zou volgens Cheyette een gevolg zijn van deze klimaatswijziging³⁸⁹.

Het is echter vrijwel onmogelijk om eventuele gevolgen van LALIA en de andere hierboven beschreven klimatologische schommelingen aan te tonen in de archeologische records uit onze gewesten. Wat gans Vlaanderen betreft, blijken vindplaatsen vanaf de 3de eeuw tot het midden van de 5de eeuw voornamelijk gelokaliseerd langs de loop van rivieren en in de nabijheid van militaire versterkingen³⁹⁰. Uit de – toch eerder schaarse – dataset die ondertussen bekend is binnen het studiegebied van de *pagus Renensis*, is duidelijk dat in dit gebied de bewoning wel afgenomen maar toch niet volledig verdwenen was in de 4de en 5de eeuw. Enkele grafvelden vonden in de 5de eeuw hun oorsprong. De piek in het aantal graven vanaf de 6de eeuw te Broechem³⁹¹ is evenzeer te verklaren als het resultaat van een bevolkingstoename dan van een catastrofale epidemie als gevolg van LALIA. Dubbelgraven uit deze periode kunnen mogelijk wel wijzen op slachtoffers van de Justiniaanse pest maar zonder de fysieke aanwezigheid van skeletmateriaal is dit evenmin te bewijzen.

De afname van de bevolking vanaf de 3de eeuw ging zonder twijfel gepaard met wijzigingen in het landschap en landgebruik: het voormalige akkerland veranderde geleidelijk aan in weide-, heide- en bosgebieden terwijl veeteelt aan terrein won ten nadele van akkerbouw³⁹². Uit geschreven bronnen blijkt dat de *pagus Renensis* langs zuidoostelijke zijde begrensd was door het zgn. Waverwoud, een uitgestrekt bosgebied. De grondexploitatie in deze bosgebieden nam andere vormen aan: het telen van varkens, houtkap, houtskoolproductie en ijzerertsontginning uit de alluviale gebieden vormden nieuwe bronnen van inkomsten en handel³⁹³. In tegenstelling tot Cheyette die een economische regressie en een *subsistence economy* veronderstelt als gevolg van de vastgestelde depopulatie en landbouwcrisis³⁹⁴,

³⁸⁶ Büntgen *et al.* 2016 en 2017.

³⁸⁷ Zoals bijv. het project '*The Dark Age of the Lowlands in an interdisciplinary Light*' (NWO 2012-2017) in Nederland (<https://darkagesproject.com/>) ; Pierik 2017; van Laanen 2017.

³⁸⁸ Van Ossel & Ouzoulias 2001; Peytremann 2003; Cheyette 2008, 131-144.

³⁸⁹ Cheyette 2008, 161 e.v.

³⁹⁰ Van Thienen 2016.

³⁹¹ Annaert 2018B, 233: C en D; 258: tabel 10.5 en fig. 10.8.

³⁹² Van Laanen 2017, 18; Cheyette 2008, 144-154.

³⁹³ Cheyette 2008, 152.

³⁹⁴ Cheyette 2008, 163-164.

tonen de grafgraven uit de grafvelden vanaf de late 5de eeuw aan dat zelfs een rurale bevolking in een perifeer gebied toegang had tot economische circuits vanuit Noord- en Zuid-Europa (zie *infra*).

4.2.5 Mobiliteit

Weginfrastructuur

Alhoewel in de periferie gelegen, is uit voorgaande hoofdstukken duidelijk gebleken dat de regio tussen de rivieren Schelde, Schijnen, Netes en Rupel een aantrekkelijk woongebied vormde. De talrijke voormiddeleeuwse en vroegmiddeleeuwse plaatsnamen bewijzen dat het gebied ook effectief bewoond was vanaf de metaaltijden, Romeinse en vroegmiddeleeuwse periode. Het is dus aan te nemen dat binnen dit studiegebied een wegennet aanwezig was, alhoewel daarvan weinig of geen sporen terug te vinden zijn. Zowel de CAI als oudere inventarissen melden wel meerdere sporen of resten van ‘antieke’ of Romeinse wegtracés. Slechts in enkele gevallen is de weginfrastructuur daadwerkelijk archeologisch vastgesteld. Ook de verspreiding van Romeinse sites kan de aanwezigheid van bepaalde Romeinse wegtracés reconstrueren. Alhoewel de Romeinse weginfrastructuur in deze perifere regio slechts bestond uit een aarden weg die enkel in de *vici* een wegverharding en flankerende grachten had, is te veronderstellen dat dit wegennet nog in gebruik bleef tijdens de vroege middeleeuwen³⁹⁵. Anderzijds moeten we er van uitgaan dat de infrastructuur in deze periode niet onderhouden werd waardoor de wegen geleidelijk aan minder toegankelijk werden voor rollend materieel.

Het wegennet ten zuiden van het wegtracé van Boulogne naar Keulen is redelijk bekend en aanvaard door de onderzoekers. Het wegennet ten noorden van deze belangrijke Romeinse wegverbinding berust voornamelijk op giswerk en onduidelijke bronnen en vermeldingen. Slechts in enkele gevallen is een wegtracé daadwerkelijk archeologisch vastgesteld. Op figuur 4.7 is een reconstructie van dit veronderstelde Romeinse wegennet in de provincie Antwerpen weergegeven. Het gaat voornamelijk om aftakkingen van de hoofdas Boulogne-Cassel-Kortrijk-Kester-Tienen-Tongeren-Keulen.

Een eerste aftakking is de weg die uit het zuiden van Bavay komt en de as Boulogne-Keulen kruist in Kester om via Asse en Rumst noordwaarts naar Kontich en mogelijk verder via Brasschaat, Brecht in de richting van het Nederlandse Rivierengebied (Utrecht?) te trekken³⁹⁶. Van deze weg zijn oude meldingen gekend uit Rumst, Wommelgem, Brasschaat (Miksebaan) en Brecht³⁹⁷. De weg is enkel archeologisch vastgesteld in Kester³⁹⁸, Asse³⁹⁹ en Kontich

³⁹⁵ Bühner-Thierry & Mériaux 2014, 28-29.

³⁹⁶ Voor het verloop van deze weg zie Brou 1981, 52-56.

³⁹⁷ Zie CAI locaties 151744, 101827, 112030, 151395 en Hasse 1909.

³⁹⁸ Zie CAI locaties 782, 1900, 2148, 2149, 20151, 20152, 209265 en Mertens 1957; Beeckmans 1988; Wesemael & Nicholls 2014 (Kester).

³⁹⁹ Zie CAI locaties 18, 21, 24, 25, 26, 80, 1207, 1927, 1929, 2283, 20087, 150493, 160346, 163508, 206922 en Mertens 1951; Mertens 1981; Léva & Hus 1987; Scheltens & De Smedt 1981; Magerman *et al.* 2008; Magerman *et al.* 2009; Magerman *et al.* 2010; Magerman & Saerens 2015; Van Liefferinge 2017.

(Kazerne en Mechelsesteenweg)⁴⁰⁰ zodat het noordelijke traject hypothetisch blijft.

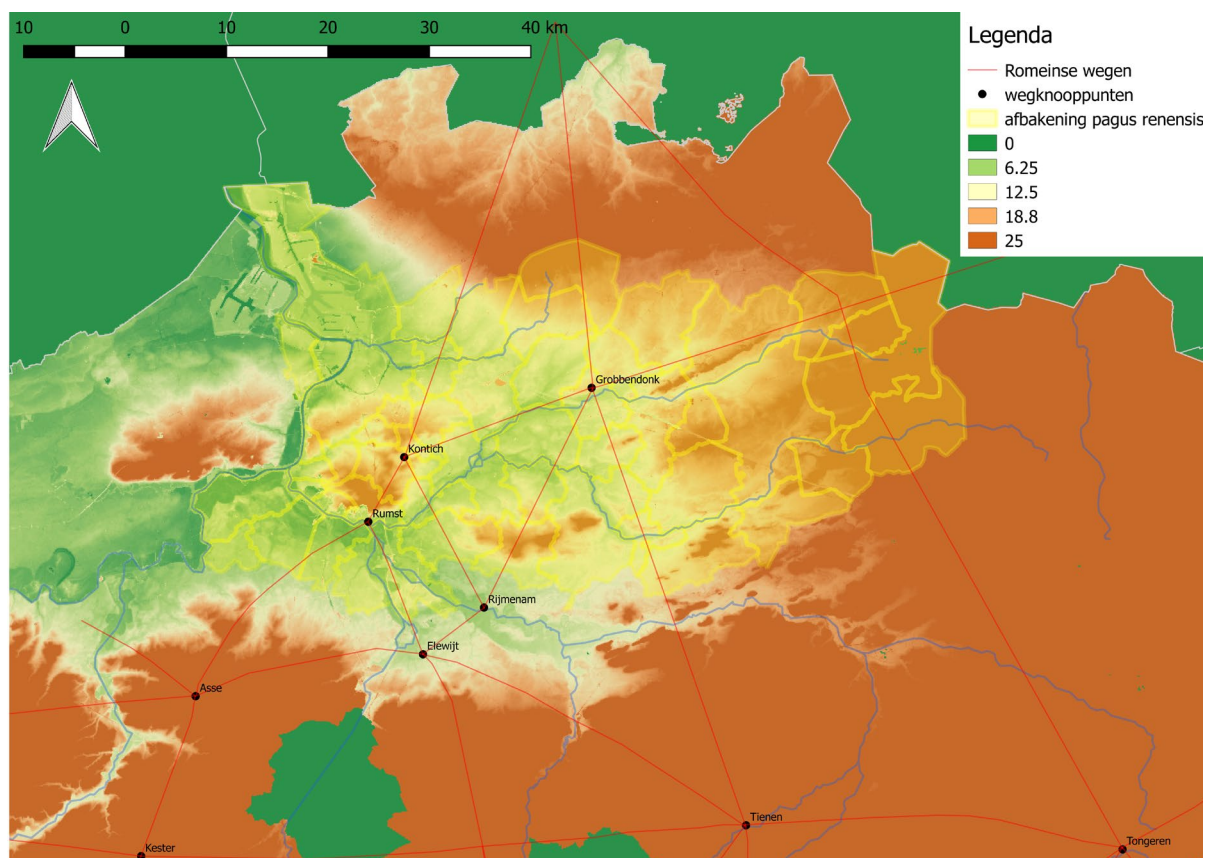

Fig. 4.7: Hypothetische Reconstructie van het Romeinse wegennet ten noorden van de weg Boulogne-Keulen (© AGIV).

Hypothetical reconstruction of the Roman road network north of the Boulogne-Cologne road – © AGIV.

Een volgende aftakking is de weg die vanuit het zuidelijk gelegen Namen de as Boulogne-Keulen snijdt ter hoogte van Huldenberg en van daaruit noordwaarts loopt via Elewijt en Mechelen om dan in Rumst het hierboven besproken wegtracé te vervoegen⁴⁰¹. Sporen van het wegtracé zijn archeologisch vastgesteld te Elewijt⁴⁰² en Mechelen⁴⁰³.

Via een derde aftakking was Elewijt ook bereikbaar vanuit Tienen.

Nog vanuit Tienen vertrok een weg vanuit het zuiden noordwaarts naar het Nederlandse Rijsbergen via Grobbendonk. Te Grobbendonk is deze weg archeologisch vastgesteld in de *vicus*⁴⁰⁴. Oudere meldingen van het noordelijke deel van deze route zijn bekend uit Pulle en Westmalle⁴⁰⁵.

Vanuit Tongeren zou een weg aangelegd zijn die noordwaarts gericht is over Mol, Retie, Turnhout en Hoogstraten. Sporen van deze verbindingsweg zouden in het verleden

⁴⁰⁰ Zie CAI 101421, 105256 en Hasse 1909; Annaert *et al.* 2004; Reyns *et al.* 2017B.

⁴⁰¹ Voor het verloop van deze weg zie Brou 1981, 199-202.

⁴⁰² Zie CAI locaties 328, 330, 1232, 150144, 150601 en Mertens 1949A; Mertens 1950B; Mertens 1954; Mertens 1983.

⁴⁰³ Zie CAI locaties 102279, 151777 en 151127.

⁴⁰⁴ Zie CAI locatie 207076 en De Boe 1985; Bruggeman *et al.* 2014.

⁴⁰⁵ Zie CAI locaties 101831 en 151701.

waargenomen zijn te Oud-Turnhout, Turnhout en Hoogstraten⁴⁰⁶. Het traject blijft hoe dan ook hypothetisch.

Er is sprake van een andere noordwaartse wegverbinding vanuit Tongeren via Tessenderlo, Herentals en Grobbendonk. Anderen laten deze weg vertrekken uit Tienen⁴⁰⁷. Dit tracé is echter moeilijk te reconstrueren en het blijft gissen of de houten balken van een brug over de Grote Nete te Geel-Winkelom effectief deel hebben uitgemaakt van deze weg⁴⁰⁸.

Ten noorden van de as Boulogne-Keulen waren nog meer west-oost-verbindingen aanwezig. Zo vertrok er een weg vanuit de *vicus* van Kortrijk naar de *vicus* van Tienen via de *vici* van Asse en Elewijt⁴⁰⁹. Vanuit de *vicus* van Kontich liep een weg oostwaarts via de *vicus* van Grobbendonk richting Retie. Waarnemingen van deze weg zijn gemeld te Lille⁴¹⁰.

Andere verbindingen tussen belangrijke wegknooppunten waren de verbinding vanuit Elewijt via Rijmenam naar de *vicus* van Grobbendonk, de verbinding vanuit Elewijt naar Rumst en de verbinding vanuit Rijmenam naar Kontich. De sporen van een weg die onlangs teruggevonden werden te Muizen-Kerkenbos, zijn mogelijk afkomstig van dit eerste tracé⁴¹¹. Van de laatste weg zouden sporen waargenomen zijn te Duffel⁴¹².

Westwaarts zijn wegtracés vermeld in Puurs-Ruisbroek en Puurs-Liezele⁴¹³. Mogelijk betreft het een wegverbinding vanuit Rumst over de Rupel en Schelde noordwestwaarts richting Waasland (Temse-Waasmunster) liep. Dit wegtracé is echter moeilijk te reconstrueren.

De wegen kruisten op vele plaatsen beken en rivieren zodat veerponten, voordes en bruggen moeten verondersteld worden o.a. over de Kleine en Grote Schijn te Wijnegem en Wommelgem, over de Kleine Nete te Grobbendonk, over de Grote Nete te Nijlen/Berlaar en Hulshout, over de Dijle te Rijmenam, over Rupel, Nete en Dijle te Rumst. De positie van verschillende *vici* nabij de oversteek van een rivier had ongetwijfeld een belangrijke strategische als economische betekenis. Grobbendonk, Rumst en Rijmenam zijn hier duidelijke voorbeelden van en er mag verondersteld worden dat deze wegknooppunten nog tot in de vroege middeleeuwen een belangrijke positie innamen in het landschap. Op figuren 4.8 A en B zijn de laat-Romeinse (A) en vroegmiddeleeuwse sites (B) binnen de *pagus Renensis* weergegeven in combinatie met de reconstructie van het Romeinse wegennet. Uit de verspreiding van de sites is duidelijk af te leiden dat dit wegennet nog lange tijd in gebruik is gebleven, al dan niet in verwaarloosde toestand en in de vorm van eenvoudige karrensporen en/of veedrijfsporen. De verspreiding van de vroegmiddeleeuwse sites beantwoordt volledig aan deze van de oudere laat-Romeinse sites. Ook de nieuw toegenomen sites liggen vrijwel steeds in de nabijheid van een van de vermelde wegtracés. Opvallend is bovendien de

⁴⁰⁶ Zie CAI locaties 151715 en 100195.

⁴⁰⁷ Brou 1981, 204-205.

⁴⁰⁸ Zie CAI locatie 101934 en Grietens 1937.

⁴⁰⁹ Voor het verloop van deze weg zie Brou 1981, 204.

⁴¹⁰ Zie CAI locatie 151450.

⁴¹¹ Zie CAI locatie 221882.

⁴¹² Zie CAI locatie 151351.

⁴¹³ Zie CAI locaties 101465 en 113137

toename aan sites op de hoger gelegen rug die beide Netes scheidt. De vrij lineaire spreiding van de sites bovenop de rug, doet vermoeden dat zich ook hier een wegtraject bevond.

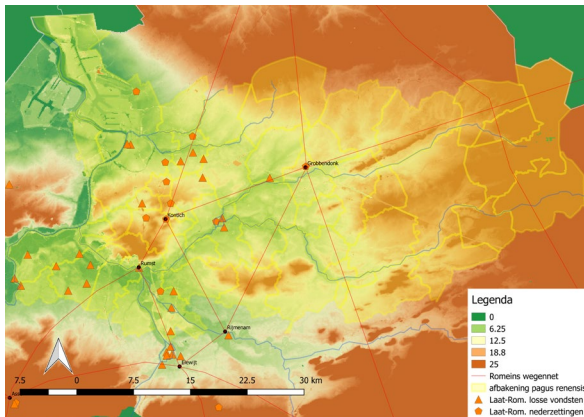

Fig. 4.8A: Verspreiding laat-Romeinse sites - © AGIV.
Distribution of Late Roman sites – © AGIV.

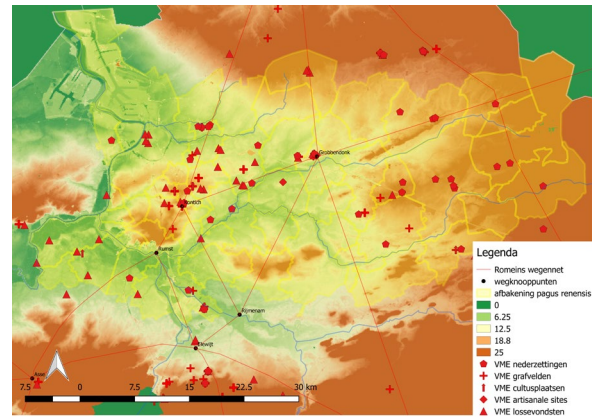

Fig. 4.8B: Verspreiding Merovingische sites -© AGIV.
Distribution of Merovingian sites – © AGIV.

Verder is het opmerkelijk dat Broechem niet ver verwijderd lag van de weg die de *vici* van Grobbendonk en Kontich met elkaar verbindt.

Waterwegen

Het landschap van de *pagus Renensis* wordt gekenmerkt door de aanwezigheid van natuurlijke waterwegen (zie fig. 4.2 en hoofdstuk 4.2.1). Vooral de Schelde, beide Schijnen, beide Netes en de Rupel moeten van belang geweest zijn als route over water. Men mag immers veronderstellen dat deze rivieren in de vroege middeleeuwen tot ver in het binnenland bevaarbaar waren voor schepen of schuiten met een platte bodem⁴¹⁴. Dit wil zeggen dat ze misschien nog eerder dan de slecht berijdbare landwegen geschikt waren voor het vervoer van handelsproducten zoals aardewerk, maalstenen, graan, ... Historici benadrukken in dat kader al sedert lang het belang van de rivierroutes boven dat van de wegen⁴¹⁵. Men mag er dus van uit gaan dat het verkeer langs de waterweg primeerde boven dat langs het wegnnet, vooral als het ging om transport van bulkgoederen. Bovendien verzekerden de rivieren in het gebied van de *pagus Renensis* via de Schelde toegang tot de Noordzee zodat ook de Angelsaksische koninkrijken, Noord-Nederland en Noord-Duitsland, Scandinavië en het Baltische gebied bereikbaar waren. De Schelde gaf via haar mondingsgebied toegang tot Maas en Rijn zodat ook de zuidelijke regio's bereikbaar waren. Dit is al een eerste verklaring waarom materiële cultuur uit de vroegmiddeleeuwse grafvelden naast lokale producten ook tal van exotische grondstoffen en goederen zoals barnsteen, granaatsteen, glaspasta, Byzantijnse en Oostgotische munten, enz. omvat.

Het belang van de rivieren komt verder tot uiting in de aanwezigheid van de voormiddeleeuwse plaatsnamen (fig. 3.18). Vele van deze nederzettingen zijn gevestigd op de oever van een van de hierboven vermelde rivieren. Hieruit blijkt dat deze plaatsen al bekend

⁴¹⁴ Leenders 1996, 94.

⁴¹⁵ Lebecq 2005, 12-15.

waren in een verder verleden en dat de rivieren in kwestie een belangrijke rol gespeeld hebben in hun ontwikkeling. Vaak ontstonden deze nederzettingen aan de samenvloeiing van rivieren zoals Lier aan de samenvloeiing van Grote en Kleine Nete, Rumst aan de samenvloeiing van Nete en Dijle en Schelle aan de samenvloeiing van Rupel en Schelde (fig. 4.8B). Andere plaatsen ontwikkelden zich aan een oversteekplaats, veerpont of brug waardoor het mogelijk was om tolgelden te innen. Antwerpen, Duffel en Grobbendonk, mogelijk ook Deurne, Merksem, Geel, Mol en Balen zijn hier op te sommen. Bij sommige van deze wegknooppunten, gelegen langs de benedenloop van de rivier in kwestie, was het misschien mogelijk om aan te meren met schepen. Goederen komend van overzeese gebieden konden zo gemakkelijk overgeladen worden om ze via de weg verder naar het binnenland te vervoeren en vice versa. In de vroege middeleeuwen lijkt de aantrekkingskracht om zich te vestigen langs rivieren nog aan te wakkeren. Tijdens de kersteningsgolf van de 7de eeuw leek men voor de stichting van abdijen eveneens een locatie langs een rivier te verkiezen, waarvan de Sint-Baafsabdij in Gent aan de samenvloeiing van Schelde en Leie een mooi voorbeeld is⁴¹⁶. Of er – zoals in de *Vita Gommari* (10de eeuw) vermeld – zich ook een vroegmiddeleeuwse abdij bevond langs de Schijn te Deurne is echter niet met zekerheid te bevestigen⁴¹⁷. Volgens de overlevering hebben ook Lier en Mechelen mogelijk een vroegmiddeleeuwse oorsprong rond de kluis van resp. Gummarus en Rombout (beiden gesitueerd rond de 8ste eeuw) waarrond een kloostergemeenschap groeide in de vroege middeleeuwen.

De archeologische waarnemingen bevestigen in de meeste gevallen deze voormiddeleeuwse of vroegmiddeleeuwse occupatie voor de locaties met voormiddeleeuwse plaatsnaam.

De aantrekkingskracht van de rivieren op de vroegmiddeleeuwse maatschappij uit zich verder nog in de situering van de archeologische vindplaatsen. Deze zijn in vele gevallen gesitueerd op een flank die naar een rivier of beek afhelt (zie *supra*, hoofdstukken 3.1.2 en 4.2.1 en 4.2.3). De meest dense occupatie is zichtbaar langs de benedenlopen van de rivieren Grote en Kleine Nete, Dijle, Grote en Kleine Schijn, Rupel en Schelde (fig. 4.8B). Zoals reeds eerder gesteld, vermoedt men dat deze benedenlopen nog bevaarbaar waren tot een eind in het hinterland (zie *supra*, hoofdstuk 4.2.1).

De rivierbeddingen zelf leveren in sommige gevallen aanwijzingen dat ze als vaarroute benut werden in de vroege middeleeuwen. Vooral de Scheldebedding gaf reeds interessante informatie vrij. Versierde boegbeelden van houten schepen uit de vroege middeleeuwen zijn aangetroffen ter hoogte van Mariekerke/Sint-Amands (Antw.) en Appels, Moerzeke, Zele, Wetteren en de Durmemonding (alle in O.-Vl.)⁴¹⁸. De vondst uit Mariekerke is door ¹⁴C-datering ca 352±AD70 gedateerd⁴¹⁹. Over de reconstructie van deze schepen tast men in het duister maar het is vrijwel zeker dat het schepen betrof met een platte bodem zoals ze al in

⁴¹⁶ Lebecq 2005, 21.

⁴¹⁷ Deze abdij zou gewijd zijn aan de heilige Fredegandus en vernield zijn door de Noormannen in 836 (Verhulst 1978-22-23).

⁴¹⁸ Van Strydonck & De Mulder 2000, 113-115; De Laet 1956; Vierck 1970 en CAI locaties 101442 (Mariekerke), 1141 (Appels), 32217, 40012 en Roosens 1969 (Moerzeke), 32814 (Zele), 31667 (Wetteren).

⁴¹⁹ Datering British Museum: 1598±70BP.

gebruik waren in de Romeinse periode en waarvan vondsten gekend zijn uit de Rijn. Volgens Lebecq zijn dergelijke schepen te reconstrueren tot een lengte van 22 m en een breedte van 3,60 m met een draagcapaciteit van een tiental ton, voortgedreven met behulp van roeiriemen, zeilen, vaarbomen en/of door het voorttrekken door dieren of mensen ⁴²⁰. De kleinere rivieren werden zonder twijfel bevaren met kleinere vaartuigen waaronder bijvoorbeeld kano's uit een uitgeholde boomstam.

Andere vondsten die bij baggerwerken uit de rivieren tevoorschijn komen zijn eerdere te interpreteren als rituele deposities waaruit blijkt dat rivieren vaak een goddelijke connotatie hadden⁴²¹.

Verbinding met en continuïteit van lange-afstands-routes

Lange afstandshandel en netwerken van interregionale handelstrajecten ontwikkelden zich reeds van in de prehistorie maar kregen een gestructureerd uitzicht dankzij het wegennet dat sedert te Romeinse periode uitgezet werd. Tijdens de vroege middeleeuwen bleven deze handelswegen zeker nog (ten dele) in gebruik. Alleen al de rijke materiële cultuur uit de grafvelden bewijst dat er ook in de 5de en 6de eeuw in de agrarische periferie van het Frankische rijk wel degelijk van een handelsdynamiek kan gesproken worden alhoewel niet alle *exchange* van goederen aan handel te relateren is. Goederen kunnen immers ook van eigenaar gewisseld zijn door *gift exchange* (zie *infra*), door taks/tol heffingen, door diefstal, ... Verder is de *mobility* van goederen soms te verklaren door migratiebewegingen (zie *infra*). Tot slot moet naast een *exchange* van goederen ook rekening gehouden worden met een *exchange* van ideeën en van technologie via rondreizende ambachtsslui. Al deze vormen van *exchange* waren echter alleen mogelijk via een netwerk van wegen of waterroutes. En alhoewel het gebied van de *pagus Renensis* met zijn perifere ligging in Noord-Francia ver verwijderd lijkt van de toen gebruikte handelsroutes naar zuidelijke en noordelijke gebieden, blijken grondstoffen en producten uit die gebieden toch toegankelijk te zijn geweest voor de rurale bevolking.

Zowel Verhulst die zich baseerde op schriftelijke getuigenissen om de handelswegen te kunnen reconstrueren, voornamelijk steunend op de vermelding van tolstations ⁴²², als Ewig beschrijven deze routes als volgt⁴²³. Marseille en Fos-sur-Mer (F, Bouches du Rhône) bleven tot lang in de 7de eeuw de belangrijkste havens van waaruit de contacten met zowel Spanje, Italië, het oostelijke middellandse zeegebied als Noord-Afrika gehandhaafd bleven ondanks de schermutselingen met de Arabische strijdkrachten en met piraten uit de Slavische gebieden in het Egeïsche gebied⁴²⁴. Handelsgoederen vonden hun weg naar het noorden via de Rhône, Saône en Moezel noordwaarts richting Trier (D) waarbij Chalon (F, Saône et Loire) een belangrijk knooppunt was. In omgekeerde richting kwamen goederen uit het noorden terecht in de Mediterrane gebieden. Zo blijken slaven uit Engeland vanaf het einde van de 6de eeuw

⁴²⁰ Lebecq 2005, 16-19;

⁴²¹ De Graeve 2015; Theuws & Alkemade 2000, 425; Naylor 2015.

⁴²² Verhulst 1970.

⁴²³ Ewig 2012, 172-176.

⁴²⁴ Verhulst 1970, 11.

een gegeerd product geweest te zijn⁴²⁵. Uit de geschreven bronnen is af te leiden dat deze weg- en rivieras mogelijk al rond 550 van belang was voor het goederenverkeer⁴²⁶. De tolstations die bekend zijn van in de laat-Romeinse tijd worden in het tweede kwart van de 7de eeuw op dezelfde locaties vermeld zodat Verhulst voor deze verkeersader een continuïteit veronderstelt⁴²⁷. Aftakkingen via Autun naar de Loire, over Dijon naar de Seine en over Besançon naar de Rijn lieten toe de goederen te transporteren naar de koninklijke hoofdsteden in Chalon, Tours, Orléans, Soissons, Parijs, Metz, Doornik en Keulen. Uit vele van deze steden zijn meerdere *monetarii* bekend. De geschreven bronnen beschrijven de Loire als een regionale handelsverbinding vanaf de 6de eeuw en als internationale route vanaf het begin van de 7de na de uitbouw van de havens te Nantes en Noirmoutier aan de Loiremonding⁴²⁸.

Alhoewel het rivieren netwerk wellicht de makkelijkste transportroutes vormt, bleef volgens Ewig ook de weginfrastructuur via de Alpenpassen van de Grote St. Bernard en de Mont Cenis in gebruik. De zgn. Agrippastraat was de belangrijkste noord-zuid-as via de weg. Deze route liep parallel met Rhône, Saône en Moezel van Marseille over Lyon, Chalon en Langres en over Toul, Metz en Trier naar Keulen. De contacten met de noordelijke regio's ontwikkelden zich mede onder invloed van het missioneringswerk in de Angelsaksische gebieden van Groot-Brittannië. Nantes aan de Loire-monding, Rouen aan de Seine, Boulogne aan de Liane en Quentovic aan de Canche met als Britse tegenpolen Hamwic ten zuiden van Southampton, Ipswich, Fordwich, Sandwich en Lundenwic (Londen) aan de Thames, ontwikkelden zich in de 7de eeuw tot havensteden waarbij vooral de handel in slaven uit het Angelsaksische gebied een hoofdrol speelde. De geschreven bronnen wijzen op een toenemende belang van de handel met het Angelsaksische gebied en Ierland vanaf het begin van de 7de eeuw⁴²⁹. In het noordelijk gelegen *Francia* ontstond een contactzone met het Friese gebied waarbij de Maas stilaan de rol van de Rijn als rivieroute naar het zuiden overnam en Maastricht, Huy, Namen, Dinant⁴³⁰, Mouzon, ... als handelscentra tot ontwikkeling kwamen. Afgaand op de geschreven bronnen was de Maas reeds in de 6de eeuw een belangrijke verkeersroute en kwamen de hierboven vermelde centra tot bloei vanaf het begin van de 7de eeuw⁴³¹. Ook in deze Maassteden waren *monetarii* gevestigd. Maas afwaarts bereikte men het mondingsgebied van Maas, Schelde en Rijn met de handelsplaatsen Domburg op Walcheren (NL, Zeeland)⁴³² en Witla op Voorne (NL, Zuid-Holland) die vanaf het einde van de 6de eeuw tot economische bloei kwamen maar waar al eerder havens kunnen verondersteld worden. Ook de vroegere Romeinse forten en *civitas* hoofdsteden langs de kust, Rijn en Maas vervulden wellicht nog een

⁴²⁵ Verhulst 1970, 6; 22-23; de *vita* van Gaugericus verhaalt over de barmhartige houding van de heilige tegenover de slaven die in de 7de eeuw getransporteerd werden via Kamerijk (Van Uytanghe 1981, 34-35).

⁴²⁶ Verhulst 1970, 6.

⁴²⁷ Verhulst 1970, 6.

⁴²⁸ Verhulst 1970, 7-8.

⁴²⁹ Verhulst 1970, 8-9, 12-13; Bühner-Thierry & Mériaux 2014, 117.

⁴³⁰ Theuws 2001.

⁴³¹ Verhulst 1970, 9.

⁴³² Lebecq 1995.

belangrijke functie binnen het systeem van de handelstrafiek, zoals Maastricht en Utrecht⁴³³. In de 7de eeuw kwam Dorestad ten zuidoosten van Utrecht en gelegen aan de samenvloeiing van Rijn en Lek (NL, Utrecht) in beeld⁴³⁴. Hier kwamen Maas- en Rijnroute samen, een belangrijke transportweg voor het Mayener aardewerk en de basaltlava (voor maalstenen) uit het Eifelgebied. Deze routes voorzagen in omgekeerde richting producten uit de noordelijke gebieden met name het Angelsaksische gebied, Noord-Duitsland, Scandinavië, het Baltische gebied en later ook uit de Friese regio⁴³⁵. Te Dorestad was de gekende *monetarius* Madelinus werkzaam tussen 630 en 650.

Wat de Schelde betreft, wijzen schriftelijke getuigenissen op Gent als handelsplaats, gelegen aan samenvloeiing van Schelde en Leie: Amandus zou er in 630/639 Angelsaksische slaven vrijgekocht hebben⁴³⁶. Van Uytfanghe verwijst naar de *vita* van Gaugericus (eerste helft 7de eeuw) waarin Kamerijk, gelegen aan de Schelde, vermeld wordt als plaats waar slaven gevangen gehouden werden of op transport gezonden werden. Ook Gaugericus zou deze slaven meermaals bevrijd hebben⁴³⁷.

Uit bovenstaande alinea's blijkt duidelijk dat de *pagus Renensis* een geschikte transferregio was waarbij zowel wegennet als rivierensysteem garant stonden voor een vlotte mobiliteit tussen Noordzeekust en hinterland. Het bestaan van centrale plaatsen op weg- en rivierassen binnen dit gebied is dus aannemelijk. Opnieuw volgt hier een pleidooi voor nader onderzoek van enkele mogelijk sleutellocaties zoals Antwerpen, Grobbendonk, Rumst, Mechelen, Duffel.

4.3 Sociaaleconomisch leven

4.3.1 *Peasant communities?*

Nederzettingsstructuren en agrarische ontwikkeling

Eerste tot eind derde eeuw na Chr.

Afgaand op de in hoofdstuk 3.1 behandelde sites is de Romeinse occupatie in deze periferie van de *civitas Tungrorum* zeker ruraal te noemen. De agrarische levenswijze uit de metaaltijden heeft zich in deze regio's zonder onderbreking verder gezet. Enkel het aantal nederzettingen nam toe en de geïsoleerde erven evolueerden tot plaatsvasten nederzettingen met meerdere woonstalboerderijen. De huisplattegronden ontwikkelden zich van tweebeukige plattegronden naar de ruimere eenbeukige plattegronden waar de steun van het dak overgenomen werd door zware nokbalkdragers in de korte en lange zijden van het huis (de jongere evolutie van het zgn. Ekeren-Alphen-type)⁴³⁸. De boerderijen werden geleidelijk aan langer en het stalgedeelte ontwikkelde zich tot een dieper gelegen potstal. Het paleobotanisch onderzoek (zie *supra*) wijst op de aanwezigheid van open landschappen en een verminderd bosbestand ten opzichte van de metaaltijden. Naast akkers waar

⁴³³ Lebecq 2005, 22.

⁴³⁴ Van Es & Verwers 2010; Van Es & Verwers 2015; Willemsen & Kik 2010.

⁴³⁵ Verhulst 1970, 13.

⁴³⁶ Verhulst 1970, 14.

⁴³⁷ Van Uytfanghe 1981, 34-35.

⁴³⁸ De Boe 1988.

voornamelijk de traditionele graansoorten zoals gierst, gerst, (emmer)tarwe en haver maar ook vlas en lijnzaad geteeld werden, domineerden ook uitgestrekte graslanden (veeteelt) en schrale heidegronden (op de uitgeputte akkers) het nederzettingsbeeld. De moestuinen binnen de nederzetting leverden verder tuinboon, kool, raapzaad, huttentut en mosterd op alsmede vruchten zoals hazelnoten, bramen, sleedoorn- en vlierbessen.

Enkele grotere centra zoals Grobbendonk (029), Kontich (044 en 046), Rumst (096?) en wellicht Antwerpen kwamen tot ontwikkeling langs het Romeinse wegen- en rivierennet. Enkele van deze centra zijn als *vicus* te determineren maar alleen in Grobbendonk zijn indicaties van een 'Romeinse cultuur' aanwezig o.a. huizen deels in steenbouw, een badgebouw, drie tempelcomplexen en een administratief gebouw⁴³⁹. Deze centra met hun gunstige ligging langs wegen en rivieren functioneerden in deze regio voornamelijk als economische centra of marktplaatsen waar de boeren uit de omgeving hun surplus aan goederen konden verhandelen of verruilen tegen andere gebruikswaar hetzij ter plaatse geproduceerd (aardewerk, metalen werktuigen) hetzij ingevoerd uit andere regio's (luxe waar). Van de aanwezigheid van een Romeinse aristocratie zoals in het villalandschap rond Tongeren, is geen sprake: villa-domeinen ontbreken, rijke tumulusgraven eveneens. Hier en daar verscheen een inheemse geromaniseerde vorm van bewoning (Mortsel-Steenakker (72) en Vorst-Steenbergen (117?)) en begraving (zgn. 'tumulusgraf' te Grobbendonk) wat wel een sociale ongelijkheid onder de agrarische bevolking doet vermoeden. Toch moet deze boerenbevolking over het algemeen als een onafhankelijke en vrije gemeenschap gezien worden, die weliswaar de nodige taks betaalde aan de Romeinse staat maar die toch haar inheemse identiteit grotendeels bewaarde. Hierbij zal de ene familie al meer ontvankelijk voor het Romeinse gedachtengoed geweest zijn dan de andere en zal deze ook meer bemiddeld geweest zijn dan de andere. Ongetwijfeld vanwege de gunstige ligging én de gunstige bodemomstandigheden kan men in deze regio spreken van een intensere 'Romeinse' aanwezigheid dan op de noordelijke schrale zandgronden van de Kempen hoewel dit te maken kan hebben met een onderzoekslacune⁴⁴⁰.

De meeste nederzettingen lijken verlaten rond het einde van de 3de eeuw zonder dat er sprake is van gewelddadige vernielingen. Te Grobbendonk (029) zijn wel sporen van brand aanwezig in de eindfase van de bewoning (ca. 275) maar in hoeverre deze in verband te brengen zijn met plunderingen door Overrijnse groepen, is moeilijk vast te stellen⁴⁴¹. Enkel de inrichting van een militaire versterking aan de samenvloeiing van Netes en Dijle in de Rupel te Rumst (096?) omstreeks de 2de of begin 3de eeuw en wijst op een problematische situatie waarbij militaire aanwezigheid gewenst was⁴⁴². Ondertussen blijkt dat de bewoning in de 3de eeuw weliswaar afnam maar toch niet volledig verdween.

⁴³⁹ Voor de discussie over de betekenis en functie van een *vicus* zie Magerman 2017.

⁴⁴⁰ Tijdens de eindafwerking van deze dissertatie kwam een grote Romeinse nederzetting aan het licht nabij het centrum van Weelde (gem. Ravels) ten noorden van Turnhout in het noorden van de provincie Antwerpen.

⁴⁴¹ Reyns & Cléda 2018, 19.

⁴⁴² Hetzelfde geldt voor de recente aanwijzingen voor de aanwezigheid van een Romeins fort in de Antwerpse burchtzone (Bellens *et al.*, *in prep.*).

Evolutie vanaf de 4de tot 8ste eeuw .

Het onderzoek van Van Thienen wijst aan dat sommige nederzettingen in Vlaanderen continu bewoond bleven⁴⁴³. Mogelijk was dit eveneens het geval op het vruchtbare plateau van de *pagus Renensis*. Ondanks de schaarse archeologische data, zijn er aanwijzingen van een zeer verspreide bewoning zonder dat er van ‘kernen’ kan gesproken worden. Meestal gaat het om een enkel erf met een hoofdgebouw, enkele bijgebouwen en een waterput. Nergens zijn greppels of omheiningen vastgesteld wat de indruk wekt dat bezitsstructuren niet van tel waren. Van defensieve structuren is evenmin sprake. De huisplattegronden maakten een evolutie door die wellicht in het teken staat van een wijziging in landbouwvoering. Terwijl in de 4de eeuw de traditie van de langgerekte woonstalboerderijen bleef voortbestaan, hetzij als potstalboerderijen in een autochtone traditie (Ekeren-Wilgehoeve-006?) en Deurne-Eksterlaar-007?), hetzij als typisch Overrijnse plattegronden van het zgn. Odoornstype (Grobbendonk-Steenberg-029 – fig. 3.2B), werden vanaf de 5de en 6de eeuw de woonhuizen kleiner en lijken ze niet meer opgesplitst geweest in een woon- en stalgedeelte. De structuur was eerst eenbeukig maar evolueerde in de loop van de 6de eeuw naar het meerbeukige gebouwtype dat verder tot ontwikkeling kwam in de 7de eeuw (Kasterlee-Binnenpad-42 – fig. 3.10, Laakdal-Oost-Molenveld-49 – fig. 3.11, Olen-Wilgenstraat-75 – fig. 3.12). Uit deze plattegronden ontwikkelden zich de zware rechthoekige en driebeukige Karolingische plattegronden waaruit nog wat later de volmiddeleeuwse bootvormige gebouwen groeiden. Deze evolutie is over gans het studiegebied waar te nemen. Toch is vanaf de 7de eeuw een kentering in de verspreiding van de bewoning waar te nemen. Slechts op enkele locaties liep de bewoning continu door vanaf de 5de of 6de eeuw tot in de 7de en 8ste eeuw. Op vele vindplaatsen stopte de bewoning in de 6de eeuw en kwamen nieuwe nederzettingskernen tot ontwikkeling op andere locaties (zie tabel 4.1). De bevolking lijkt dus toe te nemen en breidde zich uit van de kern van de *pagus Renensis* naar de meer oostelijk en noordelijk gelegen zandige gronden op de randen van het Kempens Plateau (zie fig. 3.7). De teloorgang van het woonstalhuis doet veronderstellen dat de veestapel minder runderen telde en dat men als gevolg van de drastische bevolkingsvermindering overschakelde op een meer gemengde landbouw waarbij het vee vooral bestond uit varkens en schapen die vrij rond liepen in de graslanden, of in de toegenomen heidegebieden, eiken- en berkenbossen en open boslandschappen (zgn. *Waldviebauerntum*)⁴⁴⁴. De kuddes schapen leverden bovendien kostbare wol die voor een extra surplus zorgde. Voorlopig zijn deze veronderstellingen echter moeilijk te staven vermits in de zandige bodems binnen het gebied geen dierlijk botmateriaal bewaard bleef. Vele crematiegraven uit Broechem (86) bevatten verbrande varkensbotten wat er alleszins op wijst dat varkensvlees gewaardeerd werd als maaltijd⁴⁴⁵. In hetzelfde grafveld tonen drie paardengraven aan dat deze dieren van grote waarde waren en een bijzondere betekenis hadden⁴⁴⁶. De kleinere bijgebouwen waren wellicht in gebruik als

⁴⁴³ Van Thienen 2016.

⁴⁴⁴ Leenders 1996, 81, 195.

⁴⁴⁵ Annaert 2018B.

⁴⁴⁶ *Ibidem*.

(winter)stalling terwijl in de vierposten spiekers hooi en gewassen bewaard werden en de dieper uitgegraven hutkommen of *Grubenhäuser* (Grobbendonk-Steenberg en Vorselaarsebaan-029 en 30? – fig. 3.3 en 3.4, Mortsel-Steenakker-72, Pulle-Keulsebaan-113) dienst deden als kelders of ruimten voor artisanale activiteiten zoals malen en weven. De waterputten hadden soms een ronde bekisting van paaltjes in combinatie met vlechtwerk zoals al in de metaaltijden toegepast werd (Wijnegem-Blikstraat-116 en Wijnegem-Albertkanaal-103) of nog een vierkante houten bekisting naar Romeins model (Hove-Cueteghem-39, Kontich-Erfling-043) alhoewel de constructie ervan vanaf de 7de eeuw technologisch minder zorgvuldig uitgevoerd was en er minder geschikt recuperatie-materiaal gebruikt werd (Geel-Eikevelden-26 en Nijlen-Mussenpad-73). Meer en meer kwam het waterputtype bestaande uit een of meerdere aan elkaar gehechte segmenten van een uitgeholde boomstam in voege (Hove-Cueteghem-39, Wijnegem-Steenakker-105), een type dat tot in de volle middeleeuwen in gebruik bleef. Het kleinschalige akkergebied is te situeren in de onmiddellijke omgeving van de boerenerven. Grote nieuwigheid is de teelt van rogge naast gerst, tarwe en haver waarvan de sporen op vele vindplaatsen zijn ontdekt⁴⁴⁷. Of deze productie zorgde voor een surplus die op de markt kon gebracht worden, is echter niet te achterhalen. Technologische vernieuwing in de landbouw leidde tot de ontwikkeling van de keerploeg in de 8ste eeuw en van watermolens vanaf de 8ste en 9de eeuw⁴⁴⁸. Hiervan is binnen het studiegebied echter geen archeologische informatie bekomen. Gelijklopend met deze technologische vernieuwingen, lijkt vanaf de 7de eeuw het belang van grondbezit toe te nemen. Dit uit zich vooral in het veranderende grafritueel en de aanwezigheid van zgn. stichtersgraven nabij of aan de rand van een nederzetting (Grobbendonk-Ouwen-33). Of dergelijke families grootgrondbezitters kunnen genoemd worden, die zich opwierpen tot ‘heren’ met kleinere boerenerven onder hun controle, wordt door recente onderzoekers echter in vraag gesteld⁴⁴⁹.

Sporen van artisanale activiteit

In het noordelijke Scheldebekken zijn tot nu toe bitter weinig sporen van vroegmiddeleeuwse artisanale productie gelokaliseerd. De bodemkundige toestand van deze regio, gekenmerkt door de aanwezigheid van zandleemgronden met een eerder hoge zuurtegraad, laat geen bewaring van organisch materiaal toe. Daarom zijn resten van o.m. been- en hoornbewerking en wol- en textielproductie zelden of nooit teruggevonden in nederzettingssites. De nederzettingen zelf zijn tot nu toe evenmin goed gekend. Onder de schaarse bekende nederzettingssporen zijn in enkele gevallen zgn. *Grubenhäuser* of hutkommen te herkennen zoals o.m. te Herentals-Roggestraat (038) waar eveneens een groot aantal waterputten (018) aanwezig was, te Grobbendonk (029-030?) en te Pulle (113). Deze deels ingegraven gebouwtjes worden doorgaans met artisanale activiteiten in verband gebracht maar de vermelde exemplaren wijzen eerder op activiteiten in het kader van huiselijke noden.

⁴⁴⁷ Jussen 2014, 122.

⁴⁴⁸ Jussen 2014, 122.

⁴⁴⁹ Jussen 2014, 123-126; Wickham 2010; Theuws 2010; Leenders 1996.

Hetzelfde is te veronderstellen voor de lokale aardewerkproductie die gekenmerkt wordt door handgemaakte potten met een verschraling van ijzeroergruis. Dergelijk aardewerk is o.m. teruggevonden op de nederzettingssites van Mortsel-Steenakker (079), Grobbendonk (029), Hove-Cuethagem (039), Vorst-Oost-Molenveld (049), Lier-Grote Markt (052), Lier-Florent Van Cauwenberghstraat (054), Wijnegem-wachthaven (103), Wijnegem-Steenakker (105), Kasterlee-Binnenpad (042), Mol-Schansstraat (071?), Nijlen-Mussenpad (073), Olen-Lammerdries (077), Emblem-centrum (090), Oelegem-Zandhovensteenweg (093), Pulle-Keulsebaan en in verschillende graven van het grafveld van Broechem (086). De aardewerkvormen zijn te interpreteren als kleine kookpotten, geproduceerd op huishoudelijk niveau, mogelijk door vrouwen, in eenvoudige veldovens volgens een eeuwenoud productiesysteem. Hoewel petrografisch onderzoek duidelijk heeft gemaakt dat sommige van deze potten eerder van Overrijnse of Angelsaksische origine zijn, is dit aardewerk in zijn totaliteit zeker niet als 'Germaans' te bestempelen⁴⁵⁰. De productie van handgevormd aardewerk is tijdens de Romeinse overheersing in onze gewesten nooit volledig stil gevallen alhoewel het percentage handgevormd ten opzichte van wielgedraaid aardewerk wel verminderde tussen de 1ste en 3de eeuw. Het voortleven van handgevormd aardewerk in deze transitieperiode is door meerdere onderzoekers in verband gebracht met de habitus-theorie van Bourdieu⁴⁵¹. Het samensmelten van de inheemse en Overrijnse tradities, heeft mede geleid tot de identiteitsvorming van deze nieuwe sociale groep van gemengde herkomst.

Tot dezelfde huiselijke en vrouwelijke handenarbeid is de productie van textiel en wol te rekenen waarvan spinklossen te meest gevonden getuigen zijn, zoals te Ranst-Zandhovensteenweg (093), het grafveld van Broechem (086) en Hove-Cuethagem (039-040).

De enige overtuigende sporen van ambachtelijke activiteiten zijn twee smeltkroesjes (fig. 3.15), enkele scherven handgevormd zgn. technisch aardewerk en een groot aantal ijzerslakken gevonden te Nijlen-Mussenpad (073). Op een van de smeltkroesjes na zijn al deze vondsten afkomstig uit een van de twee vroegmiddeleeuwse waterputten die op het terrein aangetroffen zijn maar niet te relateren zijn aan gelijktijdige bewoningssporen. Het tweede smeltkroesje kwam aan het licht in een afvalkuil elders op het terrein. Zowel de scherven als de smeltkroesjes vertonen sporen van secundaire verhitting en verglazing. De scherven technisch aardewerk zijn te interpreteren als fragmenten ovenwand van ertsoventjes (zgn. aftapovens) of van smeedkuilen. Parallellen voor de smeltkroesjes zijn gekend uit de Maasvallei (Maastricht in Nederlands Limburg, Huy en Namen in de provincie Namen), de zuidelijke Scheldevallei (Doornik, Hen.) en Noord-Frankrijk⁴⁵². De analyses op de inhoud van de kroesjes gaven echter geen verdere informatie over het gebruik ervan⁴⁵³. De studie van Nijlense ijzerslakken wees uit dat het voornamelijk om smeedlakken ging. Op basis van het

⁴⁵⁰ Annaert 2018B, 78-83; Braekmans 2018.

⁴⁵¹ Zie o.m. Hollevoet 2011 en Van Thienen 2016, 21-24; Bourdieu 1977 & 1980.

⁴⁵² Saussus *et al.* 2014; Dijkman 1999 (Maastricht); Péters & Fontaine-Hodiamont 2005, 241 (Huy); Plumier *et al.* 2005 (Namen); Verslype 2012 (Doornik); Hincker *et al.* 2005, 54-56.

⁴⁵³ Bourgeois *et al.* 2015, 20.

aantal slakken was te bepalen dat de productie van deze site de lokale nood aan ijzer oversteeg. Er kon aangetoond worden dat er in mindere mate erts tot ijzerwolf gesmeed werd maar dat er voornamelijk objecten uit ijzerwolf vervaardigd werden. Ook de aanwezige houtskoolresten uit de waterputten zijn in verband te brengen met metallurgische activiteiten⁴⁵⁴. Wat er vervaardigd werd en waarom op dergelijke schaal, is vanwege het ontbreken van elke andere gelijktijdige context op de vindplaats totaal onbekend⁴⁵⁵. De grote hoeveelheid ijzerslakken op andere vindplaatsen doet het vermoeden rijzen dat ook daar ijzerproductie of - verwerking heeft plaatsgevonden. Het gaat om de locaties Wijnegem-Wachthaven (103), Olen-Lammerdries (077) en Oelegem-Zandhovensteenweg (093)⁴⁵⁶. Van geen enkele van deze vindplaatsen zijn de slakken aan een verdere wetenschappelijke analyse onderworpen zodat geen verdere duiding over de aard van deze artisanale activiteiten mogelijk is.

Dat ijzerproductie in deze regio plaats vond is niet echt opzienbarend. In hoofdstuk 4.2.2 is immers reeds beschreven dat in de regio banken ijzeroer en limoniet op niet zo'n grote diepte aanwezig waren aan de rand van de alluviale valleien en soms zelfs dagzoomden op de hogere ruggen. Reeds de *vicus* van Grobbendonk zou volgens De Boe zijn bloei te danken hebben aan de ijzerertsindustrie⁴⁵⁷. De limoniet kon plaatselijk verwerkt worden tot ijzerwolf die gemakkelijker te transporteren was maar het was evenzeer mogelijk dat uit de ijzerwolf allerlei gereedschap vervaardigd werd in lokale smederijen die uit veiligheidsoverwegingen buiten de nederzettingen gevestigd waren. De aanwezigheid van de rivieren was uitermate belangrijk voor het transport van ruwe ijzerwolf.

Dezelfde fenomenen zijn in functie van metaalproductie vastgesteld in de Veluwe waar de ondergrond eveneens rijk was aan ijzeroxide-houdende limonietbrokken in de vorm van zgn. klapperstenen⁴⁵⁸.

Naast ijzeroer was ook de houtnijverheid belangrijk voor de metaalproductie. Volgens Deforce werd voor de productie van ijzer het ijzererts eerst geroosterd op een open vuur bij 400 tot 500°C, waarbij zowel hout als houtskool kon gebruikt worden. Het verdere productieproces gebeurde in een reducerend milieu onder veel hogere temperaturen van ca. 1100 °C. Dit kon het beste met houtskool en dan nog liefst houtskool van eik⁴⁵⁹. De geschreven bronnen vermelden in de regio ten zuidoosten van de *pagus Renensis* de aanwezigheid van het 'Waverwoud' waaruit zeker voldoende eikenhout kon aangeleverd worden. Enkel op de zgn. Frickxkaart (1712-1722) van de 18de-eeuwse cartograaf Eugène-Henri Frickx uit Brussel, zijn binnen dit gebied nog de restanten van dit oorspronkelijke bosgebied op te merken (fig. 4.9).

⁴⁵⁴ Bourgeois *et al.* 2015, 40-41.

⁴⁵⁵ Bourgeois *et al.* 2015, 21.

⁴⁵⁶ Tijdens de eindafwerking van deze dissertatie kwamen ook op de vindplaats Meerhout-Aardbeziënstraat meerdere sporen van mogelijke smeedkuilen en talloze ijzerslakken aan het licht. Voorlopig zijn deze sporen in de vroege middeleeuwen geplaatst (met dank aan Acke & Bracke bvba voor deze informatie).

⁴⁵⁷ De Boe 1985, 114.

⁴⁵⁸ Heidinga 1990, 10-12; S.N. 2019.

⁴⁵⁹ Bourgeois *et al.* 2015, 40-41

Fig. 4.9: Op de 18de-eeuwse Frickxkaart zijn ten zuiden van Broechem nog de restanten zichtbaar van het oorspronkelijke Waverwoud - © AGIV & Koninklijke Bibliotheek Brussel.

On the Frickxmap (18th century) remnants of the original Waver woods are still visible - © AGIV & Royal Library Brussels.

Deze bossen werden dan ook zonder twijfel economisch benut voor het leveren van bouw materiaal en brandstof. Verder moeten her en der in het woud ook houtskoolmeilers te veronderstellen zijn zoals al eerder vastgesteld is in Centraal-België in Sterrebeek⁴⁶⁰. Binnen het studiegebied zelf zijn houtskoolmeilers voorlopig niet teruggevonden tenzij de houtskoolrijke vlek aangetroffen te Tisselt-De Hulst (103) als een meiler te interpreteren is. De sporen van cirkelvormige houtskoolmeilers aangetroffen op de vindplaats Wijnegem-Blikstraat (116) zijn spijtig genoeg niet gedateerd. Dit zgn. *Grubenmeilertype* is immers de oudste vorm van houtskoolmeilers die in gebruik bleef tot in de 13de eeuw⁴⁶¹. En uiteraard zal de jacht een belangrijk aandeel gehad hebben in de economische activiteiten, niet alleen voor de aanlevering van vlees maar ook van pelzen, huiden voor leder en hertshoorn.

⁴⁶⁰ Deforce *et al.* 2018.

⁴⁶¹ Met dank aan I. Bourgeois (prov. Antwerpen) voor het ter beschikking stellen van de voorlopige tekst van het eindrapport (nog niet gepubliceerd).

Het is niet uit te sluiten dat het kappen van bossen het ontstaan van duinverstuivingen in de hand heeft gewerkt wat in sommige gevallen leidde tot het verzanden van volledige nederzettingen zoals vastgesteld is te Pulle⁴⁶².

Tot slot mag verondersteld worden dat de tertiaire kleilagen die op vele plaatsen in de omgeving van Rumst en Boom dagzomen en die tot op de dag van vandaag gebruikt worden voor de baksteen- en dakpanindustrie, bijgedragen hebben tot de economische expansie van deze regio. Hetzelfde geldt voor de oppervlakkig gelegen kleilagen op de uitgestrekte rug die de waterscheiding vormt tussen Maas- en Scheldebekken, aan de noordoostelijke en oostelijke rand van het studiegebied. Voorlopig is het nog wachten tot de eerste pottenbakkersovens en/of *tegula*-ovens binnen de *pagus Renensis* ontdekt worden. Op vele vroegmiddeleeuwse sites zijn naast de reeds vermelde en in huiselijke context vervaardigde potten ook andere, wielgedraaide aardewerkvormen én *tegulae* teruggevonden, o.a. te Hove⁴⁶³. Niet alle *tegulae* zijn immers te interpreteren als herbruikt Romeins materiaal. Continuïteit in *tegula*-productie in de vroege middeleeuwen is inmiddels vastgesteld in Saran (F, Loiret)⁴⁶⁴.

De natuurlijke rijkdommen in het *pagus Renensis*-gebied (wol, ijzeroer, hout/houtskool, jacht en klei) in combinatie met het natuurlijke rivierenennetwerk en het bestaande wegennet, laten dus een florerende economie binnen een ruraal sociaal systeem toe.

Discussiepunten

De vastgestelde bewoning binnen de *pagus Renensis* bleef duidelijk uitsluitend ruraal van karakter en lijkt zich voornamelijk uit te strekken in dezelfde zones die reeds in de metaaltijden en Romeinse periode bewoond waren, namelijk op de hogere en drogere hellingen en plateau's, in de nabijheid van rivieren maar nooit in de riviervallei zelf (zie hoofdstuk 4.2). Meestal buiten de huidige dorpskernen dus, die vaak lager gelegen zijn en pas vanaf de late middeleeuwen bewoond zijn. Nergens binnen het studiegebied zijn sporen aangetroffen van een elite-bewoning die in andere regio's, zoals het Angelsaksische gebied, voornamelijk gekenmerkt wordt door de aanwezigheid van een of meerdere, vaak door greppels afgebakende, grote hallenhuizen die een centrale positie hebben binnen een nederzettingsskern bestaande uit meerdere gelijktijdige woningen⁴⁶⁵. Dit staat in contrast met de aangetroffen sporen van verspreide, alleenstaande boerderijen die wellicht maar door één familie bewoond waren en mogelijk opvolging kregen door een volgende generatie. Ook de aanwijzingen voor artisanale productie getuigen eerder van een productie op huishoudelijk niveau, op enkele vindplaatsen na waar de productie van ijzer een surplus moet opgeleverd hebben.

Het is de vraag wat de sociale status was van de inwoners van deze nederzettingen. De aard van de bewoning en de nederzettingstvondsten wijzen op eenvoudige boeren die zich

⁴⁶² Eggermont *et al.* 2008; Derese *et al.* 2010.

⁴⁶³ Debruyne *et al.* 2015, 262-263

⁴⁶⁴ Jesset 2014, 182-185.

⁴⁶⁵ Austin 2017.

toelegden op een gemengde en zelfvoorzienende landbouw. Het begrip *peasant* lijkt hier het meest toepasselijk. Wolf definieert een *peasant* als een boer die los van enige sociale stratigrafie, een stuk grond bewerkt met het oog op een zelfvoorzienend leven⁴⁶⁶. Een *peasant* ontgint en bewerkt dus niet alleen het land maar onderhoudt ook zijn nabestaanden en zijn dieren, bouwt een onderkomen voor beiden, voorziet in een beperkte artisanale productie van aardewerk, kledij, ijzeren werktuigen en ontgint daarom in beperkte mate ook bos (bouw materiaal en houtskool) en erts. Deze zelfvoorzienende vorm van landbouw zal tevens een surplus opleveren die kan aangewend worden voor diverse doeleinden. De archeologische data met enerzijds de sporen van eenvoudige boerenerven met aanwijzingen voor een gemengd landbouwsysteem en een voornamelijk huishoudelijke artisanale productie, lijken niet te rijmen met de anderzijds rijke materiële cultuur en complexe symboliek van de grafvelden waar deze *peasants* begraven zijn. Deze vaststelling opent een aantal discussiepunten over de maatschappelijke rol van de *peasant* in het vroegmiddeleeuwse wereldbeeld van netwerken en *exchange*-activiteiten maar ook over de betekenis van ritualiteit en over de impact van deze *peasant*-maatschappij op het al dan niet ontwikkelen van een domaniale samenleving in deze regio. In de volgende hoofdstukken zullen deze discussiepunten op een dieper niveau benaderd worden.

4.3.2 De rol van de *peasant* in de *exchange*-netwerken.

Vooraleer dieper in te gaan op de rol van de *peasants* in de *pagus Renensis*, is het nodig om het breder sociaaleconomisch kader in deze transitieperiode in beeld te brengen: hoe moet de economie gezien worden in deze periode?; wat is het verschil tussen *market exchange* en *gift exchange*?; in welke mate droegen *exchange*-activiteiten bij aan de identiteit van bevolkingsgroepen, wat was de sociale status van *peasants*?

Breuk, continuïteit of revival van de economie?

Tot enkele decennia geleden was het enkel de rijke materiële cultuur uit de grafvelden die het economische en maatschappelijke beeld van de vroege middeleeuwen bepaalde. Op basis van verspreidingskaartjes van bepaalde types luxe-goederen trachtten de onderzoekers de *mobility* van goederen en dus ook de *exchange*-activiteiten te reconstrueren. De focus van deze *mobility* lag dus voornamelijk op prestige-goederen waardoor de transacties ervan logischerwijze in verband werden gebracht met de hogere klasse van de vroegmiddeleeuwse maatschappij⁴⁶⁷. De onderzoekers werden daarbij ondersteund het ‘*manorial model*’ van Henri Pirenne en de substantivistische modellen van de economische antropologen, die later tot ontwikkeling kwamen onder invloed van Polanyi⁴⁶⁸. De aanhangers van het Pirenne-model gingen er van uit dat na de ‘val van het West-Romeinse rijk’ de handelsactiviteiten bepaald werden door de lange-afstandsnetwerken waarbij vooral prestige-goederen werden uitgewisseld. Dergelijke elite-handel zou dan geleid hebben tot een aparte stand van

⁴⁶⁶ Wolf 1966, 37 e.v.

⁴⁶⁷ Quast spreekt hier niet van *exchange* maar van *elite communication* (Quast 2009).

⁴⁶⁸ Pirenne 1925; Polanyi 1944.

handelaars en het ontstaan van handelscentra in de Karolingische periode⁴⁶⁹. Tys vat deze Pirenne-visie samen als volgt:

*...This model projected how a society without apparent market towns, between the Late Roman Period and the year 1000, had to have a stagnant and autarkic rural economy. Inferring therefore that it was without any economic impact from the trade of potential surplus production....*⁴⁷⁰

Volgens substantivist Polanyi ontstond de markteconomie pas onder invloed van de industrialisering en was de economie van de pre-industriële samenleving enkel gebaseerd op sociale relaties.

In dergelijke visies zou de vroegmiddeleeuwse rurale agrarische bevolking die de perifere regio's van *Francia* bevolkten, bestaan uit *peasants* die geen deel uitmaakten van de handelsnetwerken en zuiver leefden binnen een circuit van een zelfvoorzienende economie. Dopsch daarentegen sprak in de periode 1923-1924 al tegen dat er een radicale breuk was tussen de Romeinse en de Germaanse cultuurwereld. Hij merkte op dat er reeds tijdens de Romeinse periode en dus lang vóór de Merovingische dynastie tot stand kwam, genoeg contacten waren tussen de Romeinse en Germaanse wereld waardoor de zogenaamde 'Germaanse barbaren' voldoende op de hoogte waren van de Romeinse gewoonten. Binnen zowat alle regio's van het vroegere Romeinse Rijk zag hij een vermenging van Overrijnse kolonisten met de autochtone bevolking zodat er in plaats van een breuk eerder sprake is van een geleidelijke acculturatie en continuïteit, ook wat de economische wereld betrof⁴⁷¹. Dopsch verdedigde bovendien de vrije status van ambachtslui⁴⁷².

Het is pas de laatste decennia dat het substantivistische model definitief doorbroken werd. Recente opgravingen leggen in de Lage Landen de sporen bloot van een verspreide agrarische bewoning van *peasant communities* en de grafvelden (met Broechem als grote voorbeeld) tonen aan dat exotische en rijke voorwerpen helemaal niet voorbehouden zijn aan een hogere elite. De huidige generatie onderzoekers verdedigt het bestaan van een samenleving met een pre-industriële markteconomie waarin de vroegmiddeleeuwse *peasant* een actieve en zelfs sturende rol speelde, op een gelijkwaardige manier als de politieke elite-netwerken en zonder daarbij afhankelijk te zijn van enige religieuze macht en controle⁴⁷³. In deze rol was het mogelijk dat de *peasant* wel degelijk een bepaalde welstand en status opbouwde wat dus verder reikt dan het zuivere substantivisme. In zulk systeem werden (bulk)goederen uit een surplus-productie verhandeld op basis van vraag en aanbod via diverse mogelijke sociale systemen waarbij winst extra voordelen bood maar geen doel op zich was. Tys benadrukt dat de vroege middeleeuwen juist de periode is waarin een groeiende productie en lange-afstandshandel van zowel gebruiks- als luxe-goederen op te merken is⁴⁷⁴. Een belangrijk

⁴⁶⁹ Voor de evolutie van de substantivistische modellen zie Hodges 2000, 16-24 & Hodges 1989, 6-20; Wickham 2005 en 2010.

⁴⁷⁰ Tys 2018, 173.

⁴⁷¹ Dopsch 1923-1924 (1987), 104, 131-134.

⁴⁷² Dopsch 1923-1932 (1987), 334-336.

⁴⁷³ Garraty 2010; Theuws 2004; Theuws 2012; Skre 2016, 49-50; Tys 2018; Tys 2020; Theuws 2020.

⁴⁷⁴ Tys 2018, 173.

aspect hierin is dat deze handelstransacties gebeurden binnen een onafhankelijk kader los van politieke of religieuze supervisie. En in plaats van de *revival* van de economie enkel toe te schrijven aan de elite en aristocratische bevolgingsklassen, wijzen de hedendaagse onderzoekers bovendien op de belangrijke rol die de huishoudens binnen de boerenbevolking op het platteland speelden in het voortleven van de economie in deze transitieperiode⁴⁷⁵. De agrarische productie zorgde immers voor de noodzakelijke levensmiddelen van zowel rurale bevolking als aristocratie en clerus in de politieke en religieuze centra⁴⁷⁶. Omdat de (bulk)goederen uit een agrarische productie veel moeilijker te traceren zijn dan luxe-goederen, is een aangepaste opgravingsmethodiek en een interdisciplinaire aanpak in de verwerking noodzakelijk. Op deze manier kunnen archeologische vondsten en de studie van geschreven bronnen deze nieuwe visies op de vroegmiddeleeuwse markteconomie bevestigen en meer in detail onderzoeken.

Market exchange en de rol van centrale plaatsen.

De aanwezigheid van importwaar in zowel vroegmiddeleeuwse nederzettingen als grafvelden binnen het *pagus Renensis*gebied bevestigt dat de lokale bevolking in staat was om zich voorwerpen uit andere regio's aan te schaffen. De archeologische bronnen wijzen ontegensprekelijk op de aanwezigheid van ceramiek uit Noordfranse regio's of het Maasgebied (biconisch aardewerk uit Hove-Cueteghem-039, Broechem-Nierlenders-086, Borsbeek-Vogelzang-21, Boechout-Mussenhoevelaan-012, Grobbendonk-Floris-Primsstraat-034, Muizen-Slagveld-065) en de Eifelregio rond Mayen (Hove-Cueteghem-039, Lier-Florent Van Cauwenberghstraat-054, Kasterlee-Binnenpad-042, Broechem-Nierlenders-086, Grobbendonk-Floris-Primsstraat-034, Muizen-Slagveld-065), van maalstenen uit tefriet afkomstig uit dezelfde Eifelregio rond Mayen (Hove-Cueteghem-039, Wijnegem-wachthaven-103, Kasterlee-Binnenpad-042 en Oelegem-Zandhovensteenweg-093), van glas uit de Noord-Franse Thiërache of de Maasvallei (Broechem-Nierlenders-086, Borsbeek-Vogelzang-021), van kralen in glaspasta en barnsteen uit het Baltische gebied (Broechem-Nierlenders-086, Hove-Cueteghem-039, Oelegem-Zandhovensteenweg-093, Boechout-Mussenhoevelaan-012, Borsbeek-Vogelzang-021, Grobbendonk-Floris-Primsstraat-034, Grobbendonk-Ouwen-033), van voorwerpen in bergkristal uit het Alpengebied en van luxueuze sieraden en kledij-accessoires in koperlegeringen, zilver of goud met inlegwerk van granaatsteen of halfedelstenen uit verre regio's zoals India en Sri Lanka (Broechem-Nierlenders-086, Boechout-Mussenhoevelaan-012). De materiële cultuur uit deze vindplaatsen toont duidelijk aan dat de handelsbetrekkingen met productiecentra in Noord-Frankrijk, de Maasvallei en het Eifelgebied, die reeds in de Romeinse tijd bestonden nog steeds stand hielden.

De vraag blijft hoe en langs welke weg de *peasant-communities* zich deze producten aanschaffen. De schaarse muntvondsten binnen het studiegebied wijzen niet op commerciële activiteiten maar hebben eerder een symbolische en rituele betekenis. De meeste zijn immers afkomstig uit grafvelden zoals te Broechem-Nierlenders (086), Borsbeek-Vogelzang (021) en

⁴⁷⁵ Theuws 2012, 35; Ringstedt 1989.

⁴⁷⁶ Cheyette 2008, 128-129.

Boechout-Mussenhoevelaan (012). Buiten het studiegebied in Beerse, is nog een munt in grafcontext aan het licht gekomen⁴⁷⁷. De meeste munten zijn gevonden te Broechem (086)⁴⁷⁸. In het eenvoudige graf 203, vermoedelijk met vrouwelijke gender, is een muntschat gevonden, bestaande uit een Byzantijnse *solidus* van keizer Justinianus geslagen tussen 542 en 565, en negen *tremisses*, waaronder twee Oostgotische *tremisses* vermoedelijk aangemunt onder Baduila (541-552) en zeven Frankische nabootsing van Byzantijnse of eerder Oostgotische *tremisses*. In het rijke kamergraf 512 was een Frankische *tremissis* (ca. 590-600) als Charon-obool meegegeven. Een andere *tremissis*, een Frankische imitatie van voor 575, is een losse vondst van voor de opgravingen in 2001. De overige munten uit de Broechemse graven betreft oudere Romeinse en laat-Romeinse munten die ofwel als Charon-muntstuk ofwel als deel van een sieraad – meestal halssnoeren - in het graf aanwezig waren. In dubbelgraf 29 van Borsbeek (021) zijn twee *tremisses* gevonden uit Dorestad met de naam van muntmeester Madelinus (midden/tweede helft 7de eeuw)⁴⁷⁹. De munt uit Boechout (012) is eveneens afkomstig uit een kamergraf. Het gaat om een *tremissis* uit Rodez-Rosulus van muntmeester Rutenus (650-675)⁴⁸⁰. Volledigheidshalve is nog de *tremissis* uit het grafveld van Beerse, gelegen in de Noorderkempen en dus buiten het studiegebied van dit onderzoek, te vermelden (afkomstig uit kamergraf 10). De munt is afkomstig uit Huy en vermeldt de naam van muntmeester Bertelandus of Bertoaldus die actief was in het Maasland tussen 620 en 660/665⁴⁸¹. De andere Merovingische muntvondsten geregistreerd in de provincie Antwerpen, zijn telkens losse vondsten. Uit Antwerpen is een *tremissis* afkomstig die rond het midden van de 19de eeuw gevonden werd bij de aanleg van de funderingen van de Sint-Joriskerk (001). De munt is afkomstig uit Metz en zou dateren uit het einde van de 6de eeuw⁴⁸². Oost spreekt bovendien van een tweede munt die in de nabijheid van deze kerk zou aangetroffen zijn⁴⁸³. Twee andere munten zouden gevonden zijn ‘in de omgeving van Antwerpen’ (115). Het gaat om een *solidus* van Theodebertus I (534-548), geslagen te Mainz en een *tremissis* uit Cambrai, gedateerd rond 600. Een derde munt zou eveneens nabij Antwerpen gevonden zijn (115), meer bepaald op de noordelijke oever van de Westerschelde nabij het fort van Bath. Deze *tremissis* uit ca. 630-650 zou de plaatsnaam *Anderpus* dragen en als deze identificatie klopt, is het bijgevolg de enige bekende vroegmiddeleeuwse munt die in Antwerpen geslagen zou zijn. De munt is helaas verloren gegaan na aankoop door de Bibliothèque Nationale van Parijs⁴⁸⁴. Op de Rommersheide te Brecht, nabij een weg waarvan verondersteld wordt dat het de Romeinse wegverbinding is richting Utrecht (zie *supra*), werd in 1968 een *tremissis* uit Dorestad met vermelding van muntmeester Madelinus gevonden (7de eeuw)⁴⁸⁵. Uit de regio Mechelen-Vilvoorde is een Frankische *tremissis* bekend met de

⁴⁷⁷ De Smaele *et al.* 2018.

⁴⁷⁸ Van Heesch & Vandersmissen 2018.

⁴⁷⁹ Lafaurie 1987, 160 & De Boe 1970

⁴⁸⁰ Bakx *et al.* 2018.

⁴⁸¹ De Smaele *et al.* 2018, 115.

⁴⁸² Lafaurie 1987, 159-160.

⁴⁸³ Oost 1982, 19.

⁴⁸⁴ Lafaurie 1987.

⁴⁸⁵ Lafaurie 1987, 160.

titulatuur van Anastasius⁴⁸⁶. Tenslotte is ook uit het grafveld van Muizen-Slagveld (065) een gouden vroegmiddeleeuwse munt bekend⁴⁸⁷. Men neemt aan dat de vroegmiddeleeuwse *solidi* en *tremisses* een te grote geldwaarde hadden om bruikbaar te zijn in de dagdagelijkse handel (zie ook *infra*). Pas later, vanaf de tweede helft van de 7de eeuw, begon men met het slagen van kleinere zilvermunten, de *sceatta's*, die wél van betekenis waren in de handelsactiviteiten.

Als handelsactiviteiten niet gekoppeld waren aan monetaire betaalmiddelen, welke vormen namen de handelsactiviteiten dan aan? Boden rondtrekkende handelaars hun waren aan in de nederzettingen, of was er sprake van (jaar)markten of kermessen waar goederen konden geruild worden? Zich baserend op Mauss⁴⁸⁸ veronderstelt Hollevoet dat '*gift exchange*' mogelijk een veel belangrijkere rol heeft gespeeld in deze eerste fase van de vroege middeleeuwen, zelfs onder minder elitaire rurale bevolkingsgroepen⁴⁸⁹. Hollevoet denkt dan vooral aan voorwerpen die voor zowel de gegoede klasse als een boerengemeenschap een bijzondere of mogelijk symbolische waarde betekenden, waaronder funeraire bijgaven. Andere voorwerpen die noodzakelijk waren om in levensonderhoud te voorzien of waar die niet regionaal beschikbaar was, zouden dan wel via handelstransacties of '*market exchange*' verworven zijn. Maalstenen in tefriet afkomstig uit de Eifelregio en wijn uit het Rijnland of Moezelvallei, zijn hier als voorbeelden vermeld.

Voor de term '*market exchange*' in premoderne samenlevingen zijn door verschillende onderzoekers en economen meerdere definities vanuit formalistische, substantivistische, primitivistische en modernistische strekkingen naar voor gebracht. Garraty en Feinman trachtten uit al deze definities een realistisch en hedendaags aanvaardbaar compromis te zoeken⁴⁹⁰. Zij zien '*market exchange*' als een uitwisseling van '*alienable*' producten of producten die van de ene eigenaar naar de andere over te dragen zijn en waarvan het aanbod in voldoende mate en continu gegarandeerd was. Ze benadrukken het belang van de onafhankelijkheid van sociale relaties tussen beide partijen van de transactie zonder daarbij uit het oog te verliezen dat zowel verkopers als kopers uit zijn op maximale winsten. De prijsbepaling is het eindresultaat van een sociale interactie tussen de verkoper die zijn waren prijst en de koper die tracht af te bieden op de voorgestelde prijs. De prijs wordt uiteindelijk betaald met formele betaalmiddelen, niet per se munten.

Ringstedt omschrijft 'handelstransacties' als volgt:

*[...]: an activity with the task to distribute from seller to buyers products which are adapted to different needs and thereby see to it that products which originally do not exist on the spot are supplied in an appropriate way with – for the purpose – suitable means to a certain value of exchange (price).*⁴⁹¹

⁴⁸⁶ Lafaurie 1987, 160-161.

⁴⁸⁷ Vanhoudt 1988.

⁴⁸⁸ Mauss 1923-1924.

⁴⁸⁹ Hollevoet 2005, 104-105.

⁴⁹⁰ Garraty 2010; Feinman & Garraty 2010.

⁴⁹¹ Ringstedt 1989, 137.

Skre houdt rekening met het feit dat *market exchange* heel verschillend kan zijn door de jaren heen en definieert een marktransactie met de volgende zin:

*[...] markets appear as concrete, historical formations with real actors who exploit opportunities for economic and social gain with reference to cultural norms, social relationships, social conflicts, structures of power and laws.*⁴⁹²

Bloch and Parry onderscheiden *short-term* transacties (*market exchange*) die te maken hebben met individueel (koop)gedrag en *long-term* transacties die in het teken staan van het algemeen belang en dus een meer sociale en kosmische betekenis hebben (zie *infra*)⁴⁹³. Volgens deze auteurs zijn beide vormen van transactie zodanig met elkaar verbonden dat de *long-term* transacties (sociale leven van een gemeenschap) afhankelijk zijn van de ondergeschikte *short-term* transacties (individuele acties).

Garraty gaat er van uit dat de eerste *market exchanges* transacties waren gestoeld op ruilhandel, vooral in gebieden waar geen institutionele of politieke macht aanwezig was. Het is immers pas tijdens een verdere evolutie naar institutionalisering van het marktsysteem, wanneer tussen de actoren een systeem van macht en status groeide, dat de aanwezige politieke instellingen controle wilden uitoefenen op het prijsmechanisme van vraag en aanbod. De oudste vormen van '*market exchange*' kunnen volgens Garraty ontstaan zijn als *ad hoc* transacties op zeer lokaal niveau vanwege een overschot aan productie of bij afwezigheid of plotse nood aan bepaalde producten. Maar evenzeer kwamen regionale en interregionale markttransacties tot bloei onder meer tijdens publieke aangelegenheden of rituele festiviteiten, meestal in centrale plaatsen. De fysieke marktplaats groeide uit dergelijke terugkerende evenementen⁴⁹⁴, vaak naast de locatie waar het periodieke evenement plaats vond. De aanwezigheid van een fysieke marktplaats was echter geen noodzaak om over te gaan tot '*market exchange*'. Handelstransacties waren immers zowel mogelijk in centrale plaatsen als elders zoals bijvoorbeeld in een artisanale werkplaats, op een boerenerf of bij een rondreizende handelaar⁴⁹⁵. Skre veronderstelt hier een nauwere band tussen koper en verkoper omdat de verkoper dan meestal een gepersonaliseerd product vervaardigt naar de wens van de koper. Zulk een handelstransactie is tevens van langere duur omdat de koper betrokken is bij zowel het ontwerp, de verschillende productiestadia als de aflevering en betaling van het gevraagde product⁴⁹⁶. Zoals Garraty beaamt zijn dergelijke transacties niet of nauwelijks archeologisch waar te nemen, in tegenstelling tot de fysieke marktplaatsen die ontstonden bij de institutionalisering van het marktsysteem en er netwerken groeiden tussen de verschillende handelscentra. Skre gaat er van uit dat markten in centrale plaatsen aanleiding gaven tot het produceren van 'massa'-productie waarvoor de prijsbepaling tevens eenvoudiger werd. De relatie tussen koper en verkoper was hier veel minder intensief en

⁴⁹² Skre 2016, 50.

⁴⁹³ Bloch & Parry 1989, 2, 24-28.

⁴⁹⁴ Vandaar de term '*tournaments of value*' (Appadurai 1988, 21; Theuvs 2004, 125-126; Tys 2018).

⁴⁹⁵ Garraty 2010.

⁴⁹⁶ Skre 2016, 52-53.

onpersoonlijk⁴⁹⁷.

'*Market exchange*' zal vanaf de 6de en 7de eeuw weliswaar zeer verschillend geweest zijn in de grotere politieke, aristocratische en religieuze machtscentra dan in een perifere regio zoals deze van de *pagus Renensis*. In de koninklijke hoofdsteden van het Merovingische rijk en in de centra met een bisschopszetel, een invloedrijke abdij of een aristocratische kern onder koninklijke bescherming, zal het marktsysteem veel sneller geëvolueerd en geïnstitutionaliseerd zijn waarbij de markttransacties onder controle kwamen van de gevestigde elite. Periodieke politieke bijeenkomsten, publieke evenementen of religieuze feesten ter ere van heiligen en kerkelijke feestdagen boden er de gelegenheid tot de organisatie van markten. Anderzijds was er ook de noodzaak voor de gevestigde elite om zich voedsel, provisie, wapens en luxe-goederen aan te schaffen om hun gevolg te kunnen onderhouden en om diplomatieke relaties met giften te verzegelen. De markt van Saint-Denis nabij Parijs zou rond 634-635 opgericht zijn door koning Dagobert I (623-639) zelf waarbij de marktinkomsten ten goede kwamen aan de abdij van Saint-Denis. Deze markt bleef onder koninklijke bescherming tot in de 8ste eeuw. De schriftelijke bronnen vermelden als datum van deze jaarmarkt negen oktober, de naamdag van Saint-Denis, patroonheilige van de abdij. De bronnen vertellen verder dat Angelsaksische en Friese handelaars er naartoe gingen om wijn te kopen⁴⁹⁸. Dichter bij het studiegebied zijn Maastricht, zowel bisschopszetel als aristocratische kern onder koninklijke invloed, en wellicht ook de kernen Huy, Namur en Dinant in de Maasvallei en Gent met de Sint-Baafsabdij in de Scheldevallei te noemen als treffende voorbeelden uit de 6de en 7de eeuw⁴⁹⁹. In de perifere regio's daarentegen boden lokale '*market exchanges*' tussen de hoeves en productie-ateliers onderling en via rondreizende handelaars voldoende middelen om in levensonderhoud te voorzien. Skre maakt een onderscheid in *specialised* en *non-specialised sites*. In de *non-specialised sites* ziet hij een-op-een-handelstransacties gebeuren waarbij de koper vaak in een machtigere positie staat dan de verkoper. De *specialised sites* trekken een groter en gevarieerder aanbod van verkopers aan zodat de koper voor een grotere keuze staat. Een strategische ligging van een dergelijke *specialised site* met gevestigde handelsrelaties opgezet door vrije boeren, kon op zijn beurt dan weer - zonder enige politieke of religieuze inmenging - aanleiding geven tot het uitgroeien van een centrale plaats met een markt of belangrijk handelscentrum⁵⁰⁰. Als voorbeeld van dergelijke boerenerven met eigen productieateliers, die al vanaf de late 6de en vroege 7de eeuw betrokken waren in commerciële relaties zijn Leidsche Rijn⁵⁰¹, Oegstgeest⁵⁰², Katwijk, Rijnsburg en Leiderdorp (alle in NI)⁵⁰³ te noemen. Ook andere centra ontwikkelden zich vanaf het einde van de 7de eeuw tot echte handelssteden binnen het netwerk van een Noordzee-*exchange*-zone waarbinnen diverse cultuurinvloeden met elkaar in contact

⁴⁹⁷ Skre 2016, 53-54.

⁴⁹⁸ Verhulst 1970, 8 en 24; Theuws 2001, 203-205; Theuws 2004, 126; Bühner-Thierry & Mériaux 2014, 117.

⁴⁹⁹ Maastricht: Theuws 2001; Theuws 2004; Huy, Namur & Dinant: Theuws 2001, 187-1; Gent: Tys 2018.

⁵⁰⁰ Skre 2016, 48.

⁵⁰¹ Nokkert *et al.* 2009.

⁵⁰² De Bruijn 2013.

⁵⁰³ Van Es & Verwers 2010.

kwamen zoals Dorestad aan de Rijn (NL) en Quentovic aan de Canche (F)⁵⁰⁴. In tegenstelling tot de visies van sommige onderzoekers waaronder Plattner en Renfrew⁵⁰⁵, zijn zowel Garraty als Smith het eens dat noch politieke noch religieuze inmenging een noodzaak waren om te kunnen evolueren tot een bloeiende marktplaats⁵⁰⁶. Theuws en Tys ondersteunen deze visie en verdedigen de mogelijkheid dat vrije boeren in een verafgelegen, politiek onafhankelijk gebied betrokken waren in lucratieve handelstransacties waarbij ze eigen (bulk)producten inwisselden tegen importproducten⁵⁰⁷.

Later, ten vroegste vanaf de 8ste eeuw, kregen de politieke en de religieuze machten greep op de economische wereld en viel de organisatie ervan (marktprijzen, bescherming handelaars en artisanale ateliers, onderhoud van en supervisie op handelsroutes) onder de controle van de politieke leiders, bisschoppen en kloosters⁵⁰⁸. Vele artisanale ateliers vonden zelfs onderkomen binnen de kloostermuren⁵⁰⁹.

Gift exchange en inalienable goederen.

De transacties van *alienable* goederen moeten onderscheiden worden van de transacties van de *inalienable* goederen, met andere woorden de ‘*gift exchange*’. Bloch & Parry noemen deze manier van *exchange long-term* transacties (zie ook *supra*)⁵¹⁰. *Gift exchange* is een niet-commerciële actie maar het geven van een geschenk schept wel verwachtingen naar de ontvanger toe. Aan de basis van *gift exchange* liggen meerdere achtergronden die politiek, sociaal of ritueel kunnen zijn. Tegelijk kan het geven van geschenken zowel een individuele als een collectieve actie zijn. De geschenken kunnen eveneens heel divers van aard zijn: van voorwerpen met een economische waarde tot voorwerpen met een zuiver symbolische waarde of voorwerpen die zowel een geldelijke als een symbolische waarde hebben tot immateriële vormen van geschenken zoals militaire dienst, een ritueel, bepaalde rechten, een titel, een feest of zelfs een huwelijk. Vanuit archeologisch oogpunt is het dan ook zeer moeilijk om symbolische of immateriële giften te herkennen. Grafcontexten vormen daarin vaak een uitzondering alhoewel het nog steeds moeilijk blijft om uit te maken of een voorwerp zoals bijvoorbeeld een pot in aardewerk, als zuiver functioneel voorwerp of als voorwerp geladen met een symboliek in het graf is bijgezet.

Van de ontvanger verwachtte men een wederdienst, een nieuwe ‘*gift exchange*’, waaruit te concluderen valt dat tussen gever en ontvanger een vorm van contract gesloten werd. Afhankelijk van de achtergrond van de transactie, werd de ontvanger geacht om bij een volgende gelegenheid zelf een geschenk te geven of om de schenker de nodige steun, kracht en vertrouwen te bieden. Doel van de ‘*gift exchange*’ was dus het versterken van banden tussen individuen onderling of tussen individuen en families, generaties, seksen, sociale standen, politieke groepen, bovennatuurlijke krachten en voorouders. Door wederzijdse

⁵⁰⁴ Dorestad: Van Es & Verwers 2010; Van Es & Verwers 2015; Quentovic: Serna & Leroy 2016.

⁵⁰⁵ Plattner 1989, 181; Renfrew 1975, 4.

⁵⁰⁶ Garraty 2010, 22-25; Smith 1999, 112, 130.

⁵⁰⁷ Theuws 2012; Tys 2020.

⁵⁰⁸ Lebecq 2000; Theuws 2001, 194, 195, 197.

⁵⁰⁹ Hodges 1991, 67-90; Capelle 1999, 424-429.

⁵¹⁰ Bloch & Parry 1989, 24.

schenken wilde men zich verzekeren van macht, sociale hiërarchie, veiligheid en trouw. Deze vorm van *exchange* geeft uiting van een zeer complex gedrag in de samenleving waarvan de normen nog actief toegepast worden in primitieve samenlevingen maar waarvan tot op de dag van vandaag nog sporen terug te vinden zijn in diverse lagen van onze huidige maatschappij, meestal in de vorm van folkloristische tradities⁵¹¹. Mauss vond in het Romeinse recht de nodige aanknopingspunten om aan te tonen dat ook de Romeinen al een duidelijk onderscheid maakten tussen 'aankoop' en 'geschenk'⁵¹². De Germaanse bronnen leveren heel wat informatie over het belang van het 'geven' in de Germaanse samenleving⁵¹³. Het is dan ook een logische gevolgtrekking dat in de vroegmiddeleeuwse samenleving waarin Gallo-Romeinse en Germaanse gewoonten met elkaar versmolten, nog vele sporen van *gift exchange* terug te vinden zijn, zowel in de geschreven als in de archeologische bronnen. Vooral de grafvelden spelen een grote rol wat deze laatste betreft. In sociale context gingen zowat alle *rites de passages* in een mensenleven gepaard met een of andere vorm van *gift exchange*: geboorte, het bereiken van de volwassen leeftijd, het bereiken van de huwbare staat, huwelijk⁵¹⁴, ziekte, dood en begrafenis, het statuut van weduwe/weduwnaar. In politieke context probeerde een elitaire machthebber een regio of een clan aan zich te binden door het schenken van luxe-producten, grondeigendom, een vrouw als huwelijkspartner of bepaalde rechten aan diegene waarvan hij trouw, erkenning en steun verwachtte. Op sacraal vlak trachtte een samenleving voorspoed en succes te verzekeren door de goden of de voorvaders gunstig te stemmen door middel van offers of door het meegeven van symbolische geschenken in het graf van hun overleden naasten opdat ze na hun transformatie tot voorouder, hun achtergebleven familie en stam met de nodige spirituele kracht zouden bijstaan in hun verdere leven. De natuur en de cyclus van de vier jaargetijden speelden eveneens een grote rol in de kosmische levensbeschouwing van de toenmalige mensen: offers aan bronnen, rivieren en moerassen en bomen en allerhande sjamanistische vruchtbaarheidsrituelen moesten de natuurlijke krachten gunstig stemmen en ziekten of hongersnood voorkomen. Telkens opnieuw ging het geven van een geschenk of offer gepaard met de stellige verwachting iets in ruil terug te krijgen. Mauss spreekt daarom van drie verplichte acties in het kader van *gift exchange*: de verplichting om te schenken, om te ontvangen en om terug te geven⁵¹⁵. Theuws is van mening dat centrale plaatsen waar alle lagen van de bevolking op geregelde tijden samen kwamen ter gelegenheid van politieke en religieuze evenementen, dé locaties bij uitstek waren om deze vorm van transacties te verwezenlijken (zie ook *infra*)⁵¹⁶. *Gift exchange* en *market exchange* waren dus heel verschillend van karakter maar zijn in vele gevallen binnen eenzelfde omgeving te situeren. Theuws plaatst de 7de-eeuwse muntslag binnen hetzelfde specifieke kader van jaarlijkse bijeenkomsten in centrale plaatsen en brengt de gouden *tremisses* op deze manier binnen de

⁵¹¹ Mauss 1923-1924.

⁵¹² Mauss 1923-1924, 69-76.

⁵¹³ Mauss 1923-1924, 84-88.

⁵¹⁴ Kars 2011, 75-82.

⁵¹⁵ Mauss 1923-1924, 50-56.

⁵¹⁶ Theuws 2004, 126.

sfeer van *inalienable* goederen⁵¹⁷. Afgaand op de geschreven bronnen, had de *tremissis* een vrij hoge waarde maar was er van een doorgedreven monetarisatie van stad, dorp of platteland geen sprake meer sinds het einde van de Romeinse heerschappij⁵¹⁸. Volgens van Heesch was de *tremissis* vooral in gebruik bij belangrijke transacties zoals het afkopen van allianties, het betalen van militairen, het heffen van tol, het bekostigen van sociale transacties en het betalen van belastingen⁵¹⁹. Ook Theuws brengt het gebruik van *tremisses* in verband met *inalienable values*⁵²⁰.

De voorwerpen of rechten die men via *gift exchange* verworven had, waren *inalienable*, maakten met andere woorden deel uit van de persoon of de gemeenschap die ze ontvangen had en waren dus onmogelijk over te dragen op anderen tenzij dit weer gepaard ging met een bijzondere *gift exchange* binnen familie generaties (*heirlooms*) of een teruggave aan de oorspronkelijke schenker. In dit kader kregen *inalienable* voorwerpen de functie van leenvoorwerpen die van de ene generatie op de andere werden doorgegeven bij een bijzondere aangelegenheid of bij de aanvang van een bepaalde levensfase. Over het waarom dat sommige *heirlooms* dan uiteindelijk toch als grafdepositie bij de overleden bezitter eindigden zijn vele hypothesen voorgesteld⁵²¹.

Exchange van goederen en identiteit

De rijke materiële cultuur aangetroffen in de vroegmiddeleeuwse grafvelden van de 5de en 6de eeuw toont aan dat artisanale ateliers maar ook de regionale en *long distance*-handelsroutes redelijk snel na de 3de-eeuwse crisisperiode terug geactiveerd werden, voor zover ze ooit buiten gebruik waren. De goederen die langs deze wegen aangevoerd werden, kwamen terecht in transacties via *market exchange*, via *gift exchange* of via andere vormen van *exchange*. De verschillende vormen van transactie bestonden naast elkaar maar volgens Smith zijn de goederen uit het *gift-exchange*-systeem belangrijk voor de sociale ontwikkeling van gemeenschappen en het consolideren van lange-afstands-netwerken⁵²². Wat de functionele - *alienable* - voorwerpen betreft, waren bijvoorbeeld decoratie, vorm, de aard van het materiaal en de manier van gebruik belangrijk voor groepen mensen om hun groepsidentiteit tot uitdrukking te brengen. Vooral in tijden wanneer zich nog geen politieke stabiliteit gevestigd had, wat van toepassing is voor de 5de eeuw in deze perifere regio, was het belangrijk voor lokale gemeenschappen om zich te kunnen te kunnen identificeren als een gevestigde groep in de toenmalige samenleving. Het was belangrijk om die identiteit in stand te houden tijdens de verdere socio-politieke evolutie in de regio, een proces dat eveneens bijdroeg tot de vorming van een socio-culturele cohesie. *Exchange* droeg volgens Smith bij tot het ontstaan van landschappelijke relaties en de ontwikkeling van regionale sociale

⁵¹⁷ Theuws 2004, 127-128

⁵¹⁸ van Heesch & Vandersmissen 2018, 122.

⁵¹⁹ *Ibidem*.

⁵²⁰ Theuws 2004, 127-129.

⁵²¹ Kars 2011, 66-71; Lillois 1999, 255-257.

⁵²² Smith 1999.

gemeenschappen⁵²³. Theuws volgt eveneens deze gedachtegang⁵²⁴. Door zich hetzelfde consumptiegedrag toe te eigenen, probeerden families aan te tonen dat ze tot eenzelfde sociale groep behoorden⁵²⁵. Op deze manier kregen *alienable* goederen een transformatie tot *inalienable* goederen. Het zijn dus zeker niet alleen exclusieve goederen die van belang waren om een individuele of collectieve identiteit te bevestigen. Vele functionele goederen droegen immers een grote symboliek met zich mee, waardoor ze dus een *inalienable* waarde kregen. Anderzijds mogen luxueuze voorwerpen om dezelfde reden niet altijd beschouwd worden als toebehorend aan elite families. *Gift exchange* was immers een manier om allianties te smeden tussen individuen, families of dorpsgemeenschappen (zie *supra*) en aan de hand van de soms exclusieve maar vaak ook eenvoudige met hoge symboliek geladen objecten, was het mogelijk om deze sociale banden zichtbaar te maken naar de buitenwereld toe⁵²⁶. De aanwezigheid van exclusieve voorwerpen in een rurale gemeenschap kan er daarom op wijzen dat de *peasant*-families actief deel uitmaakten van de materiële component van het toenmalige sociale systeem⁵²⁷. Zoals Smith stelt is de symbolische waarde van goederen in de meeste gevallen (archeologisch) onzichtbaar. Ook Theuws bracht reeds het belang maar tevens de problematiek rond beide *exchange*-systemen in de schijnwerper⁵²⁸. Hij stelde dat voorwerpen uit *market exchange* kunnen transformeren in voorwerpen van een *gift exchange*-systeem waardoor ze een nieuwe betekenis en waarde kregen. De archeologische context waarin voorwerpen gevonden worden is dus uitermate belangrijk om de betekenis ervan juist te kunnen interpreteren⁵²⁹. Smith propageert daarom een betere balans in het onderzoek naar productie en het onderzoek naar consumptie van materiële goederen. Niet alleen vormt consumptie steeds de basis van productie maar wijzen de archeologische contexten op het bestaan van zeer diverse vormen van consumptie⁵³⁰. Bovendien gaat achter de zeer diverse vormen waarop goederen geconsumeerd werden, een sociale, rituele en biologische betekenis schuil. Grafcontexten en sacrale vindplaatsen bieden de meeste kansen om de symbolische waarde van objecten te begrijpen. Daarbij gaat het vaak om eenvoudige huishoudelijke voorwerpen waarvan de contextuele betekenis verder reikt dan het lijkt⁵³¹.

Sociale status van de peasants

Op basis van de archeologische gegevens is binnen de *pagus Renensis* een continuïteit van de eerdere Gallo-Romeinse levensstijl te veronderstellen. Na het wegvallen van de Romeinse overheidscontrole, is het aannemelijk dat in deze perifere gebieden van het Frankische rijk nog meer vrijheid heerste dan voorheen. De rurale bevolking had er weinig contacten met de politieke wereld en de heersende aristocratie. Er zijn archeologisch geen aanwijzingen dat

⁵²³ Smith 1999, 120.

⁵²⁴ Theuws 2004, 129.

⁵²⁵ Smith 1999, 110.

⁵²⁶ Smith 1999, 119.

⁵²⁷ Wattenmaker 1994, 115; Tys 2020.

⁵²⁸ Theuws 2001; Theuws 2004, 124-125; Theuws 2012, 44-45.

⁵²⁹ Theuws 2001, 202-203.

⁵³⁰ Smith 1999, 115-116.

⁵³¹ Smith 1999, 117.

deze boeren rechtstreeks afhankelijk waren van lokale grootgrondbezitters met hogere status. Zeker tot het midden van de 6de eeuw wijzen de graven eerder op het bestaan van een egalitaire maatschappij. Men kan de inwoners dan ook zien als allodiale, vrije boeren die in het bezit waren van een stuk grond dat ze in alle vrijheid bewerkten en waarvan ze de opbrengst vrijelijk gebruikten en eventuele surplus (wol, ijzer, houtskool, hout, jachtbuit waaronder vlees, gewei en hoorn, mogelijk ook aardewerk) verruilden via *exchange*-transacties. Wellicht respecteerde men het principe van gemeenschappelijke rechten zodat het vee geweid werd op zgn. gemene gronden, men vrijelijk gebruik kan maken van publieke inrichtingen zoals waterputten, ovens en molens, en men ook gemeenschappelijke rechten had om natuurlijke bronnen zoals bossen, water en bodemrijkdommen (ertsen) te ontginnen. Dit laatste aspect veronderstelt dat deze bevolking ook onderling georganiseerd was door middel van netwerken en dat onderlinge contacten gebeurden tijdens bepaalde gebeurtenissen of evenementen op welbepaalde plaatsen (*assembly places*)⁵³². Het aanwezige rivierenstelsel dat niet alleen kust met hinterland verbond maar bovendien de riviergebieden onderling connecteerde, favoriseerde de positie van deze *peasant*-bevolking. Informatie over bezitsstructuren in deze periode is nauwelijks aanwezig. Enkel in de toponymie en in de schaars bewaarde - meestal jongere - geschreven documenten zijn enkele gegevens terug te vinden. Een belangrijke algemene bron is de *Lex Salica* waarin meerdere bezit gerelateerde artikels zijn opgenomen o.a. over straffen voor diefstal van dieren en vee, voor inbraak in huizen; over het schenken van bezittingen, over de erfenis van allodiale gronden, over het uitlenen van eigendom, ...⁵³³ De termen 'allodiaal bezit' en 'vrije lieden' komen meermaals voor in de tekst. Ook de toponymie geeft belangrijke informatie. De – (*inga*)*heim*-toponiemen verwijzen in vele gevallen naar een persoonsnaam. Met een bepaalde locatie werd dan ook het grondgebied van iemand bedoeld (zie *supra* hoofdstuk 3.2.1). 'Buizegem' verwijst in dit geval naar de woonplaats van Buso. De oudste oorkonden waarin de vermeldingen van bezit voorkomen, dateren pas vanaf de 9de eeuw en betreft meestal het schenken van een deel van eigen bezittingen aan de Kerk (zie *supra* hoofdstuk 3.2.1). Daaruit blijkt dat de Sint-Baafsabdij te Gent, een van de oudste abdijstichtingen in deze perifere regio, al zeer vroeg in haar bestaan begiftigd werd met dergelijke bezittingen in het *pagus Renensis*-gebied, die ze tijdens de invallen van de Noormannen kwijt raakte maar achteraf terug opeiste (oorkonden uit 974, 976, 1003, 1019 en 1030 en 1040)⁵³⁴. Ook schenkingen aan Willibrordus staan vermeld (oorkonde uit 810). Deze bronnen bevestigen dus het bestaan van en het vrij beschikken over individuele-bezittingen. De overige oorkonden betreft jongere meldingen over de verdeling van, toewijzing van en de rechten over gronden, die passen binnen het domaniaal systeem dat opkwam vanaf de Karolingische periode. Uit deze periode stammen overigens vermeldingen zoals *curtis* in de betekenis van herenhoeve. Binnen dergelijke *peasant communities* zal uiteraard niet iedereen een even hoge status gehad hebben en zal persoonlijke rijkdom in bepaalde gevallen geleid hebben tot meer

⁵³² Wolf 1966.

⁵³³ Fischer Drew 1991.

⁵³⁴ Verhulst 1958.

bezittingen en een hoger aanzien. Een dergelijke evolutie lijkt zich te hebben voorgedaan vanaf het einde van de 6de eeuw wanneer territoriaal bezit op de voorgrond trad in het grafritueel (minder giften maar grotere en diepere grafkuilen) en het ontstaan van nieuwe nederzettingen die mogelijk in verband te brengen zijn met ‘grootgrondbezitters’ die na hun dood bijgezet werden in kleinere grafveldjes aan de rand van de bewoning. Toch is dit niet als een evolutie naar een domaniaal systeem op te vatten vermits de onderlinge stratigrafische verhoudingen zich eerder op een horizontaal dan op een verticaal hiërarchisch niveau afgespeeld lijken te hebben. Dit systeem van *common property regimes* (CPRs) zorgt volgens Oosthuizen tot verbondenheid binnen een gemeenschap en is voldoende gestructureerd om de tijdsgeest te overleven mits voldoende aanpassingen doorheen het *longue durée*-proces⁵³⁵. Het is in dit opzicht zeer treffend dat een dergelijk maatschappelijk systeem van vrij bezit en *common rights* ook later nog in gelijkaardige perifere gebieden herkend zijn zoals bijvoorbeeld in de Kempen tijdens de late middeleeuwen⁵³⁶, hoewel het systeem vanaf de 10de eeuw wel complexer in elkaar zit en er sprake is van overlappende claims. Vanaf dan legden de feodale vorsten immers zelf claims op die gronden op basis van het wildernisregaal. Er zijn echter geen aanwijzingen voor overlappende claims vóór 900⁵³⁷.

Conclusie: de peasant samenleving in de pagus Renensis

De archeologische data uit het studiegebied, vooral de vondsten uit de grafvelden, maken duidelijk dat de bewoners van de *pagus Renensis* toegang hadden tot de *long-distance*-handelsnetwerken. Toch wijzen dezelfde archeologische data op een afwezigheid van een aristocratie of elite in dit gebied. De aard van de nederzettingen en maar ook de egalitaire grafstructuren pleiten ontegensprekelijk voor een *peasant* maatschappij. Hieruit blijkt dat de vrije allodiale boeren duidelijk aanwezig waren in en mee een hoofdrol speelden in de bloei van handelsnetwerken en de opkomst van marktcentra, veel meer dan men tot voor enkele decennia dacht⁵³⁸. Ook hun surplus-opbrengsten mogen hoger ingeschat worden want juist deze goederen boden voor deze *peasants* mogelijkheden om deel uit te maken van de heersende handelsnetwerken en markteconomie. Specifiek voor de *pagus Renensis* moet men zich de vraag stellen in hoeverre de ijzerertsontginning en houtskoolproductie hierin toonaangevend waren.

Er mag zelfs verondersteld worden dat deze *peasants* een sturende rol hebben gespeeld in de *exchange*-activiteiten binnen Noord-Francia⁵³⁹. Mede door hun rol kwam er geen breuk in de bestaande Romeinse handelslijnen, bleven rondreizende handelaars met hun handelswaar uit zuiden en noorden elkaar ontmoetten en kwam de Noordzeehandel tot bloei⁵⁴⁰. De studie van de *pagus Renensis* duidt aan dat de *exchange* van *alienable* en *inalienable* goederen zeker niet voorbehouden was aan de elite maar ook deel uitmaakte van het identiteitsvormend proces

⁵³⁵ Oosthuizen 2016, 384.

⁵³⁶ De Keyser 2013, 519-520, 526-532 en 2014, 32-64 (vnl. 50-56).

⁵³⁷ Tys 2004B.

⁵³⁸ Zoals Dopsch al te kennen gaf (Dopsch 1923-1924 (1987)).

⁵³⁹ Tys 2020.

⁵⁴⁰ Loveluck & Tys 2006; Loveluck 2012; Deckers & Tys 2012.

van de vroegmiddeleeuwse *peasant communities*. Vanuit dit standpunt kan er van uitgegaan worden dat ook periodieke politieke, juridische en/of en rituele verzamelmomenten (*tournamenst of value*) evenmin uitsluitend aan elite verbonden zijn maar een basisprincipe vormen in de *common-rights*-samenleving van de *peasant*⁵⁴¹. Dankzij deze gelegenheden was de *peasant* immers in de mogelijkheid actief en sturend deel uit te maken van de *exchange*-transacties. Zoals Tys veronderstelt voor het Vlaamse kustgebied⁵⁴², en naar analogie met het Nederlandse mondingsgebied van Maas en Rijn en het Noord-Franse kustgebied, is het daarom vanwege de gunstige ligging langs de waterwegen Schelde, Schijn, Nete en Rupel niet onwaarschijnlijk dat in de *pagus Renensis* kleinere – nog niet gelokaliseerde – centrale plaatsen of handelsnederzettingen tot ontwikkeling kwamen. Ze kunnen als transfer-knooppunten gefungeerd hebben tussen de grotere handelscentra in de kustgebieden, de aristocratische en religieuze machtscentra en het rurale hinterland. De beschikbare archeologische data zouden in dat kader dringend herbekeken moeten worden terwijl nieuwe opgravingscampagnes in de regio meer aandacht zouden moeten geven aan de contextuele omstandigheden van de geregistreerde data. Het is immers aannemelijk dat locaties zoals Antwerpen, Rumst, Grobbendonk en mogelijk Duffel die al van in de Romeinse periode van enig economisch belang geweest zijn, maar later ook Mechelen en Lier zich in de vroege middeleeuwen ontwikkeld hebben tot centrale plaats met marktfuncties

4.4 Geestelijke leefwereld: voorouders versus christianisatie

4.4.1 Inleiding

Sinds het Edict van Milaan in 313 was het christendom aanvaard in gans het Romeinse rijk waardoor de christelijke religie sterk onder invloed is gebleven van de Romeinse/Latijnse cultuur. Tussen 391 en 394 gingen enkele wetten van kracht die elke uiting van heidense praktijken verbood en vanaf de heerschappij van keizer Theodosius was het Romeinse rijk officieel christelijk. In Gallië bleef het christendom echter lange tijd beperkt tot de sterk geromaniseerde – meestal zuidelijke – gebieden en de stedelijke centra. Zowat elke *civitas*hoofdstad had een bisschopszetel maar het zou tot de 5de eeuw duren vooraleer het kerkelijk bestuur ook in de minder belangrijke steden in Noord-Gallië vorm kreeg. Het is vooral de hogere sociale klasse die aan de wieg stond van de verspreiding van het christendom⁵⁴³. Het Arianisme kreeg in Gallië vanaf het midden van de 4de eeuw veel aanhangers, waaronder veel bisschoppen, maar in 381 herstelde het concilie van Constantinopel de oorspronkelijke leer van het christendom (geloof in de Drievuldigheid). Nog vanaf de 4de eeuw kreeg het monachisme voet in Gallië⁵⁴⁴.

Onder invloed van zijn Burgundische vrouw maar met een duidelijk politieke bedoeling liet Clovis zich met zijn aristocratische aanhang ca 498 dopen in Reims. Hierdoor wordt hij als stichter van de christengemeenschap in het Frankische rijk, gezien als een nieuwe

⁵⁴¹ Oosthuizen 2016; De Keyzer 2014, 89-90.

⁵⁴² Tys 2020.

⁵⁴³ Cusack 1998, 63-65.

⁵⁴⁴ Bühner-Thierry & Mériaux 2014, 29-32.

Constantijn⁵⁴⁵, wat zeker niet wil zeggen dat het christendom sindsdien onmiddellijk voet kreeg in gans *Francia*. Clovis beseftte zonder twijfel dat hij door zijn bekering aanvaard zou worden door de laat-Romeinse aristocratie en door de Byzantijnse keizer. Met dit doopsel was meteen een nieuw politiek stelsel geboren waarbij seculiere en religieuze macht onafscheidelijk verbonden waren of zoals Jussen het formuleert:

*(...) es gab kein "und". Es gab nur einen Rahmen politischen Denkens und Handelns, und dieser war nicht "Reich", schon gar nicht "Staat", sondern "Kirche". Wie immer Historiker also über diese Gesellschaft sprechen, es muss stets deutlich bleiben, dass "Kirche" die einzige denkbare Form des politischen Ganzen war. Das Religiöse war das Politische, das Politische war das Religiöse, politische Theorie war politische Theologie.*⁵⁴⁶

Anderzijds was het Clovis als de christelijke vorst onmogelijk geworden om nog terug te grijpen naar zijn 'goddelijke' verwantschap aan de mythische halfgod Merovech die als stamvader van de Merovingische dynastie gezien werd en die de vorsten de nodige autoriteit gaf⁵⁴⁷. Clovis deed dus bewust afstand van zijn Germaanse roots om zijn positie als Romeins machthebber te bevestigen of zoals Theuws opwerpt, om een nieuw Frankisch koningschap in te luiden⁵⁴⁸.

De geschreven bronnen blijven zeer vaag over de toestand op het platteland. Men neemt aan dat de kerstening daar een zeer traag proces doorlopen heeft. Vooral in de *pagus Renensis* die zich weliswaar situeerde binnen het bisdom Kamerijk maar in werkelijkheid ver verwijderd was van zowel Kamerijk als van Tongeren, Maastricht en Luik, de opeenvolgende bisschopssteden van het oostelijk gelegen bisdom, bleven de pre-christelijke rituelen nog lange tijd de bovenhand halen⁵⁴⁹. Verschillende geschreven bronnen uit het misprijzen van de toenmalige kerkleiders ten opzichte van de 'heidense praktijken' waaraan zowel vrouwen als mannen zich schuldig maakten⁵⁵⁰. Toch moet het christelijke gedachtengoed ook via *exchange*-contacten het gebied binnen gesijpeld zijn⁵⁵¹.

Ondanks de wijziging van denkpatronen ten aanzien van bewoningscontinuïteit, migratie en maatschappij, blijft het onderwerp religie nog een onderschat onderzoeksthema. Zowel Dierkens als Kars waarschuwen reeds dat de archeologische bronnen hieromtrent zeker niet als objectieve en eenduidige informatie mogen beschouwd worden⁵⁵². De overname van het christendom gebeurde zeker niet van het ene moment op het andere maar was – vooral in onze streken – een problematisch en langdurig proces waarin acculturatie zeker aan de orde was. Bepaalde objecten, vooral dan deze in funeraire context, kunnen een ambigue symboliek gehad hebben met zowel verwijzingen naar de oude pre-christelijke geloofsovertuiging als

⁵⁴⁵ Jussen 2014, 49-51; Cusack 1998, 72.

⁵⁴⁶ Jussen 2014, 81.

⁵⁴⁷ Angenendt 2013, 57; Cusack 1998, 19.

⁵⁴⁸ Theuws 2019A.

⁵⁴⁹ Ewig 2012, 136.

⁵⁵⁰ Zoals bijv. sermoen 13 van Caesarius van Arles uit de 6de eeuw (Bührer-Thierry & Mériaux 2014, 222) en de verhalen in de hagiografieën van bijv. Amandus, Lambertus en Hubertus.

⁵⁵¹ Cusack 1998, 20

⁵⁵² Dierkens 1992; Kars 2018B.

naar de nieuwe christelijke boodschap gebracht door de missionarissen. Bovendien is het zeer moeilijk, of zelfs onmogelijk om via archeologische objecten een inzicht te krijgen in de geloofsovertuiging van de vroegmiddeleeuwse mens.

4.4.2 Pre-christelijke situatie

Een kosmologische natuurgodsdienst met roots in een ver verleden

De wortels van het pre-christelijke geloof van Keltische en Germaanse volkeren liggen in een kosmologisch wereldbeeld waarbij de herhaling van cycli en de kracht van de natuurelementen belangrijker waren dan bijvoorbeeld een dogmatisch kader⁵⁵³. In deze godsdienst zocht men vooral steun van de goden ter verzekering van alle mogelijke heil en welvaart in het dagelijkse leven. De contacten en communicatie met deze bovennatuurlijke krachten, gebeurden via rituele handelingen. Men ging er van uit dat het correct toepassen van magische rituelen, het brengen van offers en het in acht nemen van taboes de goden gunstig stemde en de garantie boden voor een welvarend en gezond leven.

De polytheïstische religie uit de Gallo-Romeinse periode was reeds een versmelting van Keltische en Romeinse godheden en onderging een nieuwe assimilatie onder invloed van de Overrijnse *foederati*, *laeti*, *gentiles* en kolonisten en de nieuwe Frankische identiteit⁵⁵⁴. Vele goden uit het Romeinse pantheon zijn te vereenzelvigen met goden uit de Germaanse en Skandinavische mythologie: Thor/Donar met Jupiter, Wodan/Odin met Mercurius, Freia met Venus en Nerthus, ...

Een ander aspect van de pre-christelijke religie is de vooroudercultus. De overleden voorouders (ook die uit een ver verleden) kregen een beschermende rol toebedeeld en moesten o.a. het gebruik van land rechtvaardigen⁵⁵⁵. Voor de koninklijke dynastie was een genealogie met goddelijke of half goddelijke oorsprong de basis voor een stabiel en gelegitimeerd leiderschap⁵⁵⁶.

Veelal speelde de landschappelijke context een cruciale rol in deze communicatie met de bovennatuurlijke wereld. Alle mogelijke vormen van water lijken een liminaal karakter gehad te hebben: deposities van diverse aard vonden vaak plaats in bronnen, bepaalde plaatsen in rivieren, vennen, moerassen en zelfs waterputten. Daarnaast leek men ook aan bossen, bomen en houten staken magische krachten toe te schrijven en werden grafmonumenten uit een ver verleden gezien als heilige zones waar men in contact kwam met de voorouders⁵⁵⁷.

Hoewel pre-christelijke geloofsuitingen vaak gezien worden als een eerder lokale, stam gerelateerde materie⁵⁵⁸, kan Petts aantonen dat het gaat om een veel complexer onderwerp

⁵⁵³ Petts 2011, 80 & 81.

⁵⁵⁴ Cusack 1998, 70.

⁵⁵⁵ Petts 2011, 83.

⁵⁵⁶ Cusack 1998, 69.

⁵⁵⁷ Groenewoudt *et al.* 2016, 8; Cusack 2011, 42-43; Petts 2011, 78-79, 84-85, 90; Semple 2015.

⁵⁵⁸ Cusack 2011, 41.

waarbij de contextuele omstandigheden van groot belang waren⁵⁵⁹. Hoewel vele onderzoekers pre-christelijke rituelen situeren in lokale settings (*microcosm of the local community*)⁵⁶⁰ lijken deze rituelen toch te kaderen binnen een collectief geheugen dat gedurende eeuwen bleef voortleven over het ganse Noordzeegebied en zelfs invloed kon uitoefenen op het christendom (zie *supra*).

Bronnen

De **geschreven bronnen** zijn nogal eenzijdig wat betreft de informatie over het pre-christelijke geloof in Noord-Francia. Alle bekende gegevens zijn immers afkomstig uit kerkelijk geïnspireerde teksten. In hun verslagen aan bisschop of vorst klagen vele missionarissen over de ‘heidense’ praktijken waaraan de inwoners in het noorden van Francia bleven vasthouden. Ook de *vitae* van Amandus (eerste helft 7de eeuw), Lambertus en Hubertus (beide tweede helft 7de eeuw) brengen verslag uit van de reacties van de missionarissen en bisschoppen op het vereren van idolen, het bijwonen van feesten, het geloof in demonen, het gebruik van amuletten, het toepassen van bezweringen. Het geloof in toverij en waarzeggerij worden meermaals vermeld.

In eerste instantie wordt melding gemaakt van het vernielen van ‘heidense’ cultusplaatsen en-beelden. In de *Vita Eligii*, geschreven in het begin van de 8ste eeuw, verhaalt Audouenus hoe vijandelijk Eligius rond het midden van de 7de eeuw ontvangen werd door de Vlamingen, Antwerpenaren, Zeeuwen en Friezen en hoe hij ‘*onder het beschermende schild van Christus en met het gezag van zijn zending, talrijke fana en afgodsbeelden van allerlei aard grondig vernielde waar hij ze ook aantroef*’⁵⁶¹. Deze regio die volgens de auteur bewoond was door verschillende volkeren (waarbij de Antwerpenaren mogelijk de inwoners van de *pagus Renensis* zijn – zie *supra*), omvat een groot gebied waartoe de volledige Lage Landen te rekenen zijn⁵⁶². Een gelijkaardig verslag uit ongeveer dezelfde periode is te lezen in de *Vita Amandi* waarin sprake is van het vereren van beelden in Gent en Antwerpen en de straf van God in de vorm van de pest⁵⁶³. Amandus zou zelfs de hulp van bisschop Acharius ingeroepen hebben om een koninklijk mandaat te verkrijgen om de Gentenaren onder dwang te dopen⁵⁶⁴. De *vita* van Gaugericus vermeldt hoe de 7de-eeuwse heilige in Kamerijk een kerk (Sint-Medarduskerk) oprichtte op de plaats waar hij een afgodsbeeld vernietigde⁵⁶⁵. Rond het einde van de 7de eeuw getuigt de *vita* van Lambertus dat de kerstening in het noordelijke gebied nog steeds moeilijkheden ondervond: de heilige vernielde in Texandria meerdere tempels en afgodenbeelden. Acties die zijn opvolger Hubertus in het begin van de 8ste eeuw diende te herhalen⁵⁶⁶. In de *Vita Huberti* is te lezen dat *fanatici homines* in het Ardenner gebied op een heiligschendende manier de assen van door Hubertus vernielde afgodsbeelden vereerden en

⁵⁵⁹ Petts 2011.

⁵⁶⁰ Petts 2011, 81.

⁵⁶¹ Michiels 2012, 116-121; Van Uytfanghe 1981, 53.

⁵⁶² Michiels 2012, 116-123.

⁵⁶³ Michiels 2012, 124; Van Uytfanghe 1981, 52-53; Tys 2018, 175.

⁵⁶⁴ Van Uytfanghe 1981, 45.

⁵⁶⁵ Van Uytfanghe 1981, 33.

⁵⁶⁶ Van Uytfanghe 1981, 55.

dat de heilige ook in Texandria en Brabant vele afgodsbeelden vernielde en op meerdere plaatsen heiligdommen oprichtte ter ere van de heilige martelaars⁵⁶⁷. De *vita* van Bonifatius (geschreven ca 780) brengt Willibald verslag uit hoe de heilige met de hulp van God in Geismar (D, Hessen) de eik gewijd aan de god Donar (Jupiter) velt en hoe nog vele inwoners, alhoewel reeds bekeerd, toch noch offers brengen bij bomen en bronnen, of zich overgeven aan waarzeggerij. Met het hout van de eik zou Bonifatius een kapel gebouwd hebben, die hij wijdde aan Petrus⁵⁶⁸. Nog in de 8ste eeuw zou Karel de Grote zelf in 772 te Eresburg (D, Nordrhein-Westfalen) het idool, Irminsul genoemd, vernield hebben en al het goud en zilver dat daar geofferd was, geconfisqueerd hebben⁵⁶⁹. Volgens Cusack moet in het vernielen van deze afgodsbeelden de symboliek van de ineenstorting van het 'heidense' wereldbeeld gezien worden en hoe deze 'heidense' microkosmos opgenomen werd in de macrokosmos van de Frankische monarchie⁵⁷⁰.

Vervolgens zijn er de reacties op heidense praktijken en rituelen. Het concilie van Auxerre (6de eeuw) verbood spelen, feesten en verkleedpartijen op de eerste januari⁵⁷¹. Gregorius van Tours beschrijft in zijn *Liber vitae patrum* hoe de 'barbaren' zich te buiten gingen aan voedsel en drank tijdens een offerfeest in een van hun tempels in Keulen, hoe ze 'idolen' vereerden als goden en hoe ze bij pijn houten replica's van de pijnlijke lichaamsdelen in de tempel plaatsten⁵⁷². Jonas van Bobbio schrijft in de 7de eeuw in zijn *Vita Vedasti* hoe de missionaris bij zijn intrede in Arras (te situeren rond het begin van de 6de eeuw) een volledig verwaarloosde kerk aantrof en dat de bewoners opnieuw 'heidens' geworden waren. De heilige had het zeer moeilijk om de wortels van dit 'heidendom' te verwijderen en klaagde over de traagheid van de kerstening⁵⁷³. De *vita* van Eligius maakt melding van een aantal verbodsbepalingen die aan de 7de-eeuwse heilige bisschop worden toegeschreven. Dierkens vertaalt ze als volgt:

*Dat niemand het aandurft de naam aan te roepen van demonen, van Neptunus, Orcus, Diana, Minerva en van plaatselijk [vereerde] geniën of dat niemand aandurft te geloven in wat ongepast is. Dat geen christen zich begeeft naar tempels, bij stenen, bronnen, bomen of kruispunten om er kaarsen te branden of offergaven neer te leggen. Dat niemand een snoer durft te hangen om de hals van een mens of een dier, zelfs niet als het geestelijken zijn [die het doen] of zelfs als men voorhoudt dat er een heilige reliek in zit of een stukje gewijde tekst. Dat niemand reinigingsrituelen durft uitvoeren of geloven in de magische kracht van planten*⁵⁷⁴.

De hagiograaf van Amandus beschrijft de onrechtvaardigheden van de ongelovige en meedogenloze Gentenaren die Amandus moest doorstaan tijdens zijn bekeringsopdracht in Gent⁵⁷⁵. De *vita* van de heilige Arnoul, eveneens uit de 7de eeuw brengt het verhaal van een

⁵⁶⁷ Van Uytfanghe 1981, 55.

⁵⁶⁸ Cusack 1998, 125; Cusack 2011, 36-37.

⁵⁶⁹ Cusack 2011, 37-38.

⁵⁷⁰ Cusack 2011, 41.

⁵⁷¹ James 1988, 124.

⁵⁷² James 1988, 127.

⁵⁷³ Van Uytfanghe 1981, 36.

⁵⁷⁴ Dierkens 1992, 63.

⁵⁷⁵ Van Uytfanghe 1981, 45.

onthoofde jonge man die aan de vlammen wordt overgeleverd, wat een *more gentiliū* wordt genoemd⁵⁷⁶. Op het concilie van Paderborn in 785/786 bepalen de bisschoppen dat crematie en het begraven in tumuli in het gebied van de Saksen ‘heidens’ en dus verboden is⁵⁷⁷. Bekend is verder de *Indiculus superstitionum et paganiarum*, een lijst van 30 bijgelovige en ‘heidense’ praktijken die volgens Dierkens als appendix was toegevoegd aan de besluiten van het Concilie van Estinnes in 744 en later als wetgevende tekst van de Austrasische hofmeier Karloman bewaard bleef en dus duidelijk betrekking heeft op onze streken⁵⁷⁸. Hieronder volgt een overzicht van de 30 verboden, gebaseerd op de vertaling van Dierkens⁵⁷⁹:

- *heiligschennende praktijken op of bij graven,*
- *dodenmalen boven de graven,*
- *heidense feesten in februari,*
- *verering in fana,*
- *heiligschennende praktijken in kerken,*
- *verering van heilige bossen, nimidae genoemd,*
- *wat men doet op stenen (offeren),*
- *verering van Mercurius en Jovis (gelijk te stellen met Wodan en Donar),*
- *het brengen van offers voor welke heilige ook,*
- *het gebruiken van amuletten en linten/bindsels,*
- *het offeren aan bronnen,*
- *het uitspreken van bezweringen,*
- *waarzeggerij uit mest van vogels, paarden, koeien en niezen (?),*
- *toekomstvoorspellingen en het gooien van het lot,*
- *nodfyr door het wrijven van hout op hout*
- *dierlijke hersenen,*
- *observatie van de haard of aan het begin van een onderneming,*
- *heilige plaatsen,*
- *de aanroep van de goedgezinde, die als Heilige Maria wordt gezien (betekenis onduidelijk),*
- *feesten ter ere van Jupiter en Mercurius,*
- *verering van de maaneclips, vinceluna genoemd,*
- *stormen, hoorns en slakkenhuisjes,*
- *grachten rond villa-domeinen,*
- *heidense rennen met gescheurde kledij en schoeisel, yrias genoemd,*
- *de gedachte dat elke overledene een heilige is (voorouderverering?),*
- *afbeeldingen in graan (graanpoppen),*
- *afbeeldingen in stof,*
- *beelden die over de velden gedragen worden,*
- *het maken van voeten en handen in hout volgens heidens gebruik,*
- *de relatie van vrouwen tot de maan en het geloof dat zij het hart van de mannen kunnen uitrusten.*

Dierkens merkt terecht op dat in de lijst bijgelovige praktijken vermeld worden, die later toch door het christendom aanvaard werden zoals de processies waarbij heiligenbeelden door de

⁵⁷⁶ Young 1977, 6 voetnoot 7.

⁵⁷⁷ Young 1977.

⁵⁷⁸ Dierkens 1992, 64; Dierkens 1984.

⁵⁷⁹ Dierkens 1992, 64; Dierkens 1984, 18-23.

velden en dorpen gedragen werden en de ex voto's in de vorm van houten, metalen of wassen lichaamsdelen die vandaag nog tal van bedevaartsoorden sieren (fig. 4.10: A en B)⁵⁸⁰.

Fig. 4.10A: De Sacramentsprocessie van Ename (O.-VI.) waar het beeld van Sint-Laurentius rond gedragen werd (bron: <https://enamemijndorp.com>).

Sacramental procession at Ename (East Flanders) during which the statue of Saint Laurentius is carried around (source: <https://enamemijndorp.com>).

Fig. 4.10B: 19de-eeuwse ex voto's uit de Sint-Vincentiuskapel van Maarkedal (O.-VI. - ©Het Nieuwsblad, 08/02/2018).

Ex votos from the 19th century in the Saint Vincentius chapel at Maarkedal (East Flanders - (©Het Nieuwsblad, 08/02/2018).

In 784 vaardigde Karel de Grote een decreet uit dat grafdeposities verbood in andere plaatsen dan kerken of kerkhoven, een maatregel die zeker niet overal nageleefd werd⁵⁸¹. Burchard van Worms (10de-11de eeuw), bisschop van Worms, omschrijft in zijn *Corrector sive medicus* de funeraire ceremonies die gepaard gaan met dans en drinkgelagen als 'heidens'⁵⁸².

Deze reacties en maatregelen getuigen dat de bekering tot het christendom niet zonder slag of stoot is verlopen en dat de pre-christelijke rituelen krachtig genoeg waren om de missionarisacties te weerstaan of om te buigen tot een tolerantere houding. Opvallend is dat een aantal van deze geschreven bronnen onmiddellijk in verband te brengen is met het gebied van de *pagus Renensis* waaruit op zich reeds blijkt dat dit gebied zich lang wantrouwig opstelde tegen de kerstening en de bewoners bleven vasthouden aan oude inheemse religieuze tradities.

De **archeologische bronnen** bevestigen de klachten uit de geschreven bronnen. Deze data belichten voornamelijk de funeraire rituelen die nog duidelijk getuigen van een pre-christelijke invloedssfeer: crematie, het herbruik van prehistorische grafheuvels, urnenvelden en andere 'antieke' sites⁵⁸³, vooroudercultus, symboliek van de bijgaven, de aanwezigheid van zgn.

⁵⁸⁰ Dierkens 1992, 64.

⁵⁸¹ Groenewoudt *et al.* 2016, 4.

⁵⁸² Milis 1986, 497.

⁵⁸³ Verslype 2009. Zie Annaert 2018B, 226-229 voor voorbeelden in Noord-Francia en aanpalende gebieden. Het herbruik van grafmonumenten dateert al van in de metaaltijden cf. Edegem-Buizegem (Antw.) waar een laat-Neolitische grafheuvel werd geïntegreerd in een monumentaal grafmonument uit de ijzertijd (Vandeveld *et al.* 2007).

Charon-munten, bijzondere amuletten en fetisj-voorwerpen, restanten van rituele maaltijden enz. Maar ook de nederzettingssites brengen meer dan eens getuigen van rituele activiteiten aan het licht: deposities naar aanleiding van opgave of in gebruik name van gebouwen, de aanwezigheid van menselijk botmateriaal in de nederzetting, ... ⁵⁸⁴

Een bijzondere plaats nemen de zgn. natuurheiligdommen in. Het vereren van bronnen, heilige bomen, waterlopen en het deponeren van offers in water en moerassen⁵⁸⁵ zijn rituelen die al van in de metaaltijden en wellicht ook vroeger bekend zijn. Dergelijke heilige plaatsen ontwikkelden zich ook toen al vaak tot openlucht-heiligdommen waar meerdere bevolkingsgroepen op periodieke tijdstippen verzamelden en waar niet alleen rituele handelingen werden verricht maar waar ook recht werd gesproken, *exchange*-activiteiten plaats vonden, feesten werden gevierd en politieke beslissingen werden genomen. Derks definieert dergelijke plaatsen als volgt:

*Spaces intended for the worship of one or more cosmological powers, separate from the profane world, in which members of the cult community regularly gather in order to perform their personal or collective rituals, before a ritual focus*⁵⁸⁶.

Deze cultusplaatsen hadden dus niet alleen een link met een heilige plaats – zij het een natuurfenomeen zij het een tempelconstructie – maar ze functioneerden ook als centrale plaatsen waar mensen in contact kwamen met elkaar. De landschappelijke setting (*sacral landscape*) speelde een grote rol in de lay-out van dergelijke plaatsen alsook de relatie tot de sociale groepen die deze plaatsen bezochten. De best bekende *assembly places* zijn deze in Noord-Europa uit de 3de-6de tot 9de-11de eeuw na Chr. Ze hadden niet alleen een cultusfunctie maar groeiden tevens uit tot politieke en aristocratische machtscentra: Trelleborg, Helgø, Uppåkra, Gamla Uppsala in Zweden, Gudme, Tissø, Lejre en Jelling in Denemarken en Yeavinger in Northumberland, UK⁵⁸⁷. Op deze plaatsen hadden de aristocratische leiders hun residentie én hun laatste rustplaats, werd de politieke macht bevestigd, werden oordelen geveld, offers gebracht en geschenken uitgewisseld, dit alles onder de bescherming van de goden. Deze locaties zijn dan ook gekenmerkt door de aanwezigheid van aristocratische woningen, grote hallenhuizen, artisanale productiecentra, grafmonumenten, rituele *enclosures* en offerzones, vaak zelfs tempelcomplexen. Vele van deze sites waren permanent bewoond, andere lagen geïsoleerd op een markante plaats in het landschap, vaak op het grensgebied van verschillende gemeenschappen, en werden periodiek bezocht. Al deze plaatsen zijn gekenmerkt door het grote aantal rijke metaalvondsten en bijzondere objecten. De sites van Kontich-Alfsberg (Antw.), Hoogeloon, Oss-Ussen en Alphen (alle NL, N.-Br.), Wijnegem-Steenakker (Antw.), Neerharen-Rekem, Wijshagen en Peer (alle in

⁵⁸⁴ Sofield 2015.

⁵⁸⁵ Mogelijk wijzen de opgebaggerde vroegmiddeleeuwse metaalvondsten uit de Schelde te Hamme (O.-VI.) op een dergelijke depositieplaats. Gedetailleerd onderzoek op de vondsten zou duidelijkheid kunnen scheppen of het hier gaat om verdwenen begraafplaats of om watergebonden deposities.

⁵⁸⁶ Derks 1998, 133.

⁵⁸⁷ Trelleborg, Gudme & Helgø: Jørgensen 2009; Uppåkra: Larsson 2007 & 2015; Gamla Uppsala: Ljungkvist J. & Frölund P. 2015; Tissø: Jørgensen 2003; Lejre: Jørgensen 2009; Jelling: Pedersen 2014; Yeavinger: Semple *et al.* 2017; algemeen: Petts 2011, 91-92 .

Limb.), Vasse en Herxen (NL, Overijssel) en Leesten (NL, Gelderland) tonen aan dat ook in onze regio's – en zelfs binnen het gebied van de *pagus Renensis* (Kontich en Wijnegem) – al van in metaaltijden tot in de vroege middeleeuwen gelijkaardige centrale verzamelplaatsen, maar dan op kleinere schaal en wellicht met minder politieke impact, aanwezig waren⁵⁸⁸. Wat de *pagus Renensis* betreft, blijft het dan ook de vraag in hoeverre de vroegere Romeinse inheemse heiligdommen zoals Kontich-Alfsberg en Wijnegem-Steenakker of Gallo-Romeinse fana zoals Grobbendonk-Steenberg en Kontich-Steenakker zijn blijven voortleven als *assembly place*. En tevens of plaatsen zoals Mechelen en Malle waarvan de naam etymologisch verwijst naar een de aanwezigheid van een centrale plaats, daadwerkelijk archeologische sporen verbergen van een dergelijke kern met mogelijke wortels in een verder verleden. Tys vermoedt op basis van een vermelding in de 8ste-eeuwse *vita* van Amandus, de aanwezigheid van een dergelijke site in Gent⁵⁸⁹. In de tekst is sprake van een centrale plaats van een *pagus* waar de vrije lieden samen kwamen om juridische kwesties te bespreken. Op deze plaats zouden volgens de tekst ook heidense beelden vereerd geweest zijn. Zoals Jørgensen en Tys reeds veronderstelden waren cultus, macht, *exchange* en verzamelplaats dus nauw met elkaar verbonden⁵⁹⁰. De Scandinavische cultusplaatsen Uppsala en Jelling zijn later gechristianiseerd door het tempelcomplex te vervangen door een kerkgebouw⁵⁹¹. Het lijkt er dus sterk op dat de missionarissen gebruik hebben gemaakt van de specifieke status van deze plaatsen om de kerstening te laten zegeviereren. De periodieke bijeenkomsten die op dergelijke *assembly places* georganiseerd werden, kregen immers een christelijke continuïteit in de jaarmarkten die op de naamdagen van de heiligen plaats vonden en die de functies van de eeuwenoude centrale plaatsen overnamen. In deze verchristelijkte vorm ontstonden nieuwe centrale plaatsen op strategische locaties waar verschillende gemeenschappen en invloedsferen elkaar ontmoetten en waar *exchange*-activiteiten plaats grepen: de vroegmiddeleeuwse handelscentra of *emporia*⁵⁹². Zoals duidelijk aangetoond is door Tys voor Gent en door Theuws voor Maastricht, speelden de kerkelijke instituten zoals abdijen en bisschopszetels hierin later een grote rol⁵⁹³. Centrale plaatsen op een nog lager regionaal tot interlokaal niveau groeiden in een latere fase mogelijk uit tot de oudste oerparochies. Op sommige locaties zijn bij archeologisch onderzoek onder de huidige en oudere kerkfasen, de sporen teruggevonden van een ouder pre-christelijk *fanum* of van oudere gebouwresten of kuilen waaraan mogelijk een cultusfunctie kan toegeschreven worden⁵⁹⁴. Andere kerken gaan terug tot zgn. eigenkerken of privé herdenkingskapellen die boven – in sommige gevallen rijkere –

⁵⁸⁸ Kontich-Alfsberg: Annaert 1994; Annaert 1999A; Hoogeloon, Oss-Ussen, Alphen, Wijnegem-Steenakker, Neerharen-Rekem en Wijshagen: Slofstra & Van der Sanden 1987; Peer: Keijers 2012 en Martens *et al.* 2016 (in voorbereiding); Vasse: Pronk 2015 (maar daar fout geïnterpreteerd als Merovingisch herenhof); Herxen en Leesten: Groenewoudt *et al.* 2016.

⁵⁸⁹ Tys 2018, 175.

⁵⁹⁰ Jørgensen 2009; Tys 2018, 174.

⁵⁹¹ Jørgensen 2009, 351.

⁵⁹² Theuws 2004, 129-134; Tys 2018.

⁵⁹³ Tys 2018; Theuws 2014.

⁵⁹⁴ Dierkens (1992, 49-50) vermeldt voorbeelden te Anthée (Namen), Tavigny (Luxemburg) en Fontaine-Valmont (Henegouwen).

stichtersgraven opgericht werden en waarvan de oorspronkelijke betekenis mogelijk terug grijpt naar de vooroudercultus (zie *infra*). Het grafveld van Grobbendonk-Ouwen (031) is hiervan een duidelijk voorbeeld binnen het studiegebied. Pre-christelijke cultusplaatsen die geen continuïteit kenden in een gechristianiseerde centrale plaats, bleven ook na hun opgave nog heel lang gehuld in een sfeer van taboe en mysterie wat duidelijk het geval was te Kontich-Alfsberg⁵⁹⁵.

Fysisch antropologisch onderzoek op de funeraire of zelfs nederzettingslocaties brengt meer dan eens vreemde fenomenen aan het licht die vermoedelijk te verklaren zijn vanuit een pre-christelijke rituele context. Eerst en vooral is er de grafheropening waarbij niet alleen voorwerpen maar ook menselijk botmateriaal verwijderd is of extra gedeponneerd is⁵⁹⁶. Vooral schedels lijken vaak los van het lichaam in het graf begraven te zijn, of uit het graf gehaald en op een andere locatie bijgezet. Dierkens vermeldt o.m. de graven van Villecloye (F, Meuse) en Audun-le-Tiche (F, Moselle) waar telkens acht schedels resp. rond het hoofd van de dode en rond de sarcofaag waren gedeponneerd⁵⁹⁷, het grafveld van Dieue-sur-Meuse (F, Meuse) waar een zestal graven extra schedels bevatten, het grafveld te Audun waar verder nog twee mannen zonder schedel in het graf lagen. Helaas is in de zandige regio's van Vlaanderen het botmateriaal meestal niet bewaard gebleven zodat dergelijke informatie binnen het studiegebied niet beschikbaar is. Toch zijn er enkele gegevens bekend zoals het grafveld van Erps-Kwerps (VL.-Br.) waar twee zgn. *deviant burials* van een jonge man en een vrouw die mogelijk door ophanging om het leven kwam en in buikligging begraven werd⁵⁹⁸. Te Koksijde zijn grafheropeningen vastgesteld waarbij menselijke deposities in een oudere grafcontext of oudere botten in een jonger graf werden bijgezet. Tevens bleken ook schedels verwijderd en elders individueel bijgezet⁵⁹⁹. Grafheropening is een fenomeen waaraan ook vele graven in het grafveld van Broechem-Nierlenders (086) onderhevig zijn geweest. Zoals van Haperen onderzocht heeft, is dit een ritueel dat in verband te brengen is met de vooroudercultus en de depositie van schedels met een schedelcultus waarvan de wortels tot in een ver verleden reiken⁶⁰⁰. Voor beide fenomenen kunnen van Haperen en Dierkens zelfs een continuïteit in het christendom suggereren, resp. de reliekencultus en de knekelbergen waarbij duizenden schedels opgestapeld liggen. Maar wat te denken van de radiaal gedeponneerde lange botten van meerdere individuen in de 7de-eeuwse nederzetting van Oegstgeest nabij de depositie van een bijzondere zilveren schaal⁶⁰¹?

De aanwezigheid van dierlijke en plantaardige resten in graven en de aanwezigheid van kuilen met daarin resten van haarden en dierlijk bot op de grafvelden, zijn wellicht getuigen van funeraire maaltijden. Uit heel wat kerkelijke teksten uit de 6de eeuw blijkt dat dit gebruik

⁵⁹⁵ De latere Romeinse bewoning op de Alfsberg te Kontich mijdde de zone van de cultusplaats die tot enkele decennia geleden onbebouwd bleef. Het toponiem 'Alfsberg' verwijst naar de volksmythen die rond deze plaats heersten, waarin sprake was van alvermannen die er naar goud dolven (Annaert 1994 en 1999).

⁵⁹⁶ van Haperen 2017 en 2018.

⁵⁹⁷ Dierkens 1992, 54; Salin 1952, 343-344 (Villecloye); Simmer 1988, 147-148 (Audun-le Tiche); Simmer 1982.

⁵⁹⁸ Vanbiervliet 2018; Verbeeck 1988; Verbeeck 1994 en Verbeeck *et al.* 1991.

⁵⁹⁹ Dewilde *et al.* 2019.

⁶⁰⁰ van Haperen 2017 en 2018; Dierkens 1992; Brunaux 1986.

⁶⁰¹ De Bruijn *et al.* 2016, 21 en fig. 4.9; de Bruijn 2018, 23-24

zodanig verspreid en ingeburgerd was, dat het geduld werd door de clerus. Pas vanaf het midden van 8ste eeuw legde de clerus formeel het verbod op om nog funeraire feesten met maaltijden en offers te houden op begraafplaatsen⁶⁰². Dit verbod laat verstaan dat de Kerk dit ritueel als heidens beoordeelde, alhoewel dergelijke bijeenkomsten niet enkel een ritueel maar ook een zuiver sociaal karakter kunnen hebben⁶⁰³. Zelfs vandaag is het na een begrafenis de gewoonte om de naasten van de overledene uit te nodigen op een begrafenismaaltijd. Dierkens laat in het midden of graven van honden en paarden in relatie tot een menselijke bijzetting, te interpreteren zijn als het gevolg van een ritueel offer. Wanneer er, zoals bijvoorbeeld in Broechem-Nierlanders (086), tevens paardentanden of de resten van een paardenschedel in het menselijke inhumatiegraf zelf gedeponneerd zijn en ook delen van paardentuig opvallend aanwezig zijn in graven waaronder deze van kinderen, blijft er echter weinig twijfel om in paarden een diepere symbolische betekenis te zoeken⁶⁰⁴.

In de **materiële cultuur** zijn eveneens sporen van de pre-christelijke natuurreligie te waar te nemen o.a. in de zgn. dierstijl waarin draken en demonen te herkennen zijn⁶⁰⁵. Wellicht waren vele van deze objecten ook de dragers van een bepaalde symboliek en hadden ze magische en apotropäische kwaliteiten. Nielsen ziet de dierstijl in de vroegmiddeleeuwse kunst als een vorm van propaganda ten behoeve van het versterken van de politieke macht. Net zoals rituelen en ceremonies kan iconografie dus een sociale functie hebben⁶⁰⁶. De zgn. *animal style II* was vooral aanwezig in het Noord-Francia vanaf het einde van de 6de eeuw en het begin van de 7de eeuw en meer bepaald in de 7de-eeuwse gedamasquineerde sierpatronen op mannelijke (wapen)gordelensembles zoals er binnen het studiegebied te Broechem-Nierlanders (86), Borsbeek-Vogelzang (021) en Boechem-Mussenhoevelaan (012) meerdere gevonden zijn⁶⁰⁷. Volgens Nielsen was de wapengordel een symbool van macht en leiderschap. Aan deze iconografie waren volgens haar heel wat mythes verbonden. Zo verdubbelde de kracht van Thor bij het aangorden van zijn riem⁶⁰⁸. Het is dus zeker aanvaardbaar dat de missionarissen dezelfde iconografie en vormtaal gebruikten tijdens hun bekeringsactiviteiten, om makkelijker en sneller begrepen te worden door de 'heidense' bevolking. Er zijn voorwerpen bekend met een gecombineerde stijl, dus waarop de oude symbolische gestileerde diermotieven samen voorkomen met het christelijk motief bij uitstek nl. het kruis. En zelfs het motief van het kruis kan vanuit een vroeger collectief geheugen verklaard worden omdat het volgens De Reu aansloot bij de Keltische en Germaanse leefwereld waar het een kosmisch symbool betekende⁶⁰⁹. Het is dus onterecht om, zoals Roosens, alle voorwerpen waarop op een of andere manier een kruis wordt weergegeven,

⁶⁰² Effros 2002, 74-79.

⁶⁰³ Effros 2002, 73-74.

⁶⁰⁴ Annaert 2018B, 55-57; Müller-Wille 1971; Oexle 1984; Pluskowski 2010 en 2011.

⁶⁰⁵ Nielsen 1997.

⁶⁰⁶ Nielsen 1997, 129.

⁶⁰⁷ De zgn. *Animal Style II* ontstond in de tweede helft van de 6de eeuw in een spanningsveld tussen Mediterrane en Germaanse culturen, en was vanaf de 7de eeuw verspreid van Noord-Italië tot Centraal Zweden en van Z.O.-Europa tot de Britse Eilanden (Wamers 2009, 204).

⁶⁰⁸ Nielsen 1997, 140.

⁶⁰⁹ De Reu 1992, 28.

zonder meer als christelijk te interpreteren⁶¹⁰. Meerdere iconografische afbeeldingen – en niet alleen deze op gordelensembles – kunnen evenzeer verwijzen naar een pre-christelijke mythologie als naar een christelijke symboliek zoals bijvoorbeeld de Fontein des Levens⁶¹¹. Dergelijke ambigue voorbeelden zijn volgens Wamers typisch voor een overgangperiode waarin men het veiliger achtte om zowel de goden van de oude religie als deze van de nieuwe religie gunstig te stemmen. Het ambigue karakter van de versiering maakte dat de voorwerpen in deze transitieperiode zowel door de pre-christelijke bevolkingsgroepen op het platteland als door de sneller gekerstende bevolking in de steden, geapprecieerd werden. Ze getuigen nog steeds van een utilitaristische visie die eigen is voor een nog niet in de diepte doorgevoerde kerstening⁶¹². Kars besluit hieruit dat de zilversmeden die betrokken waren bij de productie van deze objecten, deel uitmaakten van een netwerk waarbinnen de christelijke motieven en symboliek verspreid werden⁶¹³. Ondanks het verbod om het slangenmotief als versiering aan te brengen op kledij, zoals vermeld door Bonifatius in een brief in 747, kende de dierstijl vanuit de tradities in Noord-Francia, een grote revival in het begin van de Karolingische periode, verwijzend naar een nieuwe opkomende politieke macht en met een nieuwe ideologische en religieuze betekenis⁶¹⁴.

Zoals Dierkens het reeds stelde in 1992 haalde in de transitie van heidendom naar christendom de continuïteit het op de breuk wat de vormelijke aspecten betreft; de oorspronkelijke inhoud daarentegen werd uitgehold of kreeg nieuwe invulling⁶¹⁵.

Funeraire tradities: taal van ritualiteit & care for the afterlife

Een nieuwe kijk op het grafveldenonderzoek: Burial of Mortuary Archaeology

Tot op heden blijft de inventaris van vroegmiddeleeuwse begraafplaatsen in België, die Heli Roosens publiceerde in 1949⁶¹⁶, een belangrijke bron. In dit werk stelde de auteur zelf reeds één derde van de Vlaamse vindplaatsen in vraag. Verder hield Roosens geen rekening met de verschillende dateringen van deze grafvelden zodat deze inventaris nauwelijks bruikbaar is voor meer doorgedreven onderzoek. Deze inventaris is nadien integraal en kritiekloos opgenomen in recentere repertoria en al dan niet gepubliceerde licentiaatsthesisen⁶¹⁷. Naast de in de onderzoeksbalans (online sinds 2008) vermelde regionale studies, vondsteninventarissen en deelstudies⁶¹⁸, zijn tot op vandaag nauwelijks nieuwe

⁶¹⁰ Roosens 1985, 118 e.v.

⁶¹¹ Voor voorbeelden zie Dierkens 1992, 58-59; Pesch 2013.

⁶¹² Wamers 2009; Wamers 2013; Dierkens 1992, 58.

⁶¹³ Kars 2018A.

⁶¹⁴ Nielsen 1997, 145; Dierkens 1992, 59.

⁶¹⁵ Dierkens 1992, 59.

⁶¹⁶ Roosens 1949B.

⁶¹⁷ Bauwens-Lesenne 1962; 1963; 1965; 1968; Desittere 1963; Brees 1993; Carlier 1989; Claassen 1958; Heymans 1978; Marynissen 1980; Van Der Gucht 1979 en 1982-198;

https://onderzoeksbalans.onroerendergoed.be/onderzoeksbalans/archeologie/vroege_en_volle_midleleeuw/en/onderzoek/topics/religie - geraadpleegd op 21/06/2019.

⁶¹⁸

https://onderzoeksbalans.onroerendergoed.be/onderzoeksbalans/archeologie/vroege_en_volle_midleleeuw/en/onderzoek/topics/religie - geraadpleegd op 27/06/2019.

wetenschappelijke syntheseswerken over Merovingische grafvelden in Vlaanderen beschikbaar⁶¹⁹.

Met de publicatie van de interdisciplinaire onderzoeksresultaten van het vroegmiddeleeuwse grafveld van Broechem is in Vlaanderen de eerste stap gezet naar de nieuwe onderzoeksbenadering van de zgn. *Burial Archaeology* die in onze buurlanden al enige tijd gangbaar is⁶²⁰. Terwijl in de voorgaande eeuwen de focus lag op de dode en men zijn of haar graf en de vondsten zag als een weerspiegeling van het dagelijkse leven in de vroege middeleeuwen, benadert men nu deze funeraire ensembles vanuit de rituele processen die gepaard gingen met dood, depositie en transitie.

In deze hedendaagse aanpak worden grafvelden gezien als liminale plaatsen, *places of power*⁶²¹, waar het dode lichaam niet alleen door de nabestaanden maar door de hele gemeenschap begeleid werd in zijn laatste fase van de *rites de passage*. De focus van het onderzoek ligt dus op de acties, de achtergrond en de intenties van de begraving nabestaanden, met het doel inzicht te krijgen in de ideologieën, de socio-culturele identiteit, de maatschappelijke structuur en de evoluties van sociaal-hiërarchische interacties van deze gemeenschap⁶²². Williams stelt dat we enkel door het begrijpen van de complexiteit van interacties tussen groepen, ook de archeologie van grafvelden kunnen begrijpen en interpreteren, met inbegrip van het klaarmaken van het dode lichaam, het betrekken van materiële cultuur en monumenten in het grafritueel en de landschappelijke setting van de grafvelden⁶²³.

Dat de vroegmiddeleeuwse maatschappij in dit perifeer gelegen onderzoeksgebied bestond uit een rurale bevolking met een zeer diverse achtergrond en herkomst, maakt de studie van de funeraire praktijken in dit gebied tegelijk boeiend en complex. Funeraire plechtigheden leidden immers tot een interactie van de verschillende groepen binnen een gemeenschap en het is aannemelijk dat bepaalde rituelen voor deze verschillende bevolkingsgroepen een andere connotatie en beleving hadden⁶²⁴. Etnografische studies tonen aan dat funeraire praktijken vaak ook een uiting van macht en autoriteit inhouden. In dat opzicht zorgden begravenissen voor versterkte relaties en solidariteit tussen families en dorpen of gemeenschappen. Ligging, structuur en clustering van de graven maar ook sporen van postdepositionele processen kunnen veel onthullen over de identiteit van de overledenen

⁶¹⁹ Het ERC-Rural Riches -project dat momenteel uitgevoerd wordt aan de universiteit van Leiden onder begeleiding van Frans Theuws voorziet een online toegankelijke databank van alle vroegmiddeleeuwse vindplaatsen van Noordwest-Europa (<https://www.merovingianarchaeology.org> – geraadpleegd op 10/07/2020).

⁶²⁰ Vooral in Groot-Brittannië met onderzoekers Howard Williams, Bonnie Effros, Catherine Hills, Sam Lucy, Mike Parker Pearson...; in Nederland met jonge onderzoekers uit de school van Frans Theuws die hun resultaten bundelden in de nieuwe reeks *Merovingian Archaeology in de Low Countries* uitgegeven door de universiteit van Leiden; in Frankrijk en Wallonië met onderzoekers als Jean Soulat, Alain Dierkens en Laurent Verslype; in Duitsland met onderzoekers als Heinrich Härke en Frank Siegmund.

⁶²¹ Härke 2001.

⁶²² Parker Pearson 1993; Theuws 2019, 137-140.

⁶²³ Williams 1999, 105.

⁶²⁴ Williams 1999, 97

binnen de dorpsgemeenschap. Het is tevens belangrijk bepaalde patronen te herkennen in de chronologische opeenvolging van de grafdeposities. Hierin kan een bepaalde sociale evolutie van een bevolking of van delen van een bevolking af te lezen zijn.

Verder kan het toepassen van bepaalde rituelen wijzen op een tegenreactie van een bepaalde gemeenschap op politieke of sociale conflicten, als verzet tegen nieuwe cultuurinvloeden of religieuze voorschriften. De opkomst van het christendom in deze transitieperiode is in dit kader een belangrijk element.

Men kan zich bovendien de vraag stellen of het leiden van grafrituelen voorbehouden was aan een bijzonder iemand met een speciale status binnen de gemeenschap, iemand die niet enkel de verbindingspersoon was tussen de diverse leden binnen de gemeenschap in kwestie maar tegelijkertijd ook zorgde voor de interactie met naburige gemeenschappen.

Het is belangrijk om in het licht van deze onderzoeksbenadering de termen ‘grafveld’ en ‘begrafenis’ niet te interpreteren vanuit onze hedendaagse opvattingen⁶²⁵. Het sterven van een nabestaande werd gezien als een rituele transformatie van de identiteiten van de dode⁶²⁶. De complexiteit van deze transitie is niet alleen zichtbaar in de grafrituelen maar ook in de grafbijgaven. Deze zijn in dit kader een weerspiegeling van gemeenschapswaarden en collectieve ambities waarbij het materiële aspect dus gepaard gaat met grote symbolische waarde. Dierkens waarschuwt anderzijds om zeer kritisch om te gaan met de archeologische bronnen⁶²⁷. Hij stelt dat het zeer moeilijk is om op basis van bijgaven opvattingen over leven en dood af te leiden vooral in transitieperiodes zoals deze waar acculturatie en ambiguïteit de maatschappij gekenmerkt hebben. Volgens hem kunnen zelfs tijdelijke trends de grafuitzet bepaald hebben, zodat die niet noodzakelijk te interpreteren is als een weergave van de opvattingen van de dode of de nabestaanden.

Verspreiding van de grafvelden in de *pagus Renensis*

De Gallo-Romeinse graven die tot nu toe binnen het studiegebied van de *pagus Renensis* zijn aangetroffen, zijn overwegend crematiegraven en meer bepaald urngraven of kleine kuilen opgevuld met resten van de brandstapel, al dan niet vergezeld van enkele bijgaven (Antwerpen-Minderbroedersstraat, Edegem-Buizegem, Grobbendonk⁶²⁸). De inheemse funeraire tradities uit de ijzertijd lijken hiermee voortgezet. Vrijwel nergens waren de zo typische, grote rechthoekige kuilen, opgevuld met dikke pakketten houtskool, aanwezig die kenmerkend zijn voor zandig Vlaanderen. Met uitzondering van het mogelijke tumulusgraf in Grobbendonk⁶²⁹, is weinig te merken van de rijke Romeinse funeraire tradities die gangbaar waren in het villa-landschap in Haspengouw. Dit getuigt van een inheemse rurale bevolking waar weinig elite-vorming aanwezig was. Zoals al voor de bewoningslocaties op te merken

⁶²⁵ Effros 2003.

⁶²⁶ Kars 2018B, 84.

⁶²⁷ Dierkens 1992.

⁶²⁸ Bellens *et al.* 2007 (Antwerpen); Vandeveld *et al.* 2007 (Edegem-Buizegem); Mertens 1961; Janssens 1966A; Verbeeck 2010; Reyns & Van Staey 2013 (Grobbendonk).

⁶²⁹ Mertens 1961.

was, is het enkel in de *vicus* van Grobbendonk waar de invloeden van de Romanisatie een weerslag vonden op (delen van) de bevolking.

De verspreiding van vroegmiddeleeuwse grafvelden in gans België in ogeschouw nemend, maakt duidelijk dat deze verspreiding zeer ongelijk is. Naast de cluster in de *pagus Renensis* zijn nog verschillende concentraties waar te nemen.

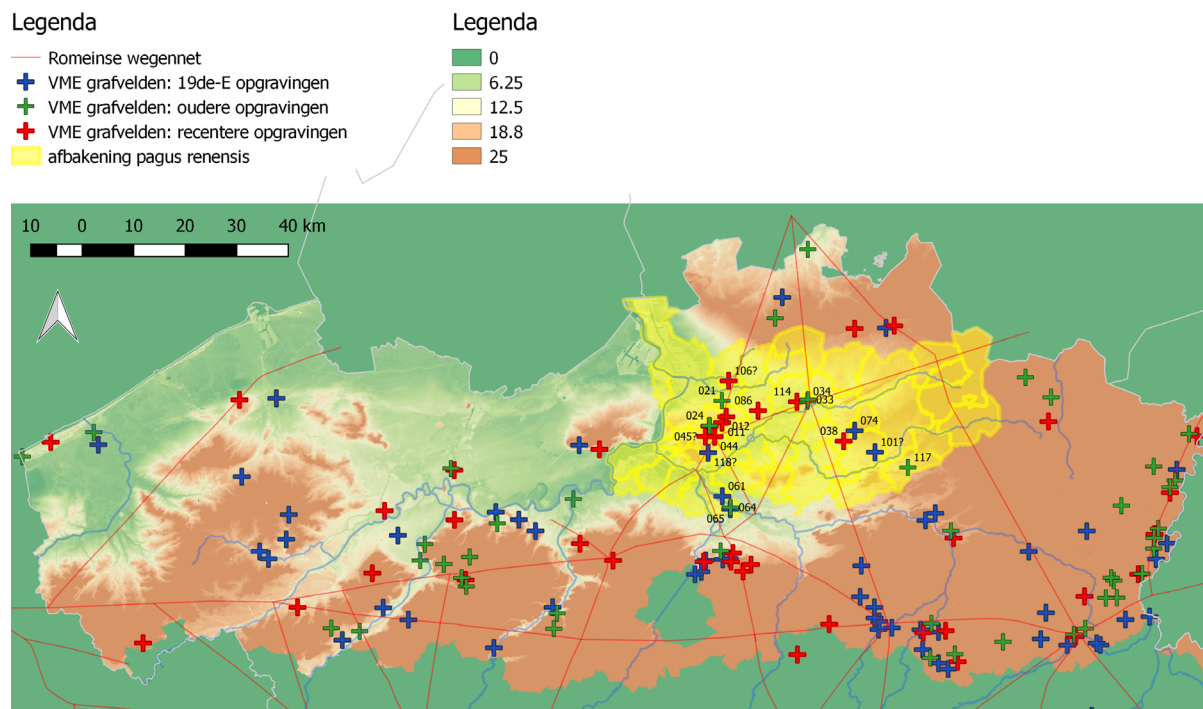

Fig. 4.11: Verspreiding van de vroegmiddeleeuwse grafvelden in Vlaanderen- © AGIV.
Distribution of the Early Medieval cemeteries in Flanders – © AGIV.

De meeste grafvelden zijn gesitueerd in het gebied ten zuiden van Samber en Maas. In Vlaanderen (fig. 4.11) zijn concentraties zichtbaar langs de Maas, in Haspengouw, de zuidelijke Scheldevallei in zandig Vlaanderen, het Rubensland en het Land van Bertem en Kortenberg in de Brabantse zandleemstreek⁶³⁰. Verder zijn nog kleine groepen waar te nemen in de westelijke duinengordel van de kust, de Mandelvallei in West-Vlaanderen en de Dommelvallei in Limburg.

Enerzijds heeft deze ongelijke geografische spreiding te maken met de regionale onderzoeksactiviteiten die voor sommige regio's zeer intensief maar niet noodzakelijk wetenschappelijk gefundeerd waren. In totaal zijn in gans België ongeveer 577 vindplaatsen bekend die als grafveld geïdentificeerd zijn: 152 in Vlaanderen, 418 in Wallonië en 7 in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest⁶³¹. 21 van deze grafvelden zijn op verschillende tijdstippen meermaals of aanvullend onderzocht (3,6%). Ongeveer 304 vindplaatsen zijn 'onderzocht' in de 19de eeuw (52,7%). Van deze grafvelden zijn hoogstens de vondsten bekend, grafplannen zijn nauwelijks terug te vinden laat staan uitgewerkte opgravingsrapporten. Van 159 andere

⁶³⁰ De landschapsbenamingen zijn gebaseerd op Antrop *et al.* 2002.

⁶³¹ Stand van zaken databank eind oktober 2019.

locaties is onduidelijk wanneer, door wie en hoe ze onderzocht zijn, maar het betreft voornamelijk meldingen uit de 19de en het begin van de 20ste eeuw (27,50%). In de eerste helft van de 20ste eeuw werden zo'n 41 sites ten minste deels onderzocht (7,10%) terwijl dit in de tweede helft van de 20ste eeuw 60 sites bedroeg (10,40% - vaak betreft het locaties die al bezocht werden in de 19de eeuw. Tussen 2000 en 2018 tenslotte vonden 34 opgravingen plaats op een vroegmiddeleeuwse begraafplaats (5,90%). Dit wil zeggen dat nauwelijks 6% van het totale aantal bekende grafvelden het onderwerp is geweest van recent archeologisch onderzoek met toepassing van moderne opgravingstechnieken, volgens een interdisciplinaire onderzoeksstrategie. De bruikbare funeraire dataset is dus zeer beperkt⁶³².

Anderzijds bieden de historische geografie en de bewoningsgeschiedenis van de diverse regio's bijkomende verklaringen voor deze ongelijke spreiding.

De opvallend 'lege' zone tussen Nete, Grote Nete, Dijle en Rupel stemt overeen met de zone waar de geschreven bronnen het zgn. 'Waverwoud' situeren (zie fig. 4.9). Dit bos, een uitloper van het Grote Kolenwoud dat meer zuidelijk gelegen was, stond bekend als een ontoegankelijk en moerassig gebied begroeid met dichte bossen.

De vruchtbare leem- en zandleemgronden genoten duidelijk de voorkeur boven de eerder onvruchtbare bodems van zandig Vlaanderen, de Noorderkempen en het Kempens Plateau die pas in een later stadium ontgonnen werden⁶³³.

De concentraties van vroegmiddeleeuwse bewoning en begraving in het eerder geromaniseerde 'villa-landschap' in Haspengouw en langs de grote Romeinse verkeersassen⁶³⁴, doet de vraag rijzen of er niet meer continuïteit in bewoning was dan eerder gedacht. Ook de minder bekende en vaak hypothetische Romeinse wegen en het aanwezige rivierennet trokken duidelijk vroegmiddeleeuwse bewoning aan⁶³⁵, wat o.m. zichtbaar is in het *pagus Renensis*gebied. Mobiliteit speelde dus een grote rol.

Ten zuiden van Samber en Maas maar ook langs de kustvlakte heeft de laat-Romeinse fortengordel zonder twijfel een belangrijke invloed gehad. Vele *laeti* en *foederati* van de laat-Romeinse hulptroepen bleven wellicht ter plaatse gesetteld na de officiële opgave van het Romeinse leger. Deze grafvelden kennen dan ook een doorlooperperiode van de 4de naar de 5de eeuw. Vele van deze grafvelden lijken opgegeven rond het midden van de 5de eeuw maar het zou nuttig zijn om de grafvondsten aan een nieuwe chronologische studie te onderwerpen.

Verder hebben sommige concentraties te maken met de aanwezigheid van een gevestigde aristocratie. Zo blijkt de impact van de aristocratie waaruit later de stam van Pippinieden groeide, zeer groot in Haspengouw (regio Landen) en de Maasvallei. De invloed van kerkelijke instanties is in deze periode van weinig tot geen belang. Enkel de aanwezigheid van een

⁶³² Zie ook

https://onderzoeksbalans.onroerendergoed.be/onderzoeksbalans/archeologie/vroege_en_volle_midleleeuw/en/onderzoek/topics/religie - geraadpleegd op 27/06/2019.

⁶³³ Roosens 1949B, 133.

⁶³⁴ Roosens 1949B, 135-138.

⁶³⁵ Roosens 1949B, 139-147.

bisschopszetel in het Maasgebied (achtereenvolgens in Tongeren, Maastricht en Luik)⁶³⁶ en de Scheldevallei (Doornik) of in een latere periode de aanwezigheid van een invloedrijke abdij (meestal onder bescherming van een aristocratische familie) zoals te Nijvel en Lobbes, hadden een weerslag op de bewoningsdynamiek van de betreffende regio's.

Het studiegebied van de *pagus Renensis* vormt hier echter een buitenbeentje. Het gaat om een perifere regio waar noch aristocratie noch Kerk enige invloed uitoefenden. De aanwezigheid van belangrijke verbindingsrivieren én een vruchtbare bodem kan hier zeker gelden maar evenzeer lijkt de vroegmiddeleeuwse bewoning een voortzetting te zijn van de rurale aanwezigheid in de inheems-Romeinse periode.

Diversiteit in aard en uitgestrektheid van de grafvelden

Binnen het *pagus Renensis*gebied telt het grafveld van Broechem (086) de meeste graven. Met ten minste 513 bijzettingen overtreft het alle andere grafvelden in deze regio (zie tabel 3.4). Geprojecteerd over gans Vlaanderen blijft dit grafveld een uitzondering en zelfs een uniek gegeven. Van de 149 geregistreerde funeraire sites zijn samen met Broechem slechts negen locaties (6%) geteld met meer dan 100 graven: Beerlegem (O.-VI., Scheldevallei/zandleemleemstreek – 225 graven)⁶³⁷, Ophoven-Hooge Kamp (Limb., Maasvallei – 200 graven)⁶³⁸, Dendermonde-Zwijvekeouter (O.-VI., Scheldevallei – 150 graven)⁶³⁹, Orsmaal-Gussenhoven (VI.-Br., Getevallei/Haspengouw – 120 graven)⁶⁴⁰, Rosmeer (Limb., Haspengouw – 118 graven)⁶⁴¹, Lede (O.-VI., Scheldevallei/zandleemleemstreek – meer dan 100 graven)⁶⁴² en Tongeren- Z.W. en N.O. grafveld (Limb., Haspengouw – beide meer dan 100 graven)⁶⁴³. Uitspraken doen over de verspreiding van dergelijke grote grafvelden is gevaarlijk vermits lang niet van alle gekende grafvelden het aantal graven bekend is en vele grafvelden niet volledig zijn opgegraven. Bovendien staat de geografische verspreiding vaak in verband met andere oorzaken (zie *supra*). Toch valt het op dat van de 9 grotere begraafplaatsen er vier in het Scheldebekken zijn gelegen (Broechem, Beerlegem, Dendermonde en Lede). De uitgestrektheid van de grafvelden rond Tongeren hebben eerder te maken met de stedelijke context van deze locatie. Behalve de Tongerse voorbeelden die al in gebruik genomen zijn tijdens de laat-Romeinse periode, kennen de meeste grote begraafplaatsen een redelijk lange gebruiksduur vanaf de 5de of begin 6de eeuw tot in de 7de en soms zelfs 8ste eeuw. Het Brusselse en Waalse landsgedeelte daarentegen telt opvallend meer grafvelden waarvan het aantal graven boven de 100 reikt. Zeker 41 van de 425 bekende funeraire locaties (9,6%) bevatten meer dan 100 graven en aantallen boven 200 en 300 graven zijn geen uitzondering. De grafvelden van Ciply bij Mons (Heneg.) met ca 2000 graven⁶⁴⁴, Trivières bij La Louvière

⁶³⁶ Theuws 2001, 158.

⁶³⁷ Roosens & Gyselinck 1975; Roosens 1977A.

⁶³⁸ Claassen & Heymans 1974; Roosens 1976, 1977B en 1978.

⁶³⁹ Van Doorselaer 1958 en 1965.

⁶⁴⁰ Raeymaekers 1904; Boschmans & Verbeeck 1991.

⁶⁴¹ Roosens *et al.* 1976; Roosens & Janssens 1978.

⁶⁴² Van der Gucht 1991.

⁶⁴³ Huybrichts 1900, 1901 en 1909.

⁶⁴⁴ De Pauw & Hublard 1903; Faider-Feytmans 1970-1971.

(Heneg.) met ca 550 graven⁶⁴⁵, Han-sur-Lesse-La Croix Rouge (Namen) met ca 500 graven⁶⁴⁶, Dour-Elouges (Heneg.) met ca 500 graven⁶⁴⁷ en Grez-Doiceau (W.-Br.) met 436 graven⁶⁴⁸, benaderen de situatie van Broechem. De meeste van deze grafvelden kennen een lange gebruiksduur die voor sommige teruggaat tot de 4de eeuw maar voor de meeste van de 5de tot de 7de en soms zelfs de 8ste eeuw.

Deze meer uitgestrekte grafvelden met een continuïteit van meerdere eeuwen zijn te interpreteren als centrale begraafplaatsen waar meerdere familiale groepen hun nabestaanden aan de aarde toevertrouwen. Binnen het *pagus Renensis*gebied is naast Broechem nog een andere graflocatie bekend waarvan de vondsten wijzen op een langere gebruiksduur van de 5de tot de 7de eeuw met name Mechelen-Nekkerspoel (061). Het aantal graven van deze site is echter onbekend.

Een tweede groep graven betreft de kleinere grafveldjes met een eerder beperkt aantal graven, die gedurende een kortere tijdspanne in gebruik waren en meestal ook later ingericht werden. Sommige starten nog in de loop of op het einde van de 6de eeuw, andere nemen een aanvang in de 7de eeuw maar alle lijken ze opgegeven te worden rond het midden of op het einde van de 7de eeuw. In het *pagus Renensis*gebied gaat het om Boechout-Mussenhoevelaan (012) met acht graven⁶⁴⁹, Borsbeek-Vogelzang (021) met 43 graven, Grobbendonk-Floris Primstraat (034) met 73 graven, Noorderwijk-Roggestraat/Lankem (038) met zo'n 34 graven en Pulle-Dennenlaan (114) met vermoedelijk een 20-tal graven⁶⁵⁰ (zie tabellen 3.4 en 4.1). In sommige gevallen zijn in de onmiddellijke nabijheid van de graven ook sporen van een gelijktijdige nederzetting waargenomen zoals te Grobbendonk (031), Noorderwijk (038) en Pulle (113).

Kenmerkend voor deze kleinere begraafplaatsen is ook een kleiner aantal bijzettingen met grafgraven terwijl een minderheid aan graven dan weer opvalt door een rijkere uitzet en een monumentaler karakter (kamergraven) ten opzichte van de andere graven. Deze funeraire sites worden doorgaans geïnterpreteerd als erf gebonden familiale graflocaties met de stichtersgraven als oudste en rijkste graven.

Een derde groep is te herkennen aan hun locatie in of onder de funderingen van een latere – meestal houten - kapel of kerk die evolueert van eigenkerk naar parochiekerk. In het studiegebied gaat om de locaties Boechout-Sint-Bavokerk (011), Edegem-Buizegem (024), Grobbendonk-Ouwen (033), Kontich-Sint-Martinuskerk (045?), Vorst-Steenbergen (117?), Muizen-Sint-Lambertuskerk (064?)⁶⁵¹ en Wijnegem-Kerkeveld (106?) (zie tabellen 3.4 en 4.1). Buiten enkele van de bijzettingen te Grobbendonk die toegewezen zijn aan de stichters van

⁶⁴⁵ Faider-Feytmans 1970-1971.

⁶⁴⁶ Bequet 1891.

⁶⁴⁷ Bebove 1865 en 1875.

⁶⁴⁸ Vrielynck 2007, 2011 en 2013.

⁶⁴⁹ Mogelijk is echter maar een deel van dit grafveld onderzocht.

⁶⁵⁰ Volgens de mededelingen van de opgraver.

⁶⁵¹ Recent onderzoek n.a.v. opmaak van een beschermingsdossier voor deze site, hypothekeert echter het bestaan van een vroegmiddeleeuwse kerk. Met dank aan collega Peter Van den Hove voor de discussies hieromtrent.

het eigenkerkje, zijn in geen enkel van deze graven nog bijgaven aangetroffen. De datering van deze graven gaat mogelijk terug tot de 8ste eeuw of zelfs een jongere periode en staan duidelijk in relatie tot de intrede van het christendom in deze regio.

Of een dergelijke indeling een algemene tendens is in gans Vlaanderen is moeilijk te bevestigen vermits vele grafvelden onvolledig zijn opgegraven of onvoldoende informatie bieden. Van 91 locaties (61%) is immers geen nauwkeurige datering bekend. Hoe dan ook blijken de oudste grafvelden met een startdatum in de 5de of het begin van de 6de eeuw in de meeste gevallen door te lopen tot in de 7de eeuw wat op zich reeds meer graven veronderstelt dan de kortlopende grafveldjes (n=9 dus 6% van de grafvelden in Vlaanderen). De 7de eeuw blijkt net zoals vastgesteld is voor de bewoning, ook voor de funeraire locaties een scharnierpunt te zijn. Het aantal grafvelden neemt toe maar het aantal graven per grafveld neemt af van nauwelijks een tiental tot maximum 60. De meeste van deze begraafplaatsen lijken opgegeven ten laatste in de eerste helft van de 8ste eeuw en kennen dus een korte gebruiksduur. Vele graven in deze grafveldjes zijn vondstloos zodat een datering ervan onmogelijk is. De enkele begraafplaatsen waarvan een datering tot in de 9de en 10de eeuw bekend is, zijn in verband te brengen met een kapel die later evolueerde tot parochiekerk (o.a. Grobbendonk-Ouwen in Antw., Landen-Sinte Gitter in Vlaams-Brabant, Merelbeke-Caritas, Moorsel in O.-Vl.). Het zijn bovendien deze jongere en kleinere begraafplaatsen waar in de onmiddellijke omgeving gelijktijdige bewoningssporen zijn aangetroffen (24 locaties bekend in gans Vlaanderen: tabel 4.10).

Prov.	Gemeente	Deelgemeente	Locatie	Jaar opgraving	Aantal graven	Begin	Einde	Verwijzingen
Antw.	Beerse	Beerse	Krommenhof	2009	37	7a	8b	CAI 154616; Desmaele <i>et al.</i> 2018
Antw.	Herentals	Noorderwijk	Roggestraat/Lankem	2014	33	7	8	CAI 163338; publ. In voorbereiding; Annaert 2018A
Antw.	Edegem	Buizegem	Jan Verbertlei	1933, 1966, 1973	onduidelijk	Ten vroegste 8	?	CAI 105123 & 100684; Vandeveld <i>et al</i> 2007
Antw.	Wijnegem	Wijnegem	Kerkeveld	2012	onduidelijk	Ten vroegste 8	?	CAI 210549; Devroe & Claesen 2012
Limb.	Hechtel-Eksel	Eksel	Lang Voor	2012-2013	1	?	?	CAI 163089; Van Campenhout 2017
Limb.	Maasmechelen	Maasmechelen	mottekamp	2010, 2011-2012				CAI 151275; publicatie in voorbereiding
O.-Vl.	Merelbeke	Merelbeke	Poelstraat-Caritas/Oude Kouter	2000	60	7d	10	CAI 37084; De Clercq <i>et al.</i> 2002; De Clercq <i>et al.</i> 2004
O.-Vl.	Zottegem	Velzeke	Ruddershove/St. Martinuskerk	1995-1996	min. 2	7	9	CAI 500020; De Mulder & Rogge 1997
O.-Vl.	Maarkedal	Etikhove	Onbekend	?	Onbekend	?	?	CAI 503359; Verslype 1997, 159 fig. 2; Bauwens-Lesenne 1962
O.-Vl.	Aalst	Moorsel	centrum	2009	enkele	7	9	CAI 159859; Klinkenborg <i>et al.</i> 2010;
O.-Vl.	Kruishouten	Kruishoutem	Kapellekouter	1989	10-tal	8	9	CAI 501308; Rogge & Braeckman 1996; Rogge & Vermeulen 1991

Prov.	Gemeente	Deelgemeente	Locatie	Jaar opgraving	Aantal graven	Begin	Einde	Verwijzingen
VI.-Br.	Kortenberg	Erps-Kwerps	Lelieboomgaarden	1987-1991	39	6d/7a	7d/8a	CAI 1740; Verbeeck 1987, 1990A, 1990B, 1994; Verbeeck <i>et al.</i> 1991
VI.-Br.	Steenokkerzeel	Steenokkerzeel	Sterckxstraat	2013	5	7B	8a	CAI 163510; Beke 2014
VI.-Br.	Landen	Landen	Ste Gitter	1958-1959	11	7	8	CAI 358, 384 en 151488; Mertens 1976,
VI.-Br.	Bierbeek	Opvelp	Culostraat	2008	5	?	?	CAI 459; De Winter 2010
VI.-Br.	Machelen	Machelen	Begoniagaarde	2010	1	?	?	CAI 150826; Verdegem 2011
VI.-Br.	Kampenhout	Berg	Lelle Bekersveld	2012	4	?	?	CAI 1308, 20040, 161652 161653; Verhoeven 2012
W.-VI.	Koksijde	Koksijde	Ter duinenlaan	11-27 januari 2017	47	7d	8A	Dewilde <i>et al.</i> 2019
W.-VI.	De Panne	De Panne	Rietpanne	1885 en 1922	onbekend	7	8	CAI 70042; Deckers P. 2010
W.-VI.	Nieuwpoort	Ramscapelle	heidens kerkhof		onbekend	?	?	CAI 70054; Bauwens-Lesenne 1962, 100; fiche M. Dewilde
W.-VI.	Avelgem	Kerkhove	Waarmaardsche Kouter	1973	7	?	?	CAI 70895; De Cock 1996
W.-VI.	Jabbeke	Varsenare	d'Hooghe Noene	1995	5	?	?	CAI 306011; Hollevoet 2002
W.-VI.	Oudenburg	Roksem	Hoge Dijken	1985-1988		?	?	CAI 70785, 162277; Hollevoet 1991
W.-VI.	Harelbeke	Stasegem	Steenbrugstraat	2013	2	?	?	CAI 208138; Teetaert & Beke 2014

Tabel 4.10: Laat-Merovingische grafvelden met gelijktijdige bewoningssporen.

Late Merovingian cemeteries with contemporaneous settlement traces.

Locatie

Topografisch gezien liggen elf van de 19 funeraire sites in de *pagus Renensis* op de helling van een markante rug in het landschap (zie ook hoofdstuk 4.2 en grafiek 4.4A). De locaties Grobbendonk-Floris Primstraat (034), Edegem-Buizegem (024), Kontich-Sint-Martinuskerk (045?) en Boechout-Sint-Bavokerk (011) liggen vrijwel op de top van een dekzandrug of bovenop een plateau. De drie laatste locaties betreft eigenlijk graven binnen of onder een kerkgebouw (zie *infra*). De vindplaatsen Borsbeek-Vogelzang (021), Grobbendonk-Ouwen (033), Boechout-Mussenhoevelaan (012), Mechelen-Nekkerspoel (061), Muizen-Sint-Lambertuskerk (064?), Pulle-Dennenlaan (114) en Wijnegem-Kerkeveld (106?) lagen telkens op een noordelijke helling terwijl Noorderwijk-Roggestraat (038) en Vorst-Steenbergen (117?) op een westelijke flank en Broechem-Nierlanders (085) en Muizen-Slagveld (065) op een zuidoostelijke flank aangelegd waren. Vrijwel overal is sprake van de nabijheid van een beek, rivier of bron (zie ook hoofdstuk 4.2 en grafiek 4.2B). Roosens merkte in 1949 in zijn “algemene beschouwingen” reeds op dat de vroegmiddeleeuwse grafvelden bij voorkeur waren aangelegd op een oostelijke, zuidelijke of westelijke helling van een heuvel of in de buurt van een waterloop⁶⁵². Bovendien moet ook opgemerkt worden dat meerdere grafvelden wellicht niet ver van een (Romeinse) weg gelegen waren. Men kan hieruit besluiten dat grafvelden bij

⁶⁵² Roosens 1949B, 127.

voorkeur aangelegd werden op een locatie die opmerkelijk zichtbaar was vanaf het rivieren- of wegennet⁶⁵³.

Treffender is echter dat zeker tien grafvelden in het studiegebied bovenop of nabij een oudere site aangelegd zijn, hetzij een nederzetting hetzij een oudere begraafplaats (zie tabel 4.10). De locaties Pulle-Dennenlaan (114), Grobbendonk-Ouwen (033), Grobbendonk-Floris-Primsstraat (034), het graf te Kontich-Steenakker (044) en de graven te Vorst-Steenbergen (117?) lagen nabij Romeinse bewoning, in de *vicus* of in de vertrekken van een 'villa'gebouw. Het grafveld van Broechem-Nierlanders (086) heeft een volledige nederzetting uit de vroege ijzertijd vergraven, de graven te Boechout-Mussenhoevelaan (012) waren gesitueerd naast gebouwplattegronden uit de vroege ijzertijd en temidden van funeraire enclos uit de late ijzertijd. Borsbeek-Vogelzang (021) was aangelegd boven een Hallstatt-urnenveld waarvan zelfs urnen herbruikt werden⁶⁵⁴, beide sites van Grobbendonk (033) en (034) waren niet verwijderd van het zgn. Romeinse tumulusgraf en bijhorend grafveldje. Het funeraire landschap te Edegem-Buizegem (024) bestond naast de vroeg- en volmiddeleeuwse begraafplaats uit een neolithische grafheuvel die in de ijzertijd herbruikt en gemonumentaliseerd werd en een inheems-Romeinse begraafplaats.

Het feit dat men in de meeste gevallen een oude site, zij het nederzettingslocatie, zij het een funeraire locatie, selecteerde voor de aanleg van een vroegmiddeleeuwse begraafplaats, is nog niet zo lang herkend. Roosens merkt wel op dat sommige graven zich onder een grafheuvel bevonden maar refereert hiervoor naar het bestaan van regionale grafrituelen waarbij grafheuvels opgeworpen werden boven vroegmiddeleeuwse graven (o.a. in Engeland en in Beieren)⁶⁵⁵. Hij vermeldt ook de aanwezigheid van vroegmiddeleeuwse graven in de ruïnes van Romeinse villa's maar zoekt hier eerder een bodemkundige verklaring in. Volgens hem zocht men voornamelijk onvruchtbare en steenachtige gronden uit om als begraafplaats dienst te doen. Tegenwoordig is men de mening toegedaan dat de aanwezigheid van de voorouders een belangrijk element vormde in de locatiekeuze van een begraafplaats. De voorouders bezorgden de nieuwe inwoners een identiteit en liet hen toe gebruik te maken van de gronden. Deze verering van de voorouders is een typisch aspect van op landbouw gerichte tribale samenlevingen. Wat de vroege middeleeuwen betreft legt men vaak het verband met de aankomst van nieuwe kolonisten op zoek naar gunstige landbouwgronden (*Landname*)⁶⁵⁶. Echter niet alleen de claim op land en het zoeken naar of de bevestiging van een identiteit maar ook de beschermende functie van de voorouders uit het verleden vormden een belangrijke factor⁶⁵⁷. Bovendien kregen dergelijke plaatsen een bijzondere betekenis in de liminale rol die een begraafplaats toebedeeld kreeg: de doden werden er toevertrouwd aan de bodem om het transitieproces naar voorouder te kunnen voltooien. Waar kon zulk proces beter verlopen dan op een plaats waar reeds voorouders aanwezig

⁶⁵³ Annaert 2018B, 229.

⁶⁵⁴ De Mulder *et al.* 2012.

⁶⁵⁵ Roosens 1949B, 127.

⁶⁵⁶ Roymans & Theuws 1999, 17; Heeren 2009, 16-17.

⁶⁵⁷ Williams 1997; Williams 2006, 215-221; Semple & Williams 2015; Theuws 2019A, 139-140.

waren?

Men kan zelfs besluiten dat de fysieke aanwezigheid van oude grafmonumenten of nederzettingsstructuren en zelfs minder zichtbare vindplaatsen in het landschap, een van de belangrijkste criteria vormde voor de locatiekeuze van een vroegmiddeleeuws grafveld. Voorbeelden van herbruik van oude vindplaatsen en/of grafmonumenten zijn bekend uit gans Noordwest-Europa⁶⁵⁸.

Gans Vlaanderen in ogenschouw nemend, zijn dezelfde vaststellingen gedaan wat topografische ligging en de aanwezigheid van oudere sites betreft. Van 92 vindplaatsen (n=149 dus 61,75%) is geen nadere omschrijving van de topografie bekend. De overige 57 locaties (dus 38,25%) beantwoorden aan een van de hierboven vermelde kenmerken: op een helling, nabij rivier, bron of beek en/of oude (Romeinse) weg. Van 64 vindplaatsen is bekend dat ze zich op of nabij een oudere site bevinden (n=149 dus 42%), meestal gaat het om Romeinse nederzettings- of funeraire sites maar vaak ook oudere sites uit de metaaltijden waaronder grafheuvels met de vindplaats Beerse-Krommenhof in de Antwerpse Noorderkempen als markantste voorbeeld⁶⁵⁹.

Lay-out

Vroegmiddeleeuwse grafvelden stonden tot voor kort bekend vanwege hun meestal lineaire structuur als *Reihengräberfelder* of rijengrafvelden⁶⁶⁰. Onder deze noemer rangschikte men alle vroegmiddeleeuwse grafvelden die voorkwamen tussen Loire en Maas en Rijn, met andere woorden het zgn. 'Frankische' kernrijk. Rijengrafvelden zijn niet 'Frankisch' van oorsprong maar worden gezien als de uitdrukking van een politieke en economische reorganisatie tijdens het zgn. '*franconisation*'-proces dat in gang is gezet door de nieuwe leiders⁶⁶¹.

Dat deze aanleg in rijen echter niet overal strikt doorgevoerd is, laat zich vooral blijken in het *pagus Renensis*gebied. Van de 19 geregistreerde grafvelden daar, is van zeven de lay-out beschreven. In vier gevallen is een gemengde structuur vermeld: Boechout-Mussenhoevelaan (012), Grobbendonk-Ouwen (033), Grobbendonk-Floris Primsstraat (034) en Herentals-Roggestraat (038). Wat Broechem-Nierlenders (086) betreft, is enkel in het noordelijke, oudste deel een min of meer rijvormige aanleg te herkennen. De rest van het grafveld vertoonde net zoals dat te Borsbeek-Vogelzang (021), een eerder wanordelijke lay-out waar niet alleen clusters graven met verschillende oriënteringen zichtbaar waren maar ook verschillende oversnijdingen van graven op te merken zijn. Het lineaire en eerder verspreide voorkomen van graven te Vorst-Steenbergen (117?) is dan weer in verband te brengen met de aanleg van graven binnen de door muren afgebakende ruimten van wat eerder een inheems-Romeins villagebouw was.

Voor al deze grafvelden geldt dat er geen onderscheid was tussen mannen-, vrouwen- en

⁶⁵⁸ Annaert 2018B, 226-229.

⁶⁵⁹ Delaruelle *et al.* 2012; Desmaele *et al.* 2018.

⁶⁶⁰ Roosens 1949B, 128.

⁶⁶¹ James 1988, 84; Steuer 1982, 529.

kindergraven, evenmin als tussen graven met of zonder bijgaven, rijke graven, wapengraven, kamergraven e.d. Waar clustering waar te nemen is, is die mogelijk in verband te brengen met families of leefgemeenschappen.

In het grafveld van Broechem is wel een breuk waar te nemen tussen het noordelijke en oudste deel en het zuidelijke deel van het grafveld. In het oudste deel zijn de graven min of meer in noord-zuid gerichte rijen aangelegd, is een cluster crematiegraven geregistreerd waaronder een urngraf, zijn geen grote kamergraven aanwezig en zijn de doden vergezeld van een eerder uniforme samenstelling aan gender-bepaalde bijgaven: de mannen voorzien van een of meerdere wapens en de vrouwen in vol ornaat opgesmukt met sieraden en gebruiksvoorwerpen. In het jongere, zuidelijke deel zijn naast eenvoudige graven met of zonder bijgaven ook grote en diepe kamergraven aangelegd, een drietal vergezeld van een paardengraf (zie tabel 3.4). Het aantal bijgaven in dit deel van het grafveld neemt duidelijk af. Mogelijk moet deze tweespalt gezien worden in het licht van de politieke en sociale evolutie in het Merovingische rijk. Het noordelijke deel van de begraafplaats kent een aanvang in de eerste helft of rond het midden van de 5de eeuw en blijft in gebruik tot het begin van de 6de eeuw. Ondanks de bevolkingsafname in het gebied na de val van het Romeinse Rijk, moet er toch een bewoningscontinuïteit verondersteld worden, die gekenmerkt wordt door een heterogene samenstelling van leefgemeenschappen. Het is in deze fase dat dit grafveld aangelegd is. Wellicht ging het om een mix van lokale bewoners en nieuwe kolonisten van Overrijnse herkomst⁶⁶². In het zuidelijke deel van de begraafplaats vonden begravingen plaats vanaf de eerste helft van de 6de eeuw tot het midden van de 7de eeuw. Het is in deze periode dat het Merovingische koninkrijk onder de veroveringen van Clovis uitdijde en de Frankische identiteit zich definitief vestigde. Het bezitten van grond bepaalde nu meer de status in tegenstelling tot het pronken met materieel bezit. Deze maatschappelijke evolutie is dus zelfs in de periferie van het rijk op te merken, ondanks het feit dat de toenmalige rurale leefgemeenschap van Broechem wellicht weinig of niets te maken heeft gehad met de expansiedrang van de Merovingische aristocratie. Het definitief settelen van deze rurale bevolking impliceerde ongetwijfeld het belang van grondbezit (huis, erf, akkers, vee) om status en welstand zichtbaar te uiten. Hoe dan ook, het is een vaststaand feit dat vanaf deze periode meer grote en diepe kamergraven aanwezig waren en minder de nadruk werd gelegd op de hoeveelheid bijgaven.

Hoe de situatie elders in Vlaanderen is, is moeilijk te bepalen. Meestal is de layout van de grafvelden niet expliciet beschreven in de oude rapporten. Van de 149 grafvelden zijn er slechts negen beschreven met een aanleg in rijen. Deze lijken voornamelijk voor te komen in de Maasvallei, Haspengouw, het Brabantse leemplateau en het Kempens Plateau. De eerder wanordelijke aanleg, al dan niet met oversnijdingen, lijkt toch vooral voor te komen in het

⁶⁶² Het is verleidelijk om deze kolonisten in verband te brengen met afstammelingen van de zgn. 'Salische Franken' waarvan de geschreven bronnen vermelden dat ze zich in 358 mochten vestigen in Toxandrië en waarvan een deel ca 440 onder hun leider Chlodio verder zuidwaarts zou getrokken zijn langs Schelde en Kolenwoud naar Doornik en Kamerijk tot aan de Somme (Nonn 2010; Ewig 2012; Bühner-Thierry & Mériaux 2014, 55.)

*pagus Renensis*gebied. Verder lijkt eenzelfde chronologische evolutie merkbaar en is de opkomst van kamergraven en de afname van bijgaven te situeren vanaf de tweede helft van de 6de eeuw en het begin van de 7de eeuw.

Oriëntering van de graven

Volgens Roosens week men slechts bij uitzondering af van een W-O oriëntering (hoofd in westen en voeten in oosten) en hadden de lichte schommelingen te maken met het jaargetijde en de zonnestand⁶⁶³. Ondertussen is bekend dat heel wat variaties van graforiëntaties gehanteerd werden. Als hoofdas was inderdaad de W-O richting in zwang maar ook de Z-N as komt vaak in beeld, vooral bij de jongere kamergraven. De NW-ZO, N-Z en NO-ZW assen werden overal duidelijk vermeden. Van de 19 grafvelden in het *pagus Renensis*gebied is in ongeveer tien grafvelden een W-O, WZW-ONO tot ZW-NO oriëntering waargenomen (n=19 dus 52,6%). Variaties op deze oriëntering worden nu vaak in verband gebracht met de topografische omstandigheden of reeds bestaande structurele elementen (bijv. muren) binnen het grafveld. Op een viertal van dezelfde grafvelden komt naast de W-O-oriëntering ook een Z-N lay-out van de graven voor. Het betreft dan voornamelijk de jongere bijzettingen, vaak kamergraven vanaf het einde van de 6de eeuw en het begin van de 7de eeuw: Boechout-Mussenhoevelaan (012), Borsbeek-Vogelzang (021), Edegem-Buizegem (024) en Broechem-Nierlenders (086). Te Broechem-Nierlenders (086) echter zijn ook enkele Z-N gerichte bijgavenloze graven op te merken in de westelijke zone van het oudste, noordelijke deel van het grafveld. Deze zone zou mogelijk al in gebruik genomen zijn in de eerste helft van de 5de eeuw.

Een vergelijking met de situatie in gans België en Vlaanderen leert dat Z-N gerichte graven inderdaad voorkomen vanaf de laat-Romeinse en oudste Merovingische fase. Reeds in de 5de eeuw is er een duidelijke shift naar een W-O oriëntering en vanaf de 7de eeuw wordt op vele grafvelden de Z-N oriëntering opnieuw toegepast. De oriëntatiekeuze lijkt bovendien regionaal heel verschillend maar blijkbaar werd bij de overgang van het crematie- naar het inhumatieritueel vanaf de laat-Romeinse periode een voorkeur gegeven aan Z-N-gerichte graven. De shift naar W-O graven gebeurde in de verschillende regio's van Noordwest-Europa op een verschillend tijdstip terwijl een nieuwe toepassing naar Z-N vanaf het einde van de 6de eeuw lang niet overal opgang maakte⁶⁶⁴. In andere grafvelden bleef men dan weer vasthouden aan de Z-N graven terwijl in dezelfde regio de W-O oriëntering algemeen gangbaar was⁶⁶⁵. Er is dus geen algemeen stramien vast te stellen. Wat ondertussen wél duidelijk is, is dat de W-O gerichte graven niet in verband te brengen zijn met de christianisering⁶⁶⁶.

Grafstructuren

De inhumatiegraven op de begraafplaatsen van het *pagus Renensis*gebied bestaan steeds uit een rechthoekig uitgegraven kuil met een diepte van gemiddeld 1m. Afhankelijk van de

⁶⁶³ Roosens 1949B, 129.

⁶⁶⁴ Annaert 2018B, 65.

⁶⁶⁵ Zoals in Sittard-Kemperkoul (NI, Maasvallei): Kars *et al.* 2016.

⁶⁶⁶ Annaert 2018B, 62-69.

grootte van het graf kan deze diepte groter of minder groot zijn. Vaak is het micro-reliëf zodanig gewijzigd en vooral afgevlakt zodat de oorspronkelijke diepte van graven groter zal geweest zijn. Van twaalf van de 19 grafvelden is de grafstructuur bekend (63%). Naast de geïsoleerde bijzetting te Kontich-Steenakker (044) die zonder container begraven was in het uitbraakspoor van het *fanum* in de *vicus*, zijn in zeven van deze grafvelden graven zonder container aangetroffen: Borsbeek-Vogelzang (021), Edegem-Buizegem (024), Grobbendonk-Ouwen (033), Grobbendonk-Floris Primsstraat (034), Noorderwijk-Roggestraat (038), Vorst-Steenbergen (117?) en Broechem-Nierlenders (086). In sommige gevallen zijn er aanwijzingen dat de dode in een lijkwade gewikkeld was vooraleer hij aan de bodem toevertrouwd werd. Het gaat zowel om graven uit de oudere als jongere fasen maar meestal zijn het graven zonder bijgaven of kindergraven. De meest gangbare begravingswijze was een containergraf waarbij de dode in een container in de grafkuil was bijgezet. In deze zandige regio waar nauwelijks natuursteen aanwezig was, is hiervoor meestal een houten constructie gebruikt waarvan helaas geen materiële resten van bewaard bleven vanwege de zuurtegraad van de bodem. In tien grafvelden wezen de bodemsporen op het bestaan van rechthoekige houten kisten: Boechout-Sint-Bavokerk (011), Borsbeek-Vogelzang (021), Edegem-Buizegem (024), Grobbendonk-Ouwen (033), Grobbendonk-Floris Primsstraat (034), Noorderwijk-Roggestraat (038), Kontich-Sint-Martinuskerk (045?), Muizen-Sint-Lambertuskerk (064?), Broechem-Nierlenders (086) en Wijnegem-Kerkeveld (106?). Op basis van de afmetingen zijn sommige van deze kisten als kamergraven gecatalogiseerd⁶⁶⁷. De slechte bewaringstoestand laat niet toe uitspraken te doen over de constructiewijze en model van de kist (bodem, deksel, ...). In sommige gevallen zijn ijzeren nagels of krammen bewaard langs de kistaflijning; waar deze ontbreken, behoort een zwaluwstaart- of pen-gatconstructie tot de mogelijkheden. Andere kisten vertonen op de hoeken uitschragende planken. Vooral in de grote kamergraven steunen de kisten op twee soms drie of uitzonderlijk vier houten dwarsbalken op de kuilbodem. Deze dwarsbalken zijn enkel aanwezig in 7de-eeuwse graven. Enkel te Broechem-Nierlenders (086) zijn buiten de reeds vermelde structuren ook uitgeholde boomstammen herkend als grafcontainer⁶⁶⁸. Mogelijk waren deze op andere grafvelden wel aanwezig maar niet herkend. Tot slot is nog het grafveld van Vorst-Steenbergen (117?) te vermelden waar de grafkuilen afgezet waren met stenen uit de afbraak van het (gedeeltelijk) in steen opgebouwde villa-gebouw. Nog in Broechem was een drietal naast elkaar liggende graven aanwezig die afgezet waren met een palenzetting⁶⁶⁹.

Omdat zowat nergens het menselijk skeletmateriaal goed bewaard bleef, is de positie van de dode in het graf enkel af te leiden uit de sporadische lijkschaduwen, eventuele tandenresten en de ligging van de vondsten en sieraden. Hieruit blijkt dat de dode uitgestrekt op de rug met de armen langs het lichaam of op het bekken in de container of in een lijkwijde in de grafkuil bijgezet was.

⁶⁶⁷ De criteria van Verwers zijn hier gehanteerd: grafkuilen meer dan 160 cm breed en houten containers meer dan 80 cm breed (Verwers 1987, 178).

⁶⁶⁸ Annaert 2018B, 53.

⁶⁶⁹ Annaert 2018B, 55.

Of er bovengrondse structuren aanwezig waren, is onbekend alhoewel enige bovengrondse markering van de graven wel te veronderstellen is. Op vele grafvelden oversnijden de graven elkaar niet en waar wel oversnijdingen vastgesteld zijn, zoals te Borsbeek-Vogelzang (021) en Broechem-Nierlanders (086), betreft het vrijwel steeds oversnijdingen van de grafkuil en zelden van de kist.

Op zeker vijf grafvelden in het *pagus Renensis*gebied (n=19 dus 26%) zijn crematiegraven vastgesteld (voor de rituelen zie *infra*): Boechout-Mussenhoevelaan (012 – twee crematies), Borsbeek-Vogelzang (021 – min. vier crematies), Grobbendonk-Floris Primsstraat (034 – min. vijf crematies), mogelijk te Vorst-Steenbergen (117? – mogelijk twee crematies) en te Broechem-Nierlanders (086 – 75 crematies). Ook wat deze graven betreft, zijn verschillende structuren herkend. De meeste crematie deposities zijn te omschrijven als *brandgrubengräber* of beenderpakgraven. De *brandgrubengräber* zijn ondiepe kuilen van ca 1m omtrek waarin zowel het gecremeerd menselijk bot als resten van de brandstapel (houtschoolbrokken en verbrande bijgaven) door elkaar gedeponeerd werden. In beenderpakgraven zijn de gecremeerde botresten uitgezocht en in een buidel van organisch materiaal (textiel of leder) geborgen, waarna de buidel in een kuil in de grond werd gedeponeerd al dan niet afgedekt door een laag brandstapelresten. In het verleden zijn deze graven vaak geïnterpreteerd als ijzertijdgraven, zoals bijv. te Grobbendonk-Floris Primsstraat (034) en Vorst-Steenbergen (117?). Zonder extra radiokoolstofdateringen blijft het juiste aantal vroegmiddeleeuwse crematiegraven op deze in het verleden opgegraven grafvelden dus onbekend. Slechts in twee grafvelden waren urnbegravingen aanwezig nl. te Broechem-Nierlanders (086 – één exemplaar)⁶⁷⁰ en Borsbeek-Vogelzang 021 - ten minste één exemplaar)⁶⁷¹. Beide urnen zijn opmerkelijk: deze te Broechem was een 5de-eeuwse *Schalurn* uit het Noord-Germaanse gebied en de urn uit Borsbeek was een herbruikte Hallstatt-urn uit het aldaar gelegen urnenveld. Te Grobbendonk-Floris Primsstraat (034) is een dubbele vroegmiddeleeuwse crematie (man en vrouw) bijgezet in een houten kist binnen een rechthoekige kuil die weliswaar kleiner was dan deze van de inhumatiegraven maar wel eenzelfde oriëntering volgde⁶⁷². In deze depositie is dus een vermenging van de inhumatie- en crematietradities te herkennen. Te Boechout-Mussenhoevelaan (012) tenslotte is in een kamergraf waarin waarschijnlijk een vrouw begraven is, de aflijning van een kistje waargenomen, waarin de crematieresten van een kind en van een volwassen individu geborgen waren. Ook dit graf getuigt van een vermenging van verschillende bijzettingstradities.

De in de *pagus Renensis* vastgestelde grafstructuren stemmen overeen met deze in de andere regio's van Vlaanderen en België. Meestal zijn de overledenen begraven in een kuil met of zonder houten container, meestal een kist maar soms ook een uitgeholde boomstam. Enkel in Tongeren en in het Waalse landsgedeelte worden stenen sarcofagen vermeld. Afhankelijk van wat ter plaatse beschikbaar was, waren de kuilen soms afgezet met stenen (Waalse landsgedeelte), in de rots uitgehakt (Ardennen) of afgezet met Romeinse *tegulae* (waar

⁶⁷⁰ Annaert 2018B, 42.

⁶⁷¹ De Mulder *et al.* 2012.

⁶⁷² Janssens & Roosens 1963.

Romeinse steenbouw aanwezig was). In sommige regio's werden *tumuli* opgeworpen boven graven alhoewel het vaak onduidelijk is of er – net zoals in Beerse-Krommenhof (Antwerpse Noorderkempen)– sprake is van een herbegraving in een 'antieke' grafheuvel. Elders zijn dan weer door greppels of muurtjes afgebakende graven aanwezig⁶⁷³.

Kortom, er is dus een grote diversiteit waar te nemen in de vroegmiddeleeuwse grafstructuren, een diversiteit die verschillende oorzaken heeft o.a. regionale beschikbaarheid aan grondstoffen, bestaande tradities, sociale en politieke status, ...

Rituelen

Inhumatie versus crematie

In vijf van de 19 grafvelden in de *pagus Renensis* zijn crematiegraven vastgesteld (26,3% - zie tabel 3.4): Boechout-Mussenhoevelaan (012), Borsbeek-Vogelzang (021), Grobbendonk-Floris Primssstraat (034), Vorst-Steenbergen (117?) en Broechem-Nierlenders (086). Dit is een hoog aantal aangezien zes van de overige grafvelden ofwel gedeeltelijk opgegraven zijn ofwel in relatie staan tot een kapel waar dus gezien de christelijke context eerder inhumatiegraven te verwachten zijn en van vier andere grafvelden geen informatie over de toegepaste grafritus bekend is. Voor Noorderwijk-Roggestraat (038), Kontich-Steenakker (044), Olen (074) en Pulle-Keulsebaan (114) worden enkel inhumatiegraven vermeld maar vooral wat de laatste twee grafvelden betreft kan de vraag worden gesteld of de opgravers eventuele crematiegraven niet over het hoofd hebben gezien. In het verleden werden crematiegraven op een vroegmiddeleeuws grafveld immers vaak beschouwd als ijzertijdgraven. Het is dus zeer aannemelijk dat de vier zgn. ijzertijdgraven op het grafveld van Grobbendonk-Floris Primssstraat (034)⁶⁷⁴ en de twee kuilen met crematieresten op het grafveld van Vorst-Steenbergen (117?)⁶⁷⁵ deel uitmaakten van de vroegmiddeleeuwse begraafplaats. Nochtans vernoemde Roosens in zijn algemene beschouwingen al het feit dat crematie nog steeds toegepast werd in de vroegmiddeleeuwse periode en dat in deze crematiegraven dezelfde soort grafgiften aanwezig was⁶⁷⁶. Roosens betwijfelt wel de mogelijkheid of deze graven geen laat-Romeinse overblijfselen zijn⁶⁷⁷.

Bij het in kaart brengen van de vroegmiddeleeuwse crematiegraven in België, komen enkele opvallende concentraties in beeld (fig. 4.12).

⁶⁷³ Verslype 2009.

⁶⁷⁴ Janssens & Roosens 1963.

⁶⁷⁵ Janssens & De Greef 1968.

⁶⁷⁶ Het grafveld van Brecht ten noorden van Antwerpen en opgegraven in 1911/1912 door de Loë en Rahir, is een voorbeeld van een begraafplaats waar de aanwezigheid van vroegmiddeleeuwse crematiegraven reeds vroeg herkend werd (de Loë & Rahir 1914; Stroobant 1911 & 1912).

⁶⁷⁷ Roosens 1949B, 129.

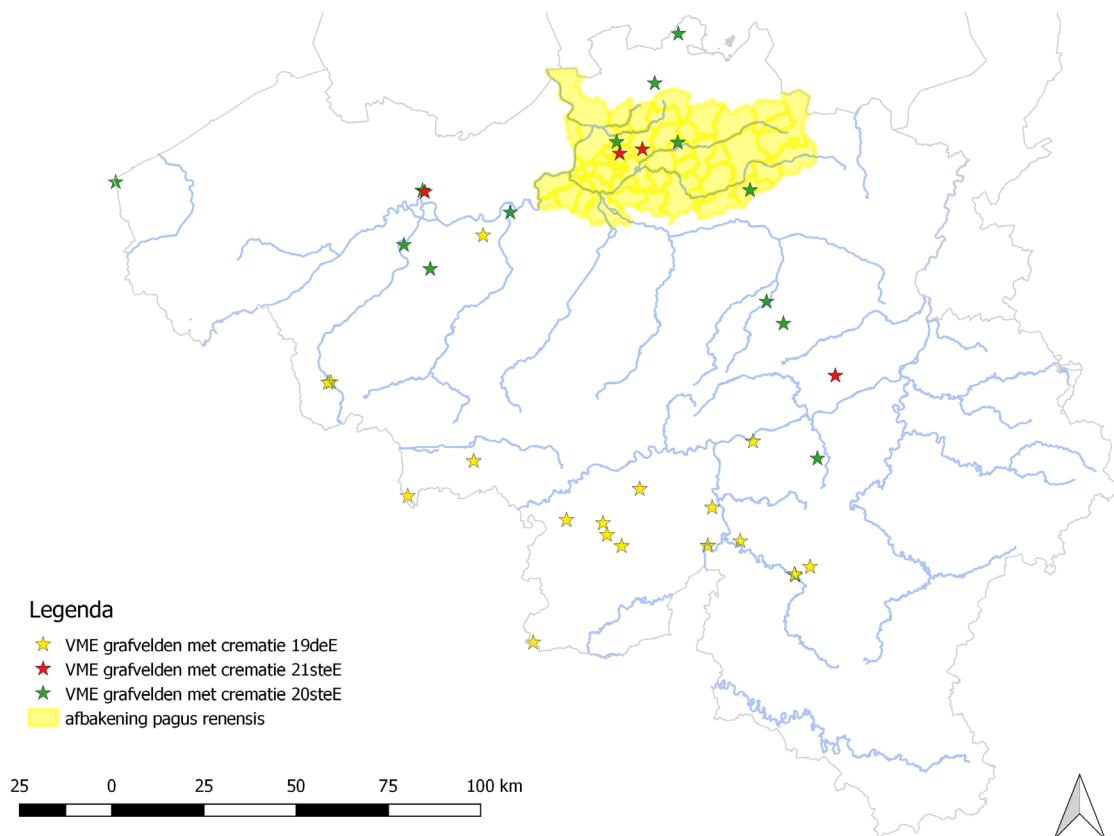

Fig. 4.12: Verspreiding van vroegmiddeleeuwse grafvelden met crematiegraven in België – © AGIV.
Distribution of Early Medieval cemeteries with cremation graves in Belgium – © AGIV.

Een eerste concentratie is zichtbaar in het Scheldebekken waartoe ook het *pagus Renensis*gebied behoort. Een volgende concentratie is zichtbaar ten zuiden van Samber en Maas. Het betreft hier echter voornamelijk graflocaties opgegraven in de 19de eeuw waar veelal ook een Romeinse component aanwezig was. Meer verspreide groepen komen voor in Henegouwen langs de bovenloop van de Schelde en haar bijrivier, de Haine en in Brabantse en Luikse deel van Haspengouw.

Over de oorsprong van deze vroegmiddeleeuwse crematies heerst al jaren discussie⁶⁷⁸. Het crematieritueel was gangbaar in Noordwest-Europa vanaf de midden bronstijd tot de laat-Romeinse periode. Terwijl het crematieritueel gehandhaafd bleef in de regio's ten oosten van Rijn, schakelde men in de noordelijke regio's van het West-Romeinse rijk vanaf de 3de-4de eeuw over naar de inhumatieritus⁶⁷⁹. Laat-Romeinse crematies werden in verband gebracht met Overrijnse *laeti* en/of *foederati*. Na de 'val van het Romeinse rijk' namen de nieuwe 'Germaanse' leiders de inmiddels gevestigde laat-Romeinse funeraire traditie van de inhumatie over⁶⁸⁰. Toch verschijnen in meerdere vroegmiddeleeuwse grafvelden crematiegraven tussen de inhumaties en dit vanaf de beginperiode van deze grafvelden met name de 5de of 6de eeuw. Deze grafvelden met een gemengde grafritus kennen een

⁶⁷⁸ Annaert *et al.* 2011; Annaert 2018B, 242-244.

⁶⁷⁹ Nonn 2010, 114-115; Halsall 2010, 268.

⁶⁸⁰ Nielsen 1997, 143, voetnoot 14; James 1988, 71 e.v.

opvallende verspreiding in de Scheldevallei: Gent-Hogeweg, Gent-Port-Arthur, Lede, Semmerzake, Sint-Gillis-Dendermonde, Velzeke in de provincie Oost-Vlaanderen⁶⁸¹ en naast de reeds vermelde locaties in het *pagus Renensis* gebied ook Brecht-Eindhovenakker en Meer in de provincie Antwerpen⁶⁸². Rogge en Van Doorselaer interpreteerden deze crematiegraven in de Scheldevallei als een voortzetting van lokale ijzertijd- en Gallo-Romeinse tradities⁶⁸³. Roosens daarentegen zag in de crematieritus eerder Overrijnse invloeden die via kolonisten verspreid raakten in dit gebied⁶⁸⁴. Het interdisciplinair onderzoek van de crematiegraven van Broechem lijkt de visie van Roosens te beamen. Er is immers weinig gelijkenis met het Romeinse crematieritueel⁶⁸⁵. In elk geval lijkt het crematieritueel in de vroege middeleeuwen ook op grotere schaal verspreid te zijn in het Noordzeegebied van Noord-Frankrijk, Engeland, Nederland en Duitsland⁶⁸⁶. Zeeroutes en rivierennetwerken hebben duidelijk de verspreiding van dit ritueel in de hand gewerkt. De crematieritus bleef in deze gebieden gehandhaafd tot ver in de 7de eeuw en zelfs later. Het gemengd voorkomen van zowel crematie als inhumatie op dezelfde grafvelden toont aan dat men geen aanstoot nam aan het feit dat bepaalde groepen van de gemeenschap ervoor kozen om hun verwanten te verbranden vooraleer hun resten bij te zetten in de begraafplaats.

De crematiegraven van het grafveld Broechem-Nierlenders (086) zijn het best bestudeerd, zowel wat fysische antropologisch als chronologisch en ander onderzoek betreft⁶⁸⁷. De oudste crematies zoals de cluster rond de *Schalenuarn* zijn er waarschijnlijk in verband te brengen met een uit het Overrijnse gebied ingeweken familie. Of dit bij de jongere crematies nog een plausible verklaring is blijft de vraag: de bijgaven uit zowel deze graven als uit de inhumaties getuigen immers van een verregaande acculturatie. Het lijkt er dus op dat – net zoals heden ten dage – sommigen crematie verkozen boven inhumatie. In sommige inhumatiegraven o.a. in Broechem-Nierlenders (086) en Boechout-Mussenhoevelaan (012) zijn zelfs bijkomende crematiedeposities in een inhumatiegraf teruggevonden. Voorlopig blijft het onduidelijk of het hier gaat om biritueel gedrag of om een intentionele bijzetting van oude (heropgegraven) crematieresten. Dit laatste ritueel is bekend uit Scandinavië waar Satalecki de extra crematieresten (zowel dierlijk als menselijk) ziet als een middel om identiteit en verwantschap tijdens het transformatieproces van een begrafenis op een performante manier uit te drukken⁶⁸⁸.

De kerstening lijkt een einde te stellen aan de crematieritus vermits in Vlaanderen geen ¹⁴C-dateringen later dan het einde van de 7de eeuw bekend zijn⁶⁸⁹ en geen van de grafvelden in

⁶⁸¹ Gent-Hoge Weg: Laloo & Blanchaert 2010; Gent-Port-Arthur: Maertens-de Noordhout 1928; Lede: Schayes 1846 & 1847; Van Der Gucht 1991; Semmerzake: Maertens-de Noordhout 1940; Hombert 1948; Sint-Gillis-Dendermonde: Van Doorselaer 1958; Van Doorselaer & Opsteyn 1999; Velzeke: Van Durme 1969-1971.

⁶⁸² Brecht: de Loë & Rahir 1914; Stroobant 1911 & 1912; Meer: Van Impe & Roche 1977.

⁶⁸³ Van Doorselaer & Rogge 1985; Rogge 1985.

⁶⁸⁴ Roosens 1968, 19.

⁶⁸⁵ Annaert 2018B, 244.

⁶⁸⁶ Annaert 2018B, 243-244.

⁶⁸⁷ Annaert 2018B (bijdragen van Quintelier & Watzeels, Deforce en Snoeck); Annaert *et al.* 2020.

⁶⁸⁸ Satalecki 2016, 50-52.

⁶⁸⁹ Capuzzo *et al.* 2020.

of rond kapellen en/of kerken nog crematiegraven bevat. Toch zijn nog crematies in een christelijke context bekend zoals bijv. het dubbelgraf onder de Frankfurter dom dat gedateerd is tussen 700 en 730⁶⁹⁰. Hier waren de lichamen van twee kinderen van vier jaar oud bijgezet, het ene, een meisje, als inhumatie, het andere waarvan het geslacht onbekend is, als crematie. De striktere organisatie van de Kerk leidde uiteindelijk tot het bannen van elk crematieritueel. Een van de overgeleverde schriftelijke bronnen met een verbod op het uitvoeren van de crematieritus is een verslag van het concilie van Paderborn in 785/786⁶⁹¹. De christelijke visie op het 'hiernamaals' waarbij het lichaam als geheel moest bewaard blijven, in het vooruitzicht van de herrijzenis bij het aanbreken van de 'Dag des Oordeels', zal overtuigend genoeg geweest zijn om afstand te doen van de crematieritus. Deze visie is ambivalent aan deze van de vroegere geloofsuiting.

Tot de kerstening voet kreeg in Noordwest-Europa was de vooroudercultus een bepalende factor in de funeraire rituelen. De finale stap in de levenscyclus van de mens (*rites de passage*) was immers de transformatie tot voorouder⁶⁹². Sommige gemeenschappen geloofden in de louterende en transformerende eigenschappen van vuur om de menselijke ziel te bevrijden uit haar lichamelijke omhulsel en de toestand van voorouder te bereiken. Dit ritueel is nog steeds van toepassing bij ondermeer de volkeren met een Hinduïstische en Boeddhistische geloofsovertuiging zodat etnografisch onderzoek heel wat interessante informatie biedt over de betekenis van rituelen maar ook over de methodologische en technische aspecten van de lijkverbranding⁶⁹³. Ondanks het feit dat crematie technologisch een moeilijker en langduriger proces is dan inhumatie, zijn er veel voordelen aan verbonden⁶⁹⁴. Verbranding van het lichaam voorkomt verrotting en het resultaat ervan, gecalcineerde en gefragmenteerde zuivere botresten, kan ongebonden aan tijd en ruimte verspreid en verdeeld worden. Een crematiebijzetting bevat vrijwel nooit de volledige hoeveelheid bot. Het resterende bot kon op diverse plaatsen bewaard, verstrooid of begraven worden. Dit verklaart de losse menselijke crematieresten die vaak binnen een nederzettingen of als een aparte depositie in een inhumatiegraf aanwezig zijn. Crematie liet toe de resten van een dood familielid op een gemakkelijke wijze te transporteren, bijvoorbeeld in een urn. Oestigaard is van mening dat indien crematieresten geborgen zijn in een 'exotische' urn, deze afkomstig is van de plaats waar de persoon in kwestie overleed. De persoon wiens crematieresten in Broechem zijn bijgezet in een typisch Overrijnse *Schalurn*, is volgens zijn visie wellicht overleden in het Overrijnse gebied en als voorouder bijgezet nabij de nieuwe woonplaats. Hoewel inhumatie ongetwijfeld evenzeer gepaard ging met allerlei rituele handelingen, zullen de rituelen voor, tijdens en na een lijkverbranding veel intenser geweest zijn. Bovendien bewijzen de perfect wit verbrande botresten van de Broechemse crematies op de nodige technische expertise van

⁶⁹⁰ Wamers 2015.

⁶⁹¹ Young 1977.

⁶⁹² Van Gennep 1960.

⁶⁹³ Oestigaard 2005; Kaliff & Oestigaard 2017.

⁶⁹⁴ De volgende inzichten zijn voornamelijk gegroeid tijdens een CRUMBEL-workshop met Terje Oestigaard (Uppsala University, Zweden) aan de VUB op 05/12/2019.

degenen die het verbrandingsproces op de brandstapel uitvoerden. Dit doet veronderstellen dat het crematieproces in handen was van een specifiek persoon ('cremator') die kennis had van de technologische aspecten van vuur aanmaken en beheersen tijdens de verbranding van een lichaam. Mogelijk zal deze kennis voor velen een bovennatuurlijk aspect gehad hebben wat deze persoon meteen een spiritueel of sjamanistisch aanzien gaf. Uit de vroegmiddeleeuwse literatuur zijn voorbeelden gekend waaruit blijkt dat smeden dergelijke bovennatuurlijke krachten toegeschreven kregen⁶⁹⁵. Archeologische gegevens uit het Angelsaksische en Scandinavische gebied bevestigen de liminale status van metaalbewerkers. Wright ziet hen als bemiddelaars tussen mensen en goden, tussen leven en dood en geeft hen zelfs een gender-overschrijdende identiteit naar analogie met etnografische bevindingen⁶⁹⁶. Goldhahn en Oestigaard verdedigen de mogelijkheid dat de smid vanuit zijn functie als '*the master of fire*' betrokken was bij het uitvoeren van crematies en dat deze mogelijk zelfs in de ovens van de smidse plaats vonden⁶⁹⁷. Als smid en cremator kreeg hij een rol als '*transformer*' en bemiddelaar en speelde hij dus een belangrijke rol in de *rites de passage*. De verbranding van menselijk en/of dierlijk vet bood de smid immers de mogelijkheid om temperaturen boven 1200°C te bereiken, wat noodzakelijk was voor brons- en ijzerproductie. Dit technologisch proces om ijzer en brons te smelten kreeg op deze manier een magisch karakter wat de metallurgie in een kosmologische sfeer plaatste. De geest en de krachten van de overledene leefden als het ware verder in de door de smid vervaardigde producten⁶⁹⁸. Deze ideeën volgend, is het dus niet ondenkbaar dat de vroegmiddeleeuwse smid een bijzondere functie had binnen de lokale gemeenschap en zelfs de uitvoerder was van de crematierituelen. In Vlaanderen zijn voorlopig geen archeologische gegevens bekend die deze interpretaties staven maar mogelijk zullen de resultaten van de analyses uitgevoerd in het kader van het CRUMBEL-project hierover meer inzichten verschaffen⁶⁹⁹.

Over het waarom men uiteindelijk koos voor inhumatie of crematie, zijn voorlopig geen antwoorden te geven. Hoewel crematie in de 5de eeuw mogelijk opnieuw ingevoerd werd vanuit een etnische achtergrond, werd het ritueel duidelijk aanvaard binnen de gemeenschap waarna het in gebruik bleef tot in de 7de eeuw, en zijn er geen leeftijds- of gender-bepalende factoren op te merken.

Paardengraven

Binnen de *pagus Renensis* bevindt zich slechts één grafveld waar paardengraven zijn aangetroffen en dat is het grafveld van Broechem (086) met liefst drie paardengraven en een menselijke inhumatiegraf waar de aanwezigheid van paardentanden doet vermoeden dat in

⁶⁹⁵ Wright 2019.

⁶⁹⁶ Wright 2019, 282, 291-292.

⁶⁹⁷ Goldhahn & Oestigaard 2008. In meerdere smidsen (o.a. uit de 6de tot 8ste eeuw na Chr.) opgegraven in Zweden zijn menselijke crematieresten gevonden.

⁶⁹⁸ Goldhahn & Oestigaard 2008, 225-231.

⁶⁹⁹ Verdere osteologische en chemische analyses op deze crematieresten zullen in de toekomst binnen het CRUMBEL-project uitgevoerd worden gevolgd door publicatie van de onderzoeksresultaten (EOS project nr. 30999782 CRUMBEL. *Cremations, Urns and Mobility – Ancient Population Dynamics in Belgium*, gefinancierd door FWO-F.R.S.-FNRS) - <https://www.crumbel.org/crumbel> - bezocht op 29/01/2019.

het graf een paardenhoofd was meegegeven. Twee paarden waren op hun linkerflank in een kistloze kuil bijgezet waarbij een van hen de resten van een ijzeren bit zijn teruggevonden. Het derde paard was klaarblijkelijk staand afgemaakt binnen een grote rechthoekige kist die in een rechthoekige kuil was geplaatst. Deze drie graven zijn elk te relateren aan een groot kamergraf waarvan ze het voeteneinde flankeren⁷⁰⁰. In een van de kamergraven duidt de aanwezigheid van paardentanden mogelijk op de bijzetting van een extra paardenschedel. Zeker twee van de kamergraven dateren uit de jongste fase van het grafveld (einde 6de en eerste helft 7de eeuw) en zijn toe te wijzen aan een man.

Dat paardengraven eerder zeldzaam zijn in het noordelijke deel van het 'Frankische' rijk mag blijken uit het schaarse aantal geregistreerde exemplaren in België. Voor zover na te gaan was, zijn er slechts 17 grafvelden in België (n=574 dus 3%) waar een of maximum twee paarden bijgezet zijn. Broechem is met drie paardengraven dus te beschouwen als een unieke site. De verspreiding van deze graven biedt weinig informatie (fig. 4.13).

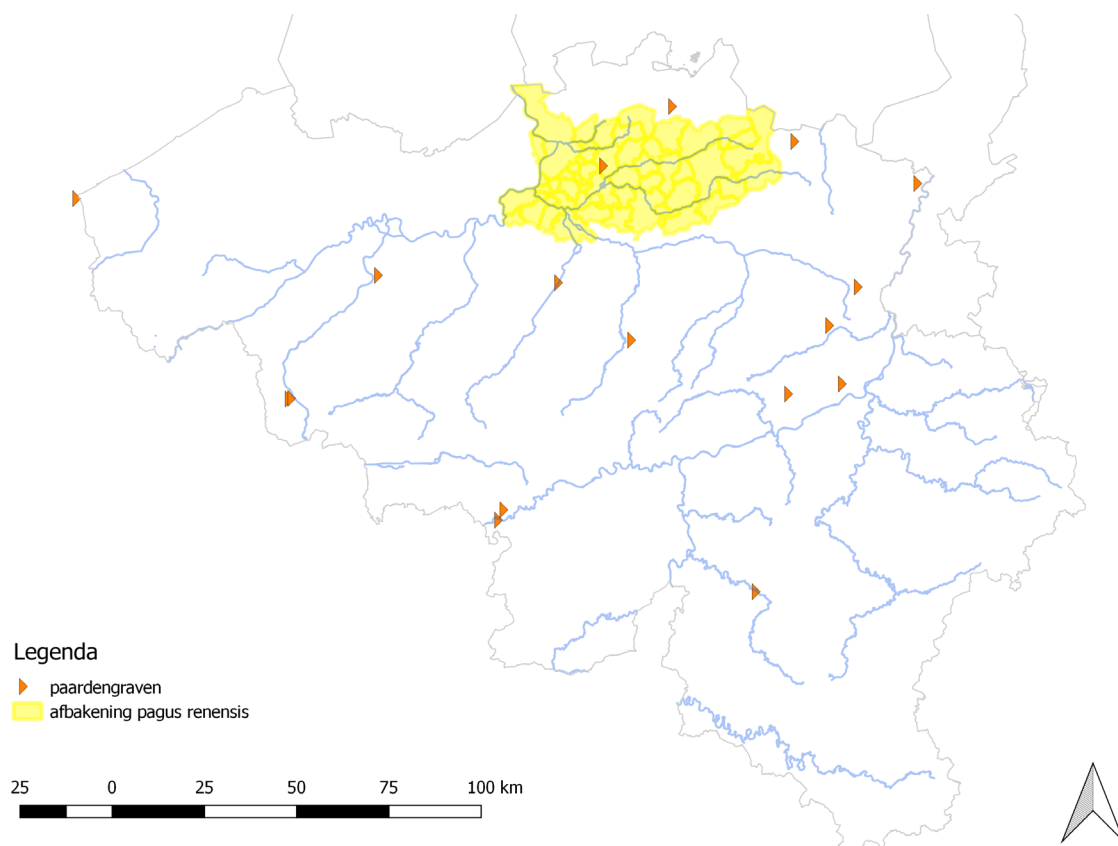

Fig. 4.13: Verspreiding van vroegmiddeleeuwse paardengraven in België - © AGIV.
Distribution of Early Medieval horse burials in Belgium – © AGIV.

Enkel in de Maasvallei is sprake van een kleine concentratie van een vijftal grafvelden met paardengraven. De overige paardengraven liggen te verspreid om van enige clustering te spreken alhoewel Verslype in de aangrenzende Noord-Franse regio's concentraties ziet in het

⁷⁰⁰Annaert 2018B, 55-56.

kustgebied en aan de bovenloop van Schelde⁷⁰¹. Het betreft in de meeste gevallen grafvelden met kamergraven waarvan de gebruiksduur gesitueerd is tussen het einde van de 6de eeuw tot in de 7de en soms de eerste helft van de 8ste eeuw.

De traditie om een overleden man te begraven samen met een paard, wordt gezien als een ‘Germaans’ ritueel. Men beschouwt dergelijke personen meestal als een ruiter of een krijger en van een hogere sociale stand. Het grote aantal paarden (30-tal verspreid over drie kuilen) dat geofferd werd bij de begrafenis van Childerik, is een van de elementen die het graf onderscheiden van de Romeinse funeraire gewoonten⁷⁰².

Paardengraven maken dus deel uit van een reeks pre-christelijke tradities waarvan de symboliek ons mogelijk grotendeels ontsnapt. Men brengt de relatie tussen paarden- en wapengraven in verband met status, mobiliteit en militaire activiteiten⁷⁰³. Paarden werden geassocieerd met de goden, waaronder Odin en Frey(r), en hadden daardoor een liminale betekenis in de ancestrale mythologie van de vroege middeleeuwen⁷⁰⁴. Het is bekend dat ook de paardenschedel op zich een bijzondere betekenis had in vruchtbaarheids- en voorouderrituelen⁷⁰⁵. Het meegeven van een paardenschedel in een menselijk inhumatiegraf komt eerder uitzonderlijk voor (o.a. in het graf van Childeric in Doornik), terwijl de depositie van paardentanden een meer verspreid gebruik lijkt in het Angelsakische, Frankische, Alamannische en Nedersaksische gebied. De geschreven bronnen vermelden dat het offeren van paarden en het eten van paardenvlees aangeklaagd werd door de vroegmiddeleeuwse Kerk.

Grafheropening

Net zoals vastgesteld is in Broechem-Nierlenders (086) zijn ook in Borsbeek-Vogelzang (021) en Grobbendonk-Floris Primsstraat (034) sporen van grafheropening waargenomen. Te Broechem bleek 30% van de graven verstoord te zijn enige tijd na de depositie.

Gelijkaardige sporen zijn veelvuldig aangetroffen op de grafvelden in België en worden in oudere publicaties steevast omschreven als afkomstig van grafroof. Niet overal is evenveel aandacht besteed aan dit fenomeen zodat het moeilijk is om hierover een overzicht te krijgen. Toch blijkt dat zowel mannen, vrouwen als kindergraven het onderwerp zijn geweest van grafheropening. Het lijken ook vaak jongere graven vanaf het einde van de 6de en de 7de eeuw die getroffen zijn. Het ontbreken van of de beknopte inhoud van de opgravingsverslagen laat echter niet toe na meer info te vergaren over de aard van deze verstoringen. Ook recente ingrepen op de graven zijn als ‘verstoring’ omschreven wat het bovendien moeilijk maakt om deze vergravingen te onderscheiden van de vroegmiddeleeuwse. Er is alleen vast te stellen

⁷⁰¹ Verslype 1990, 31.

⁷⁰² James 1988, 63.

⁷⁰³ Ravn 1999, 51 en Cross 2011, 191, 199-200.

⁷⁰⁴ Cross 2011, 191; Fern 2012, 171-177; Willams 2001, 204, 205; Ravn 2003, 135.

⁷⁰⁵ Cross 2011, 198, 200.

dat grafheropening op heel wat vroegmiddeleeuwse grafvelden en in alle regio's van het land heeft plaats gevonden en dat tot ver in de 7de en soms zelfs 8ste eeuw⁷⁰⁶.

Recent onderzoek van Klevnäs, Notermans, Aspöck, van Haperen en Zintl wierpen een nieuw licht op deze verstoringen⁷⁰⁷. Deze onderzoekers beschouwen het heropenen van graven als een rituele daad binnen het funeraire proces. Zij herkennen zelfs een zekere systematiek in grafheropening waarbij soms voorwerpen of zelfs botten werden verwijderd of verplaatst⁷⁰⁸. Over de motieven van deze rituele heropening van graven bestaan verschillende ideeën en meningen⁷⁰⁹. Zo ziet Klevnäs dit ritueel eerder vanuit een negatief perspectief in een overgangperiode waar men zich afzette tegen de kerkelijke en elitaire hiërarchie⁷¹⁰. van Haperen legt een verband met de vooroudercultus en beschouwt grafheropening als een van de vele fasen in het dodenritueel⁷¹¹. Grafheropening behoort dus duidelijk tot de pre-christelijke geloofssfeer maar lijkt in de vorm van heiligenreliëken de kersteningsgolf overleefd te hebben.

Sporen van kerstening?

De grafvelden die in gebruik waren vanaf de 5de eeuw tot de 7de en zelfs 8ste eeuw binnen het studiegebied van de *pagus Renensis* onthullen geen sporen van het christendom. Integendeel, de pre-christelijke rituelen lijken zeker tot het einde van de 7de eeuw de bovenhand te halen. Vooral de vooroudercultus is een opmerkelijk gegeven: men bleef grafvelden aanleggen op locaties waar een band met het verleden aanwezig was en het heropeningsritueel beleefde in deze periode haar hoogtepunt. De aanwezigheid van symbolische objecten, 'antieke' prullaria zoals ijzertijdscherven of stukjes van glazen La-Tène-armbanden, en talismannen of amuletten in de graven bleef een feit. Tevens bleef het crematieritueel aanhangers trekken. De oprichting van de eerste houten kerkjes op graflocaties is een eerste teken van aanvaarding van het christendom. Vaak zijn de kerkjes echter opgericht bovenop een groep graven zonder dat het duidelijk is of deze overledenen inderdaad al gekerstend waren. Dit was het geval te Grobbendonk-Ouwen (031) en mogelijk Boechout-Sint-Bavokerk (011). Het is soms zelfs onzeker of de houten gebouwtjes oorspronkelijk effectief als christelijke kapel dienden of ze opgericht waren als *cella memoria*. In zowat alle gevallen evolueerde een dergelijke kapel tot eigenkerk en later tot parochiekerk. De graven die in het schip of het koor en later buiten de kerk begraven zijn, kunnen geïnterpreteerd worden als christelijke graven. Deze fase is echter niet vóór de 8ste eeuw te situeren. In de *pagus Renensis* gaat het buiten Grobbendonk-Ouwen (031) en Boechout-Sint-Bavokerk (011) om de locaties Edegem-Buizegem (024), Kontich-Sint-Martinuskerk (045?) en misschien ook te Muizen-Sint-Lambertuskerk (064?), en Wijnegem-Kerkeveld (106?).

⁷⁰⁶ Zoals vastgesteld op het grafveld te Koksijde: Dewilde *et al.* 2019.

⁷⁰⁷ <http://reopenedgraves.eu/> - bezocht op 09/07/2019.

⁷⁰⁸ Annaert 2018B, 58-61.

⁷⁰⁹ van Haperen 2017, 18-24.

⁷¹⁰ Klevnäs 2013, 90.

⁷¹¹ van Haperen 2010.

De grafvondsten

In twaalf van de 19 grafvelden binnen het *pagus Renensis*gebied waren graven met bijgaven aanwezig (63,15%). Van zeven grafvelden is enkel bekend dat er bijgaven aanwezig waren maar het juiste aantal graven mét en zonder bijgaven is onbekend: Noorderwijk-Roggestraat/Lankem (038), Waarloos (118), Mechelen-Nekkerspoel (61), Muizen-Slagveld (065), Olen (074) en Tongerlo (101) en Pulle-Dennenlaan (114). Op de andere vijf grafvelden ligt de verhouding tussen de graven mét bijgaven en de graven zonder bijgaven op 70% versus 30% voor Borsbeek-Vogelzang (021) en Broechem-Nierlenders (086), 75% versus 25% voor Boechout-Mussenhoevelaan (012), 56% versus 44% voor Grobbendonk-Floris Primsstraat (034) en 15% versus 85% voor Grobbendonk-Ouwen (033) (zie tabel 4.11). Enkel te Grobbendonk-Ouwen (033) was het aantal graven met bijgaven minder dan het aantal graven zonder bijgaven.

<i>Grafveld</i>	<i>Totaal aantal graven</i>	<i>Aantal graven met bijgaven</i>	<i>%</i>	<i>Aantal graven zonder bijgaven</i>	<i>%</i>
Borsbeek-Vogelzang	043	030	70	013	30
Grobbendonk-Ouwen	020	003	15	017	85
Grobbendonk-Fl. Primsstr.	073	041	56	032	44
Boechout-Mussenhoevelaan	008	006	75	002	25
Broechem-Nierlenders	510	357	70	153	30

Tabel 4.11: Verhouding van het aantal graven mét en zonder bijgaven in de Pagus Renensis.

Ratio of the number of graves with and without grave goods in the *Pagus Renensis*.

Van de zeven grafvelden waar enkel graven zonder bijgaven zijn aangetroffen, zijn er zes waarvan het graven betreft die in verband staan met een kapel of kerk en die ten vroegste in de 8ste eeuw worden gedateerd: Boechout-Sint Bavo (011), Edegem-Buizegem (024), Kontich-Sint Martinuskerk (045?), Muizen-Sint Lambertuskerk (064?), Wijnegem-Kerkeveld (106?) en wellicht Vorst-Steenbergen (117?). De resterende funeraire site zonder bijgaven is Kontich-Steenakker (044) waar een kind in foetushouding bijgezet is in de uitbraakresten van de *cella*-muur van het Gallo-Romeinse tempelcomplex in de *vicus*. Deze begraafing moet gezien worden als een niet-reguliere bijzetting met een bijzondere betekenis.

Wat de aard van de bijgaven betreft is in tien van de grafvelden met bijgaven aardewerk in de graven teruggevonden. In vier gevallen is de verhouding tot het aantal graven met bijgaven bekend: in Boechout-Mussenhoevelaan (012) twee biconische potten op zes graven met bijgaven (33,33%), in Borsbeek-Vogelzang (021) tien potten op 29 graven met bijgaven (34,5%), in Grobbendonk-Floris Primsstraat (034) twaalf potten op 41 graven met bijgaven (29,26%) en te Broechem-Nierlenders (086) 193 potten op 357 graven (54%). Enkel te Broechem lijkt zowat de helft van de graven met bijgaven een of meerdere potten te bevatten. Voor de overige grafvelden is dit ruwweg 30%. De aardewerktypes omvatten voornamelijk biconisch aardewerk, al dan niet met radstempelversiering, zgn. *Wölbwandpotten* uit het Eifelgebied en in mindere mate lokaal of geïmporteerd handgevormd aardewerk en

uitzonderlijk een exemplaar in *terra sigillata* of een ander baksel. Slechts van twee grafvelden is bekend dat er glazen vaatwerk aanwezig was nl. een exemplaar in Borsbeek-Vogelzang (021) en zes exemplaren in Broechem-Nierlenders (086). Geen van de grafvelden leverde bronzen vaatwerk op en tenminste in een grafveld, met name Broechem-Nierlenders (086), zijn de restanten van twee houten emmers teruggevonden. De aanwezigheid van kralen in glaspasta en amber is bekend voor zeven grafvelden waarvan voor vijf de verhouding tot het aantal graven bekend is: in Boechout-Mussenhoevelaan (012) 53 kralen uit drie graven (gemiddeld dus 17,66 kralen per graf), in Borsbeek-Vogelzang (021) 217 kralen uit 16 graven (gemiddeld 13,56 kralen per graf), in Grobbendonk-Floris Primssstraat (034) 101 kralen uit twaalf graven (gemiddeld 8,41 kralen per graf), in Grobbendonk-Ouwen (033) 53 kralen uit een graf en in Broechem-Nierlenders (086) 4767 kralen uit 159 graven (gemiddeld 30 kralen per graf). Broechem-Nierlenders (086) en Grobbendonk-Ouwen (033) vallen op door het hoge gemiddelde aan kralen per graf.

Voor zeven van de twaalf grafvelden met bijgaven worden wapens vermeld en van vier ervan is ook het aantal wapengraven bekend: zeven van de 30 graven met bijgaven (23,33%) te Borsbeek-Vogelzang (021), tien van de 41 graven met bijgaven (24,39%) te Grobbendonk-Floris Primssstraat (034), twee van de drie graven met bijgaven (66,66%) te Grobbendonk-Ouwen (033) met in elk van de graven een zwaard, en 67 van de 357 graven met bijgaven (18,76%) te Broechem-Nierlenders (086). Uit Muizen-Slagveld (065) zijn 14 stuks wapens bekend waaronder een zwaard, zonder info over het aantal graven waaruit deze afkomstig zijn. Tot het wapenarsenaal horen dus zeker drie zwaarden, meerdere scramasaxen, *francisca's*, lans- en pijlpunten en schilden waarvan enkel de *umbo* bewaard bleef.

In vier grafvelden zijn munten aangetroffen in de graven: een munt te Boechout-Mussenhoevelaan (012), twee munten uit eenzelfde graf te Borsbeek-Vogelzang (021), een munt te Muizen-Slagveld (065) en 31 munten (o.a. een klein gouddepot van elf munten) uit 13 graven te Broechem-Nierlenders (086). De munten zijn – met uitzondering van het gouddepot in het graf te Broechem-Nierlenders (086) – in de meeste gevallen te interpreteren als obool om de overtocht naar het hiernamaals te betalen. De gouden munten zijn telkens gelijktijdige vroegmiddeleeuwse munten, de bronzen of zilveren munten betreffen meestal oudere Romeinse munten.

Tot de overige bijgaven horen voornamelijk elementen die tot de kledij-accessoires te rekenen zijn: mantelspelden en andere spelden in vrouwengraven, gordelgespen en -garnituren in zowel mannen- als vrouwengraven (vanaf de 7de eeuw rijkelijk versierd met gedamasquineerde in elkaar gevlochten motieven) maar ook allerlei gebruiksvoorwerpen zoals messen, priemen, scharen, sleutels, spinstenen, pincetten, kammen, ... die bij vrouwen aan een zgn. *châtelaine* bevestigd was en bij mannen bevestigd waren aan de gordel.

In vele van deze op het eerste zicht alledaagse voorwerpen is een symbolische achtergrond te vermoeden waarvan de betekenis ons ontsnapt⁷¹². Vele categorieën voorwerpen zijn duidelijk gender gerelateerd maar ook relaties tot leeftijd of levensfase (kralen, wapens,

⁷¹² Annaert 2018B, 126-131.

mantelspelden...) zijn te veronderstellen⁷¹³. Het is daarom ook van groot belang om rekening te houden met de biografie van de meegegeven objecten die niet zomaar geselecteerd zijn door de nabestaanden. Vele objecten zijn duidelijk ouder dan andere voorwerpen in het graf⁷¹⁴. Soms is een verborgen symboliek aanwezig zoals in de doorboorde potten. Niet zelden zijn zuiver symbolisch geladen objecten aanwezig: amuletten in hoorn of glaspasta, fossielen, speelschijven, stukjes glas waaronder fragmenten van La-Tène-armbanden of van Romeinse *aryballoi*, scherven aardewerk, silex, paardentuig, ... Maar ook de laat-Romeinse objecten die in enkele graven van het vrouwelijke gender te Broechem teruggevonden zijn⁷¹⁵, hebben wellicht een symbolische betekenis. Dergelijke objecten waaronder laat-Romeinse gordelelementen zoals deze uit het Broechemse vrouwengraf 356, en laat-Romeinse drieknoppen*fibulae*, werden in het West-Romeinse Rijk zeker tot in de 5de eeuw gezien als indicators van een officiële burgerlijke en militaire rang⁷¹⁶.

Uit de crematiegraven tenslotte, blijkt dat dierlijke resten eveneens deel uitmaakten van de grafuitzet, wellicht bedoeld als voedsel. Uit de analyses uitgevoerd op de resten uit het Broechemse grafveld (086) is duidelijk de nabestaanden de voorkeur gaven om delen van een varken en meer bepaald een voor- of achterpoot, in het graf van hun verwanten mee te geven⁷¹⁷.

Het meegeven van bijgaven is een reeds lang bekend verschijnsel in West-Europa. Reeds van in de metaaltijden maar vooral vanaf de Romeinse periode waren graven vaak voorzien van extra voorwerpen. De grafuitzet van de laat-5de-eeuwse en 6de-eeuwse graven daarentegen heeft een extra dimensie. Niet alleen is duidelijk dat de overledenen in groot ornaat en wellicht met veel praal ter aarde zijn besteld maar tegelijk gaat in deze pracht en praal een grote symboliek schuil. De gewoonte om zulke bijgaven en dan vooral wapens mee te geven was geen gewoonte in de laat-Romeinse periode noch in het Overrijnse gebied gedurende de 4de eeuw⁷¹⁸. Het meegeven van een dergelijke rijke en symbolisch getinte grafuitzet is daarom niet te interpreteren als een overname van 'Germaanse' tradities van *laeti* en *foederati*, maar is een gevolg van het vestigen van een eigen identiteit tijdens de transitie van laat-Romeinse naar vroegmiddeleeuwse periode, ook *franconisation* genoemd. Terwijl in andere regio's meerdere graven met een uitzonderlijk rijke inhoud en grafstructuur, getuigen van de aanwezigheid van een rijke prinselijke aristocratie, is een dergelijke aristocratie zeker niet te vinden in de *pagus Renensis*. De grafvelden daar zijn deze van een rurale bevolking die evenwel dezelfde funeraire evolutie volgde en de kennis, middelen én sociale contacten had om zich toegang te verschaffen tot uitheemse en zelfs exotische goederen.

Net zoals elders neemt ook in de *pagus Renensis* vooral het aantal bijgaven af vanaf het einde van de 6de en het begin van de 7de eeuw terwijl net dan de grote en diepe kamergraven op

⁷¹³ Halsall 2010, 289-355.

⁷¹⁴ Kars 2012.

⁷¹⁵ Annaert 2018B, 127.

⁷¹⁶ Petts 1999, 89.

⁷¹⁷ Annaert 2018B, 195-198.

⁷¹⁸ Nonn 2010, 114-115; Theuws 2019A, 130-133..

een andere manier indruk maken en mogelijk een hogere status aantonen. Dezelfde kenmerken van een hogere sociaal aanzien zijn terug te vinden in de zgn. stichtersgraven van de kleinere erf gebonden grafveldjes zoals deze te Grobbendonk-Ouwen (033), Noorderwijk-Roggestraat/Lankem (012) en Boechout-Mussenhoevelaan (038).

Tot in deze laat-Merovingische fase zijn geen zichtbare sporen van christianisatie waar te nemen. Terwijl elders al eigenkerken en herdenkingskapellen opgericht worden vanaf de 6de en 7de eeuw, zijn de oudste kerken in het *pagus Renensis* gebied ten vroegste in de 8ste eeuw te dateren. Opvallend rijke vrouwengraven zoals in het 7de-eeuwse Angelsaksische gebied (zie *supra*), zijn in deze regio's niet waar te nemen. Net zoals de schriftelijke bronnen doen veronderstellen, is de christianisatie hier moeilijk op gang gekomen en bleven de oude funeraire en inheemse geloofstradities lang van kracht.

4.4.3 Christianisatie

“Un processus sans fin”⁷¹⁹ in de periferie

Dat het christendom sedert de 4de eeuw de officiële godsdienst was in gans het Romeinse rijk, wil niet zeggen dat overal en bij iedereen de nieuwe godsdienst onmiddellijk bekend en aanvaard werd. Het zou pas duren tot de 5de eeuw eer de kerkelijke structuur ook in de Gallische steden een duurzame vorm kreeg. Het was vooral de Romeinse aristocratie waaruit de bisschoppen gerekruteerd werden, die het christendom propageerde. In bisschopssteden zoals Tongeren, Maastricht, Doornik en hun ommeland tonen spaarzame objecten met christelijke motieven aan dat een eerste golf van bekering in de 4de en 5de eeuw al vruchten afgelegd had. Een tweede golf van christianisering is te situeren in de 6de en 7de eeuw bij het uitzenden van missionarissen vanuit de bisdommen en oudste abdijstichtingen naar de noordelijk gelegen perifere gebieden met een rurale bevolking. Zoals uit de vorige hoofdstukken reeds bleek, kenden deze missieopdrachten geen onverhoopt succes⁷²⁰. Het zou volgens Milis zeker nog tot het einde van de 8ste eeuw duren eer het noorden van *Francia* daadwerkelijk gekerstend was. In tussentijd moet er rekening gehouden worden met een transitieperiode waarin men beide ideologische overtuigingen tegen elkaar moet afgewogen hebben, een proces waaraan sommigen wellicht sneller toegaven dan anderen⁷²¹. Milis schat in dat het nog eeuwen duurde vooraleer het pre-christelijke geloof en de bijhorende rituelen in bijgeloof opgingen en dat dit bijgeloof zelfs tot vandaag nog blijft doorleven in sommige regio's⁷²². Vooral in de rurale gebieden, zoals de *pagus Renensis*, waar landbouw de voornaamste bron van inkomen was en men afhankelijk was van de natuurfenomenen, had men weinig boodschap aan een theologische religie gebaseerd op moeilijke dogma's, doctrines en moraal, en bleef men de oude functionalistische natuurreligie trouw.

⁷¹⁹ Milis 1986.

⁷²⁰ Milis 1986, 488; Angenendt 2013, 58-61.

⁷²¹ Kars 2018A en B.

⁷²² Milis 1986.

Zwak kerkelijk bestuur

De bisschoppen die de oudste bisdommen in Gallië bemanden, waren meestal gerekruteerd uit oude Romeinse aristocratische families die op deze manier hun vroegere macht en eer trachtten te handhaven⁷²³. Ondanks hun kerkelijke en civiele taken⁷²⁴, bleef hun inzet en interesse in werkelijkheid beperkt tot de regio in de onmiddellijke omgeving van hun bisschopszetel. De *pagus Renensis* maakte deel uit van *Germania Secunda* waar bisschopszetels actief waren in Keulen en Tongeren (vanaf de 4de eeuw, later verplaatst naar Maastricht door Servatius in de 4de/5de eeuw en naar Luik door Hubertus in het begin van de 8ste eeuw). Toch was deze regio kerkelijk ingedeeld onder het bisdom Cambrai/Kamerijk, in oorsprong Arras, gelegen binnen *Belgica Secunda* (zie fig. 2.6). Geen van de bisschoppen uit Cambrai of Tongeren/Maastricht/Luik toonde veel interesse in dit perifeer gelegen gebied. Pas later zal er wedijver ontstaan tussen de bisschop van Luik en deze van Cambrai over de kerkelijke bezittingen in deze regio.

Onder invloed van de missioneringsbeweging van de Ierse Columbanus stuurden de bisschoppen monniken uit de oudste abdijen op missiezending naar de Noord-Frankische periferie. Meestal ging het ook hier om figuren met een aristocratische herkomst die na hun opdracht vaak een bisschopsmandaat aanvaardden⁷²⁵. Remigius, Vedastus, Gaugericus, Audomarus, Eligius en Amandus zijn de meest bekende missionarissen die in de 6de en 7de eeuw met weinig succes (zie *supra*) uitgezonden werden naar onze regio's⁷²⁶. Later vanaf het einde van de 7de eeuw en de 8ste eeuw, zetten de Angelsaksische monnik Willibrordus, en zijn volgelingen Lambertus en Bonifatius het missiewerk in de noordelijke perifere regio's verder, onder de bescherming van de Pippinieden⁷²⁷. Het is pas deze jongere missioneringsbeweging die leidde tot de stichting van nieuwe noordelijk gelegen bisschoppelijke zetels (o.a. Utrecht) die het christendom verankerden in het Frankische gebied en leidden tot de versterking van de kerkelijke structuur binnen het koninkrijk, wat tevens een basis vormde voor het politieke bestuur. Hoewel de eerste Ierse monniken vanuit een zuiver klerikaal opzet hun missioneringsactiviteiten opzetten, kwam het missioneringswerk in Noord-Francia dus snel onder een aristocratische en koninklijke controle⁷²⁸. Theuws benadrukt daarom het belang van de geografische reikwijdte van de elitaire netwerken in de verspreiding van het christendom⁷²⁹.

Wat gold voor de bisschopszetels en de missionarissen, geldt ook voor de abdijstichtingen. Vele abdijen zagen in de Frankische kerngebieden het licht vanaf de 4de en 5de eeuw maar vooral in de 6de en 7de eeuw onder invloed van de aristocratie waarvan velen interesse

⁷²³ Diefenbach 2013.

⁷²⁴ Bühner-Thierry & Mériaux 2014, 32-34; Jussen 2014, 10-11, 26-28, 87; Ewig 2012, 10; Anton 1996.

⁷²⁵ De Reu 1992, 23.

⁷²⁶ Pietri 1984, 67; Ewig 2012, 137.

⁷²⁷ Halbertsma 1980, 6-7; Lebecq 2011, 58-60; Cusack 1998, 120-127.

⁷²⁸ De Reu 1992, 30; Cusack 1998, 78.

⁷²⁹ Theuws 2001, 172-173, 174, 181.

toonden om hun laatste levensfase door te brengen als abt of abdis van een klooster⁷³⁰. Zo zouden er rond het einde van de 6de eeuw ca 220 abdijen aanwezig geweest zijn waarvan in de 7de eeuw minstens 70 vrouwenkloosters⁷³¹. In de noordelijke periferie echter, waar het christendom pas laat voet aan de grond kreeg, werden abdijen en kloosters pas significant ten vroegste vanaf de 8ste eeuw. De abdijen van St. Bavo (Ganda, gesticht door Amandus tussen 630 en 639) en St. Pieter (gesticht door een volgeling in opdracht van Amandus vanuit Elnone na 650 en vóór 674-675, op de locatie Blandinium) in Gent (O.-VI.)⁷³², de Sint-Pietersabdij te Lobbes nabij Thuin (Heneg.) gesticht in de 7de eeuw⁷³³, de Sint -Petrus-en-Paulusabdij te Susteren (NL, Limb.) gesticht door Willibrordus in 714⁷³⁴, het ten onder gegane vrouwenklooster uit de 8ste eeuw in Moorsel (O.-VI.)⁷³⁵ en de vrouwenkloosters langs de Maas te Munsterbilzen (7de eeuw)⁷³⁶ en Aldeneik (8ste eeuw)⁷³⁷ (beide in Limb.) zijn de meest noordelijke stichtingen uit deze periode in *Francia*. Of Amandus vanuit Elnone ook abdijen zou gesticht hebben binnen het studiegebied van de *pagus Renensis* te Antwerpen en Deurne (Antw.) is echter minder zeker⁷³⁸. Vanaf de 8ste eeuw ontwikkelden de abdijen zich dankzij de geldelijke en territoriale schenkingen van de aristocratie en grootgrondbezitters, tot belangrijke economische centra. De in oorsprong gesloten centra keerden zich meer en meer naar de buitenwereld toe zodat ook leken geïntegreerd werden in het kloosterleven o.a. in artisanale ateliers.

Een eigen christelijke mindset

Het ontbreken van een kerkelijk structuur in een perifeer gebied zoals de *pagus Renensis* leidde ten vroegste vanaf de 7de eeuw tot een eigen christelijke mindset.

Eigenkerken waren vaak de eerste vorm van kerkelijke gebouwen in het rurale gebied. Het waren in tegenstelling tot de officiële bisschopskerken in de steden, privé-initiatieven. Aan de oorsprong ervan lag de verering van de voorouders die van groot belang was in het identiteitsproces van de 'Franken'. In de 5de en 6de eeuw werden grafvelden in vele gevallen aangelegd op een locatie die getuigde van een vroegere menselijke aanwezigheid. Dat kon een prehistorische begraafplaats zijn maar evenzeer een oude nederzettingsplaats. Door deze band met de vroegere bewoners, trachtte de volgende generatie een claim te leggen op het grondgebied zodat hun identiteit bevestigd was. De evolutie naar een meer territoriaal

⁷³⁰ James 1988, 129-137; Bodarwé 1996, 120-121; Ewig 2012, 123-124; Bühner-Thierry & Mériaux 2014, 91-92; 236-243. Voorbeelden zijn Elnone te St.-Amand-les-Eaux (F-Nord – Van Uytfanghe 1981, 41-42; Ewig 2012, 133), Chelles (F, Seine-et-Marne – James 1988, 134; Bodarwé 1996, 120); Sithu (F, Pas-de-Calais – Van Uytfanghe 1981, 39); Cambrai (F, Nord – Van Uytfanghe 1981, 40); Nijvel (W.-Brabant – Van Uytfanghe 1981, 56).

⁷³¹ Ewig 2012, 110; Bodarwé 1996, 120; Prinz 1965.

⁷³² Van Uytfanghe 1981, 49; Verhulst 1958, 3-11.

⁷³³ Verdoot 2018.

⁷³⁴ Linssen 1957.

⁷³⁵ Bodarwé 1996, 140; Pieters *et al.* 1999, 131; De Groote & Moens 2008; Verbesselt 1967, 157-160; Van de Perre 2005, 30 en 39.

⁷³⁶ Bodarwé 1996, 140; Sevenants *et al.* 2010.

⁷³⁷ Bodarwé 1996, 122 en 140.

⁷³⁸ Ewig 2012, 150.

gerichte samenleving vanaf het einde van de 6de eeuw (zie *supra* hoofdstuk 4.3.2) resulteerde in meer erfgerichte, kleinere (familie)grafveldjes die gestructureerd werden rond de graven van de stichtersfamilie van de boerderijen. Deze hogere sociale klasse was wellicht sneller beïnvloed door de daarop volgende kerstening omdat ze meer contacten zochten met de reeds gekerstende aristocratie in de politieke kerngebieden. Bekering tot het christendom zorgde ervoor dat men in aanzien bleef bij deze aristocratie. Dit kersteningsproces is in deze periferie dus als een *top-down* gebeuren te interpreteren. Archeologisch is dit proces zichtbaar in de herdenkingskapellen die vanaf de 8ste eeuw verschijnen boven de stichtersgraven van de familie of grafkapellen waarin de gekerstende familieleden hun laatste rustplaats kregen⁷³⁹. Mogelijk waren deze kapellen de christelijke opvolgers van de kleine, houten gebouwtjes (*cellae memoriae*) die soms op de oudere grafvelden aangetroffen worden (cf. Broechem (086)?, Erps-Kwerps en Hamoir)⁷⁴⁰. Vaak kregen deze eenvoudige, meestal houten kapellen, een vroegmiddeleeuwse (lokale) heilige als patroniem en in sommige gevallen evolueerde de kapel later in de 10de-11de eeuw tot parochiekerk. Voorbeelden zijn gekend in de oude *vici* van Arlon, Franchimont en Famars (Saint-Martin), Landen en in het studiegebied van de *pagus Renensis* ook Grobbendonk-Ouwen (033), Edegem-Buizegem (024) en mogelijk Boechout-Sint-Bavo (011) (zie *infra*)⁷⁴¹.

Het succes van de vroegchristelijke martelarenverering (zoals Sint Martinus van Tours - † 397, de heilige Geneviève - † 502 en Saint Denis - † ca 251, beiden vereerd in Parijs) stimuleerde de bisschoppen in de 5de en 6de eeuw om ook hun voorgangers heilig te verklaren. Later in de 7de en 8ste eeuw volgden in de meer noordelijk gelegen bisdommen de heiligverklaring van Eligius in Noyon, Gaugericus in Kamerijk, Lambertus in Luik, ... Eens het christendom voet kreeg in Noord-Francia verschenen ten vroegste vanaf de 8ste/9de eeuw ook meer en meer plaatselijke heiligen afkomstig uit de lokale hogere klasse (*Adelsheiligheit*)⁷⁴². In de *pagus Renensis* gaat het voornamelijk om Gummarus in Lier, Fredegandus in Deurne⁷⁴³, Rombaut in Mechelen, Dymphna in Geel, Odrada in Balen Boven het graf van deze nieuwe heiligen volgde in vele gevallen de oprichting van een herdenkingskapel waarrond zich stilaan een permanente nederzetting vestigde. Ook dergelijke kapellen ontwikkelden zich later vaak tot parochiekerk. Van andere heiligen werden relieken verzameld die met veel eerbetoon naar de plaatselijke parochiekerk werden overgebracht.

De vraag kan gesteld worden of het grote succes van de plaatselijke heiligenverering in Noordwest-Francia mede een gevolg is van het verchristelijken van pre-christelijke tradities. Zo is het mogelijk dat men de functies van de oude goden nu toewees aan deze nieuwe heiligen⁷⁴⁴. Maar ook de pre-christelijke vooroudercultus speelde hier mogelijk een rol. Het is immers een opvallende gelijkenis vast te stellen tussen de praktijk van de rituele

⁷³⁹ Pietri 1984, 65.

⁷⁴⁰ Annaert 2018B, 57-58; Roosens 1985, 126-127.

⁷⁴¹ Roosens 1985, 129-131; Mertens 1976; Vandeveldt *et al.* 2007; Annaert *et al.* 2007.

⁷⁴² Bühner-Thierry & Mériaux 2014, 249.

⁷⁴³ Het geval van Fredegandus blijft echter twijfelachtig vermits het oudste patroniem voor de kerk van Deurne dat van Onze-Lieve-Vrouw is.

⁷⁴⁴ De Reu 1992, 20.

grafheropening waarvan in zowat alle Merovingische begraafplaatsen sporen terug te vinden zijn, en de reliekencultus. Relieken van heiligen bestonden immers ofwel uit voorwerpen uit de grafcontext van de heilige ofwel uit botten van de heilige zelf. Martine van Haperen die vroegmiddeleeuwse grafheropening als een post-depositionele rituele activiteit interpreteert, zag eveneens de relatie met de reliekencultus. In haar PhD-thesis gaat ze verder in op deze gelijklopende praktijken⁷⁴⁵. Volgens van Haperen vinden zowel de pre-christelijke grafheropening als het verzamelen van relieken hun wortels in een gemeenschappelijk wereldbeeld en een gemeenschappelijk reservoir van socio-culturele waarden. Zij gaat er dan ook van uit dat de praktijk van grafheropening terug gaat tot een algemeen funerair gebruik van de vroegmiddeleeuwse bevolking in Noordwest-Europa en dat het verzamelen van heiligenreliken dus niet door de bisschoppelijke autoriteiten is opgestart⁷⁴⁶.

Onderzoek van de relieken van vroegmiddeleeuwse heiligen bewijst alvast dat in de meeste gevallen de gender-bepaling en vroegmiddeleeuwse datering wel degelijk klopt⁷⁴⁷.

Juist vanwege het zeer trage kersteningsproces in de rurale gebieden van Noord-*Francia*, is het te veronderstellen dat de oeroude pre-christelijke rituelen nog gedurende een lange tijd in gebruik bleven en zelfs tijdens en na de kerstening vanwege de meer tolerante houding van de missionarissen in een verchristelijkt vorm bleven bestaan (zie *supra* hoofdstuk 4.4.2)⁷⁴⁸: heiligen vervingen de voorouders, Germaanse goden werden verchristelijkt, Romeins beeldhouwwerk werd herbruikt als basis voor christelijke altaren⁷⁴⁹, christelijke gebeden vervingen de oude bezweringsformules, de heidense feestdagen kregen een kerkelijk tintje, op de plaats van heidense cultusplaatsen verrezen kerken en kapellen die nog vaak vergezeld bleven van een heilige boom of een bron (fig. 4.14 en fig. 4.15)⁷⁵⁰. Ook in de rurale leefwereld van de *pagus Renensis* bleven nog dergelijke getuigenissen bewaard zoals de Sint-Martinusput in Kontich, de Sint-Gummarusbron te Emblem en de talrijke Onze-Lieve-Vrouwe-beeldjes in bomen

Op dezelfde manier bleven 'heidense' taboes vaak bestaan als een christelijke zonde, vooral als het ging om taboes die pasten binnen de kerkelijke doctrine zoals de houding tegenover seksualiteit⁷⁵¹. Andere elementen van de oude godsdienst kwamen terecht in de sfeer van bijgeloof en magie of bleven bewaard in sagen en verhalen en zijn zelfs tot op de dag van vandaag nog aanwezig in het collectief geheugen van de maatschappij⁷⁵².

⁷⁴⁵ van Haperen 2017.

⁷⁴⁶ van Haperen 2017, 158-159.

⁷⁴⁷ Van Strydonck *et al.* 2006.

⁷⁴⁸ Deze tolerantie komt o.m. tot uiting in een brief van paus Gregorius de Grote gericht aan de Angelsaksen (Milis 1986, 497; Dierkens 1984, 25; Groenewoudt *et al.* 2016, 10; Wamers 2013, 102).

⁷⁴⁹ Dierkens (1992, 50-51) vermeldt Villers-sur-Semois (Luxemburg) en Latour (Luxemburg) als voorbeelden.

⁷⁵⁰ Halbertsma 1980, 22.

⁷⁵¹ De Reu 1992, 19, 36-37; Milis 1986, 490-492.

⁷⁵² De Reu 1992, 38-39; Milis 1986, 496.

Fig. 4.14: Bollendorf (D): stenen vrouwelijk afgodsbeeld dat Willibrordus in de 7de/8ste eeuw in een kruis omvormde- foto R. Annaert (maart 2018).

Bollendorf (D): stone female idol transformed in a cross by Willibrord in the 7th/8th century AD – photo R. Annaert (March 2018).

Fig. 4.15: Bollendorf (D): Mariaverering in een boom – foto R. Annaert (maart 2018).

Bollendorf (D): Maria worship in a tree – photo R. Annaert (March 2018).

Anderzijds zijn heel wat kerkelijke strafmaatregelen gekend bij vergrijp tegen christelijke voorschriften. De doodstraf was zelfs geen uitzondering zodat De Reu er van uitgaat dat de lagere bevolgingsklasse zich vooral liet dopen om de doodstraf te ontlopen of uit hoop op een beloning⁷⁵³. Van overtuiging kan dus weinig sprake zijn zodat het aannemelijk is dat er in het geheim nog lange tijd werd vast gehouden aan de oude cultusgebruiken, vooral in de perifere gebieden waar weinig gezag was vanuit de heersende klasse.

Verspreiding van de patroniemen

Geert Berings vestigde de aandacht op het belang van de verspreiding van patroniemen voor een betere kennis over geschiedenis en ouderdom van de parochies binnen een bepaalde regio⁷⁵⁴. De meeste *patrocinia* van de parochiekerken bleven immers eeuwen lang onveranderd. De oudste patroniemen zijn deze van Sint-Pieter of Petrus, Sint-Martinus en Sint-Amands. Het Maria- of Onze-Lieve-Vrouw-patroniem kan hier aan toegevoegd worden, vooral wat betreft de provincie Antwerpen. Later volgden de kerken gewijd aan de eerste bisschoppen. Al deze patroniemen kennen vermeldingen vanaf de 7de eeuw en 8ste eeuw. Uiteraard kunnen deze oude patroniemen in een latere periode nog steeds toegewezen zijn aan nieuwe parochies en kunnen *patrocinia* in de loop der tijden toch nog veranderen zodat een kritische aanpak noodzakelijk is. Toch is het een nuttige oefening om patroniemen van parochiekerken in combinatie met de toponymische, historische en archeologische informatie

⁷⁵³ De Reu 1992, 31.

⁷⁵⁴ Berings 1986.

in kaart te brengen om zicht te krijgen op het christianiseringsproces in Noord-Francia. Alhoewel het netwerk van parochies wellicht pas in de 10de-11de eeuw afgelijnd was, kunnen de patroniemen wijzen op de aanwezigheid van een oudere kerk of kapel. Bij in de loop ter eeuwen verplaatste dorpskernen, werd het patroniemen zelfs overgedragen op de jongere, nieuwe kerk in de nieuwe kern (bijvoorbeeld de verplaatsing van Ouwen naar Grobbendonk, de verplaatsing van Buizegem naar Edegem en de drievoudige verplaatsing van de parochiekerk in Wijnegem).

In onderstaande oefening komen enkel de patroniemen van parochiekerken van bestaande dorpskernen aan bod (gemeenten en deelgemeenten) en is bedoeld als een eerste toets naar het belang van patroniemen voor de kennis over de vroege middeleeuwen in deze regio⁷⁵⁵. Het mag duidelijk zijn dat de toevoeging van patroniemen van kapellen van gehuchten, al dan niet bewaard, en een meer nauwkeurige archiefstudie over de positie en de status van deze kerken en kapellen in de (oer)parochies deze info nog zou aanvullen (zie het luik Methodologie in hoofdstuk 1.4).

De verspreiding van het **Sint-Petrus-patroniemen** lijkt met 126 toewijzingen in gans Vlaanderen een ruime verspreiding te hebben (fig. 4.16).

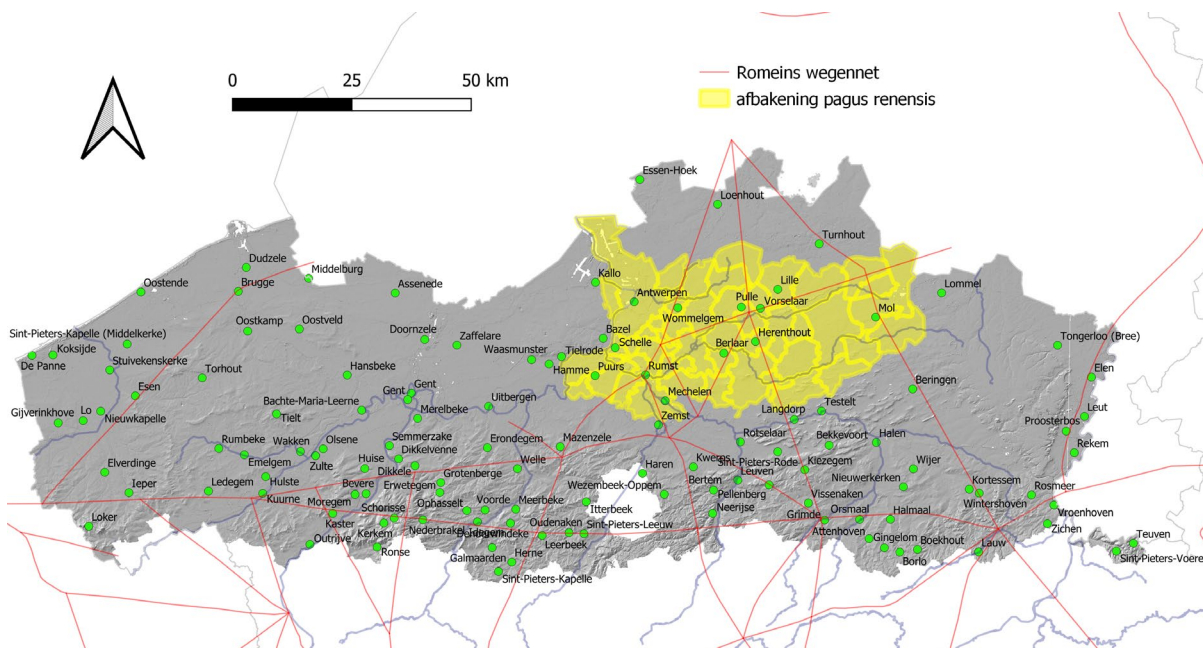

Fig. 4.16: Verspreiding van het Sint-Petrus-patroniemen in Vlaanderen - © AGIV.

Distribution of Saint Peter parishes in Flanders – © AGIV.

Er is een concentratie vast te stellen in het zuiden van de provincies Oost-Vlaanderen en Brabant alsook in de Limburgse leemstreek terwijl er minder Sint-Petrus-patroniemen voorkomen in de meer noordelijk gelegen zandige gebieden. In het studiegebied van de *pagus*

⁷⁵⁵ De bron voor deze oefening was de databank van het project Historische dorpskernen, opgemaakt door de VUB tussen 2007-2010 in het kader van een inventarisatieopdracht van het toenmalige Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE), heden agentschap Onroerend Erfgoed (Tys *et al.* 2010), en verder uitgewerkt door het agentschap OE in het kader van de lopende studie voor het bestemmen van historische dorpskernen als Archeologische Zone (De Groote *et al.* 2018).

Renensis zijn twaalf toewijzingen aan Sint-Petrus geteld waarvan er minstens één buiten beschouwing te laten is vermits het een jongere toewijzing betreft (Mechelen). De elf overige patroniemen betreffen Antwerpen (oudste kerk waarvan ligging vooralsnog onbekend is), Berlaar, Herenthout, Lille, Mol, Pulle, Puurs, Rumst, Schelle, Vorselaar en Wommelgem. De helft van deze plaatsnamen kent een pre- of vroegmiddeleeuwse oorsprong (Rumst, Schelle en Wommelgem) of is vermeld in een geschreven bron van vroegmiddeleeuwse oorsprong (Antwerpen, Pulle, Schelle, Vorselaar en Wommelgem). De Sint-Petrus-patroniemen zijn overeenkomstig de vaststellingen van Berings voornamelijk verspreid langs rivieren en het Romeinse wegennet. Berings brengt de Sint-Petrus-patroniemen daarom in verband met een eerste missioneringsgolf in Noord-Francia van over de rivieren en wegen rondreizende monniken zoals Amandus en Eligius, te situeren in de 7de en 8ste eeuw⁷⁵⁶.

Het **Sint-Martinus**-patroniem komt 127 maal voor in Vlaanderen (fig. 4.17).

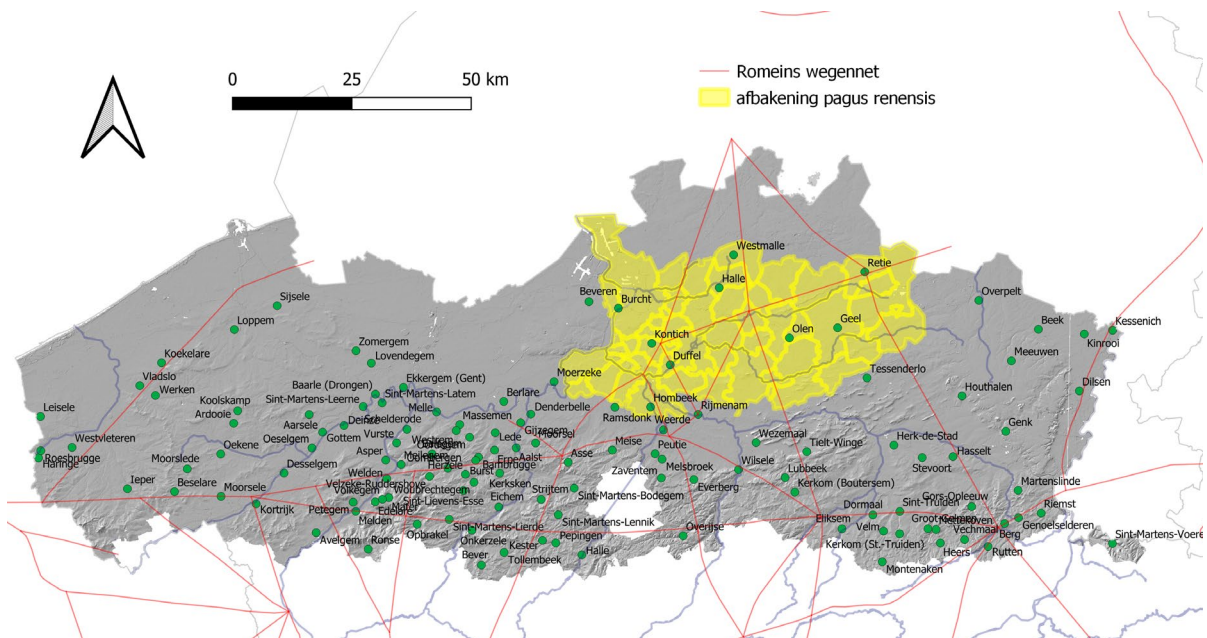

Fig. 4.17: Verspreiding van het Sint-Martinus-patroniem in Vlaanderen - © AGIV.
Distribution of Saint Martin parishes in Flanders – © AGIV.

De grootste concentratie komt voor in het zuiden van de provincies Oost-Vlaanderen en Brabant en in het Limburgse Haspengouw. In het studiegebied van de *pagus Renensis* is het Sint-Martinus-patroniem slechts negen maal vertegenwoordigd met name: Burcht, Duffel, Geel, Halle, Hombeek, Kontich, Olen, Retie en Westmalle. De meeste van deze plaatsnamen hebben een pre- of vroegmiddeleeuwse oorsprong (Duffel, Kontich, Retie) of zijn vermeld in een vroegmiddeleeuwse bron (Duffel, Halle, Kontich, Malle en Olen). Het meest opvallend is echter de zeldzame aanwezigheid van dit patroniem in de zandstreek van Oost-Vlaanderen en de Limburgse en Antwerpse Kempen, een vaststelling die Berings ook reeds deed voor zijn studiegebied, de Scheldevallei⁷⁵⁷. Berings stelde eveneens vast dat de Sint-Martinus-

⁷⁵⁶ Berings 1986, 436-437.

⁷⁵⁷ Berings 1986, 437.

Hij brengt de verspreiding van dit patroniëm dan ook in verband met het missioneringswerk van de monniken uit de Sint-Amandusabij van Elnone⁷⁶⁰. Enkele van de Sint-Amanduskerken blijken ook te horen tot de eigendommen van deze abdij, meer bepaald in de regio van de Scarpe en de Dender.

Wat de **bisschoppelijke patroniëmen** betreft, zou gezien de ligging van het studiegebied binnen het bisdom Kamerijk, een aantal patroniëmen van vroegmiddeleeuwse bisschoppen uit Kamerijk te verwachten zijn. Het is daarom verrassend dat geen enkel Kamerijks bisschopspatroniëm aanwezig blijkt binnen de *pagus Renensis*. Deze afwezigheid zou kunnen bevestigen dat de Kamerijkse bisschoppen in deze periode weinig invloed uitoefenden op dit perifere noordelijke gebied van hun bisdom⁷⁶¹. Het is opmerkelijk dat er binnen de *pagus Renensis* daarentegen wel een aantal – wellicht jongere - patroniëmen van bisschoppen uit het aanpalende bisdom Luik aanwezig is (fig. 4.19).

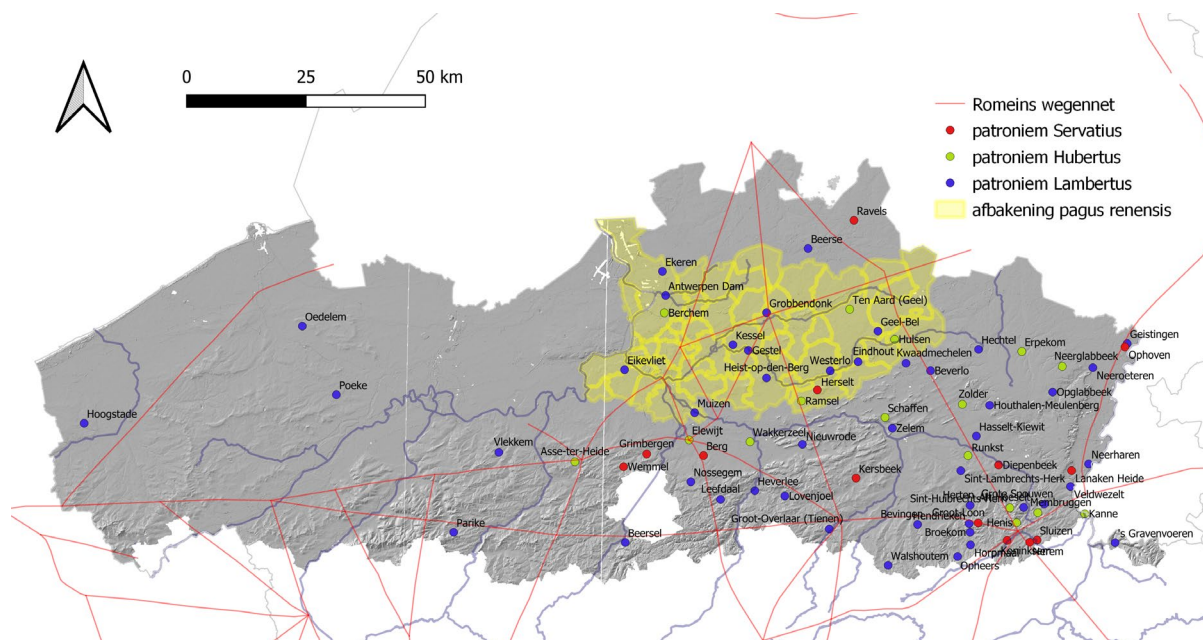

Fig. 4.19: Verspreiding van patroniëmen van vroegmiddeleeuwse bisschoppen in Vlaanderen - © AGIV.
Distribution of parishes with Early Medieval episcopal names in Flanders – © AGIV.

Dit meer oostelijk gelegen bisdom had achtereenvolgens een zetel in Tongeren, Maastricht en Luik. Er bevindt zich een aan Sint-Servatius gewijde kerk in Herselt dat tevens een vroegmiddeleeuws toponië is. Uit de geschreven bronnen blijkt dat Herselt een villa-domein was in het bezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht wat het *patrocinium* verklaart⁷⁶². Het Hubertus*patrocinium* is aanwezig in Berchem, Geel-Ten Aard, Hulsen (Balen) en Ramsel. De Sint-Hubertuskerken in Geel-Ten Aard en Berchem zijn echter veel recentere stichtingen en vallen dus buiten beschouwing. Het toponië Ramsel is een *-sele*-toponië van mogelijk

⁷⁶⁰ Berings 1986, 441.

⁷⁶¹ De Neef vermeldt in haar licentiaatsverhandeling dat er uit de 12de eeuw inderdaad interveniëringen vanuit het bisdom op te merken zijn waaronder de eis om 'de stad' Antwerpen beter te organiseren op kerkelijk vlak (De Neef 2006).

⁷⁶² Theuws 1988, 125.

vroegmiddeleeuwse oorsprong. Vooral het Lambertus-patroniem blijkt met elf exemplaren goed vertegenwoordigd in het studiegebied. De kerk te Antwerpen is eveneens een recente stichting maar van de tien overige plaatsen (Eikevliet, Eindhout, Ekeren, Geel-Bel, Gestel, Heist-op-den-Berg, Kessel, Muizen, Ouwen en Westerlo) hebben er zes een pre- of vroegmiddeleeuws toponiem of een gekende vroegmiddeleeuwse site. Het Lambertus-patroniem kent een duidelijke verspreiding langs de rivieren. Mogelijk heeft de verspreiding van dit patroniem dus eerder te maken met de missioneringstochten die Lambertus in dit gebied ondernam vooraleer hij tot bisschop werd gewijd. Hubertus blijkt anderzijds ook actief geweest te zijn in Brabant dat deels tot het bisdom Kamerijk behoorde. Van Uytfanghe besluit hieruit dat grenzen van de bisdommen in de Merovingische periode nog niet strikt afgelijnd waren en een zekere dynamiek vertoonden⁷⁶³. De Neef acht het ook niet onmogelijk dat de Luikse bisschoppen door deze activiteiten over de grens heen, een poging deden om hun gezag in het grensgebied van beide bisdommen te verstevigen⁷⁶⁴. Deze Luikse *patrocinia* zouden dan zoals eerder al geopperd van een jongere datum zijn.

Een andere opvallende vaststelling is de grote concentratie **Onze-Lieve-Vrouw-patrocinia** binnen het studiegebied (fig. 4.20).

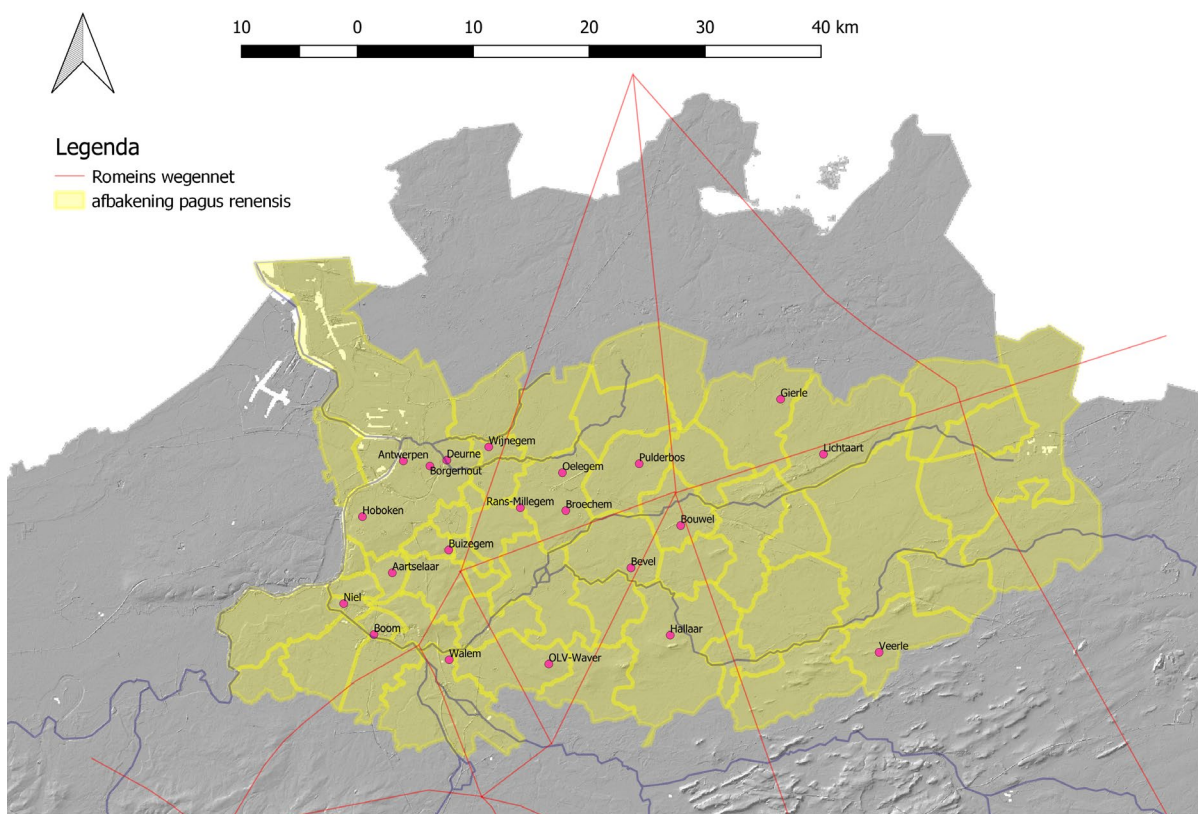

Fig. 4.20: Verspreiding van het Onze-Lieve-Vrouw-patrocinium in de provincie Antwerpen - © AGIV.
Distribution of Our Lady parishes in the province of Antwerp – © AGIV.

⁷⁶³ Van Uytfanghe 1981, 55-56.

⁷⁶⁴ De Neef 2006.

Het Maria-patroniem geldt eveneens als vroegmiddeleeuws van oorsprong alhoewel natuurlijk ook jongere toewijzingen aanwezig kunnen zijn. De Neef ziet in dit *patrocinium* een invloed vanuit het bisdom Kamerijk aangezien de 6de-eeuwse bisschopskerk van Kamerijk toegewijd was aan Onze-Lieve-Vrouw. Zij interpreteert het hoge aantal Onze-Lieve-Vrouw-*patrocinia* in het bisdom Kamerijk als mogelijke reden waarom er zo weinig Kamerijkse bisschopspatroniemen aanwezig zijn⁷⁶⁵. Anderzijds is de invloed van de abdij van Lobbes met zijn Onze-Lieve-Vrouw-kerk niet te veronachtzamen. Van de 20 Onze-Lieve-Vrouw-patroniemen genoteerd voor dit gebied zijn er tenminste 14 waarvan de plaatsnaam een pre- of vroegmiddeleeuwse oorsprong kent: Aartselaar, Antwerpen, Bevel, Boom, Bouwel, Broechem, Deurne, Edegem-Buizegem, Gierle, Hoboken, Niel, Oelegem, Walem en Wijnegem. De Onze-Lieve-Vrouw-kathedraal te Antwerpen en de Onze-Lieve-Vrouw-kerk in Aartselaar zijn echter jongere, middeleeuwse stichtingen en doen hier dus weinig terzake.

Andere *patrocinia* kunnen wijzen op bezittingen van abdijen met een vroegmiddeleeuwse stichting (fig. 4.21).

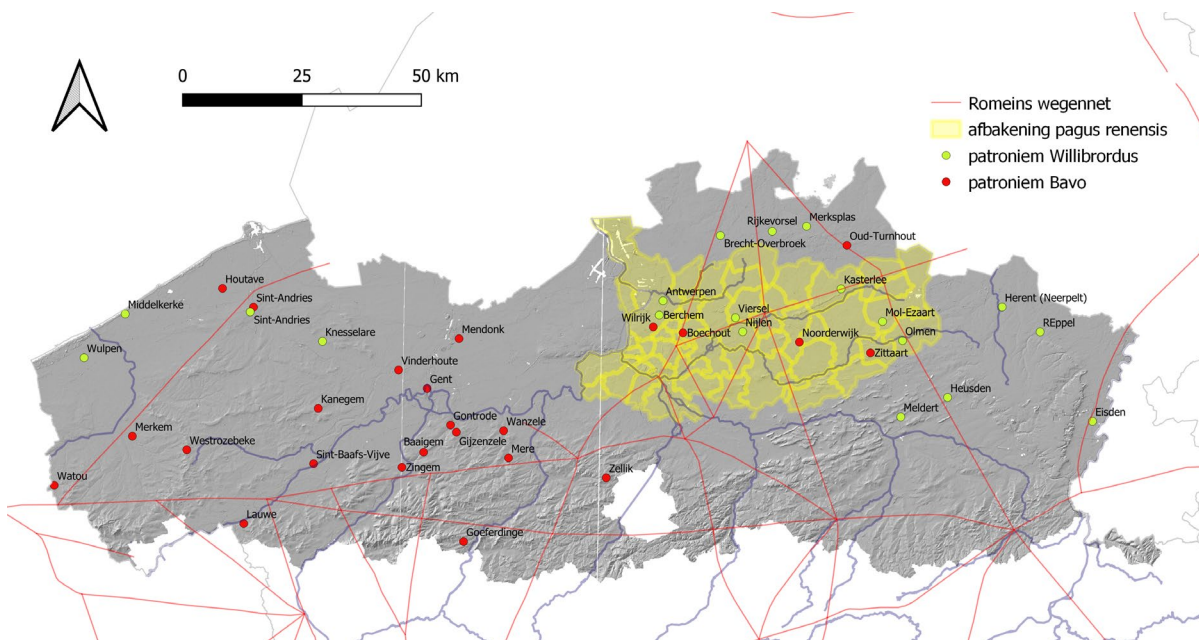

Fig. 4.21: Verspreiding van de Bavo- en Willibrord-patroniemen in Vlaanderen - © AGIV.

Distribution of Bavo and Willibrord parishes in Flanders – © AGIV.

Kerken gewijd aan **Sint-Bavo** zijn mogelijk het bezit geweest van de Sint-Baafsabdij in Gent. Deze kerken liggen voornamelijk geconcentreerd rond Gent waar de abdij gevestigd was, maar zijn binnen het studiegebied aanwezig in Boechout, Noorderwijk, Wilrijk en Zittaart. In Boechout en Noorderwijk zijn vroegmiddeleeuwse vindplaatsen geregistreerd en de plaatsnaam Wilrijk is pre-middeleeuws van oorsprong. Wellicht had de abdij in deze plaatsen al rond 800 *villae* in haar bezit⁷⁶⁶.

De **Willibrord**-patroniemen zijn echter niet zomaar als bezitspatroniemen te interpreteren.

⁷⁶⁵ De Neef 2006.

⁷⁶⁶ Theuws 1988, 126; Verhulst 1958, 84-86, 525-526.

De aan Willibrordus gewijde kerken zijn op enkele uitzonderingen in het westen van Vlaanderen na, voornamelijk verspreid in de provincies Antwerpen en Limburg wat te verklaren is door de missioneringsactiviteiten van Willibrordus⁷⁶⁷. De aanwezigheid van dit patroniem in deze regio kan anderzijds ook wijzen op invloeden vanuit het door Willibrordus gestichte bisdom Utrecht. De Neef verwijst in haar studie naar de mogelijkheid dat de grenzen van het bisdom Utrecht in de 11de en 12de eeuw mogelijk verder zuidwaarts reikten zodat tijdens de nieuwe ontginningsgolf in deze periode nieuwe parochies een typisch Utrechts patroniem kregen⁷⁶⁸. Deze patroniemen kunnen dus een jongere oorsprong hebben. De in de *pagus Renensis* aanwezige Willibrord-patroniemen betreffen Antwerpen, Berchem, Kasterlee, Mol-Ezaart, Nijlen, Olmen en Viersel. De locaties Antwerpen, Berchem, Kasterlee en Viersel zijn in elk geval bekend als vroegmiddeleeuwse toponiemen en uit Nijlen zijn vroegmiddeleeuwse vondsten bekend zodat een oudere datering van het patroniem mogelijk is. Of er wat betreft deze locaties een verband zou kunnen bestaan met bezittingen van de abdij van Echternach lijkt alleen voor Antwerpen op te gaan alhoewel over deze band discussie heerst (zie *supra*)⁷⁶⁹.

Vroege kerkelijke bezittingen in de pagus Renensis

Vanaf de 7de en 8ste eeuw schonken de aristocratie en later ook de kleinere grootgrondbezitters bezittingen aan de abdijen die zich daardoor verrijkten en aldus naast de koningen de grootste grondbezitters werden⁷⁷⁰. In de archieven van de belangrijkste abdijen zijn nog afschriften van oorkonden bewaard waarin deze schenkingen vermeld worden. Deze teksten geven tevens een beter zicht waaruit deze weggeschonken bezittingen bestonden. Het opzoeken en bestuderen van dergelijke oorkonden ligt buiten het doel van dit onderzoek dus het aanreiken van enkele voorbeelden vermeld in de literatuur zal hier volstaan.

Zo ontving de Sint-Bertinusabdij te Sithiu (later Sint-Omaars) tussen het midden van de 7de en het begin van de 8ste eeuw heel wat bezittingen waaronder een reeks *villae*, *portiones de villae*, gronden in verschillende *pagi* met vermelding van Terwaan en Kamerijk, dit alles geschonken door *viri illustres, optimates of sublimes personae*⁷⁷¹.

De Sint-Baafsabdij te Gent kocht sedert de 7de eeuw met koninklijke steun en ontving later van grootgrondbezitters meerdere domeinen in de Scheldevallei waaronder vele ten zuidoosten van Antwerpen in het *pagus Renensis*-gebied (Boechout, Wilrijk, Vremde, Hove, Millegem, Wommelgem en Oelegem): *aedificia, mansioniles, curtilla, terrae, campi, silve, pascua, prati, pratelle, appendicia, adiacentiae, aquae, farinae, peculia utriusque sexus, mancipia, marisci, villae, mansi...*⁷⁷². De Noormannen verwoestten de abdij zodat ook vele

⁷⁶⁷ Halbertsma 1980, 6-7; Ewig 2012, 191.

⁷⁶⁸ De Neef 2006.

⁷⁶⁹ Zie discussie over de zgn. Echternach-teksten in hoofdstuk 3.2.1 en voetnoot 210.

⁷⁷⁰ Jussen 2014, 100.

⁷⁷¹ Van Uytfanghe 1981, 40.

⁷⁷² Van Uytfanghe 1981, 50; Verhulst 1958, 3-43, 525-541; Pas 2007.

oorkonden met bezitsbepalingen verloren gingen. Op aandringen van de abdij herbevestigden graaf Arnulf en keizer Otto II het bezit van deze gebieden⁷⁷³.

Deze schenkingen betrof dus zowel domeinen en woningen, akkergronden, weiland als water- en graanmolens als vee en bedienden.

Theuws vatte samen dat de abdijen onder Austrasische invloed vooral bezittingen hadden in Oost-*Francia* nl. Taxandria, de Maasgouw en Haspengouw. Het gaat dan voornamelijk om de abdijen van Echternach, Sint-Truiden, Sint-Servaas in Maastricht en Lorsch in het Rijnland. De abdijen onder Neustrische invloed verrijkten zich met bezittingen in het westen van *Francia* met name het westen van Taxandria en de *pagus Renensis*. De invloedrijke abdijen hier zijn Sint-Baafs in Gent, Lobbes en Corbie⁷⁷⁴. Zo zou de moederparochie van Kontich deel uitgemaakt hebben van de **abdij van Lobbes** na een schenking van de heilige Reinildis, dochter van grootgrondbezitter Witger, in 660, alhoewel er discussie bestaat over de plaatsnaam⁷⁷⁵. Lobbes was eveneens in het bezit van de parochie van Buizegem (Edegem) en van goederen te Merksem en Schoten⁷⁷⁶. De **Sint-Baafsabdij in Gent** zou al vroeg bezittingen verworven hebben in Wilrijk, Vremde, Boechout (*villa Buohcholt*) en Noorderwijk⁷⁷⁷. De **abdij van Echternach** bekwam via Willibrord de schenkingen van *vir illuster* Rauchingus en zijn vrouw Bebelina, met name de Sint-Pieter en Pauluskerk te Antwerpen, domeinen te Wommelgem, Boechout en Vorselaar, alhoewel grote discussie bestaat over de echtheid van deze teksten (zie hoofdstuk 3.2.1).

Deze schenkingen door *virii illustres* laten dus toe te veronderstellen dat er vanaf de 7de en 8ste eeuw een hogere sociale stand tot ontwikkeling gekomen was, die ook in de regio van de *pagus Renensis* vrij kon beslissen over een aantal bezittingen. Het is heel verleidelijk om de *virii illustri* Rauchingus, Witger en Gummarus tot deze grondbezitters te rekenen. De discussie over de echtheid van de zgn. Echternach-teksten plaatst echter een vraagteken achter het bestaan van Rauchingus in Antwerpen⁷⁷⁸. Dat Witger een grootgrondbezitter in Kontich was, is al evenzeer twijfelachtig. Hij wordt eerder in Condé-sur-Escaut (F, Nord) gesitueerd⁷⁷⁹. Wel staat vast dat zowel Witger als Gummarus contacten hadden met het netwerk van de Austrasische familie van de Pippiniden⁷⁸⁰. Als oude bezittingen zijn in het studiegebied o.m. de *curtis* van Boechout (Sombeke hof, echter pas vanaf de 12de eeuw⁷⁸¹), de *villa* van Gummarus in Emblem en het laathof Diezegem in Mortsel bekend⁷⁸².

⁷⁷³ Pas 2007, 15-20; Verhulst 1958, 525.

⁷⁷⁴ Theuws 1988, 127.

⁷⁷⁵ Van Passen 1973, 244 en 1988, 34.

⁷⁷⁶ Van Loon 1982.

⁷⁷⁷ Van Passen 1973; Haverals 1997, 3; Verhulst 1958, 525.

⁷⁷⁸ Zie hoofdstuk 3.2.1 en voetnoot 210.

⁷⁷⁹ Zie *supra* en voetnoten 223, 238, 239, 775.

⁷⁸⁰ Van Passen 1988, 34 en Annaert 2018B, 28.

⁷⁸¹ Verhulst 1958, 526.

⁷⁸² Annaert 2018B, 28 (*villa Gummari*); Van Passen 1974, 30-33.

Leidde het christendom tot een wijziging in het vroegmiddeleeuwse grafritueel?

In het verleden bracht men een aantal kenteringen in het vroegmiddeleeuwse grafritueel in verband met de opkomst van het christendom. De huidige onderzoekers zijn er tegenwoordig van overtuigd dat de kerstening in deze transitieperiode nauwelijks wijzigingen in de vroegmiddeleeuwse funeraire tradities heeft veroorzaakt. Het is met andere woorden vrijwel onmogelijk om in een vroegmiddeleeuws grafveld de graven van vroege christenen aan te wijzen.

Zo bracht men in het verleden de overgang van de Z-N aangelegde graven naar W-O georiënteerde graven rond de overgang van de 4de naar de 5de eeuw, in verband met de kerstening. Ondertussen staat het vast dat er helemaal geen algemene wissel van Z-N naar W-O in de lay-out van de graven heeft plaats gevonden. Integendeel, de meeste vroegmiddeleeuwse grafvelden vertonen een grote diversiteit aan oriëntaties waarbij de variaties van W-O aanleg lijken te overheersen maar evenzeer Z-N-gerichte concentraties voorkomen (zie *supra*)⁷⁸³. Bovendien blijkt dat de W-O-graforiëntering in de noordelijke provincies van het Romeinse rijk reeds gebruikelijk was in de keizertijd. De voorkeur voor deze oriëntering in dezelfde regio's gedurende de vroege middeleeuwen lijkt dus eerder te wijzen op een voortzetting van de vroegere Gallo-Romeinse tradities, die later geïncorporeerd werden in de christelijke funeraire praktijken maar in oorsprong geen christelijke connotatie hebben⁷⁸⁴.

Over de overgang van crematie naar inhumatie is al gedurende decennia discussie. Algemeen gesteld vond deze overgang binnen het Romeinse Rijk plaats rond de 4de eeuw. Toch blijft crematie in sommige regio's, zoals de Scheldevallei en het studiegebied van de *pagus Renensis*, nog zeker tot de 7de en 8ste eeuw in zwang zodat er discussie heerst of dit het gevolg is van het doorleven van oude tradities bij de inheemse bevolking of van een traditie die opnieuw ingevoerd werd door nieuwe kolonisten afkomstig uit Overrijnse gebieden waar crematie de gangbare funeraire praktijk bleef⁷⁸⁵. Verder is bekend dat tijdens de kersteningsgolf de missionarissen hun afkeer uitten tegen de crematiepraktijk waaruit af te leiden is dat er in de christelijke liturgie geen tolerantie bestond tegenover dit ritueel. Het is echter best mogelijk dat in een dergelijke transitieperiode men niet volledig brak met oude rituelen en tradities (zie ook hoofdstuk 4.4.2).

Hetzelfde geldt voor het meegeven van bijgaven. Het afstappen van rijke grafdeposities vanaf het midden van de 7de eeuw werd door sommige onderzoekers in het verleden eveneens gezien als een teken een gekerstende bevolkingsgroep. Dit strookt echter niet met de zeer rijke aristocratische graven die in een duidelijke christelijke context begraven zijn in de kerken van Saint-Denis in Frankrijk en Keulen en Mainz in Duitsland⁷⁸⁶. Sommige bijgaven in graven

⁷⁸³ In Broechem kwam de zuid-noord oriëntatie op de voorgrond vanaf het einde dan de 7de eeuw (Annaert 2018B, 62); zie ook Roosens 1985, 113-117.

⁷⁸⁴ Van Es 1970, 80, 84; Young 1977; Annaert 2018B, 65.

⁷⁸⁵ Annaert 2018B, 242-244.

⁷⁸⁶ James 1988, 139-141, 152-161.

vertonen zelfs duidelijke christelijke ornamenten zoals bijvoorbeeld de kruisjes in het grafveld te Erps-Kwerps⁷⁸⁷ of de glazen schaaltes met een Christusmonogram. Wat evenwel niet wil zeggen dat niet-gekerstende personen dergelijke voorwerpen niet zouden gebruikt hebben of dat deze symboliek zomaar door iedereen als christelijk begrepen werd. Anderzijds kunnen 'heidense' motieven op een christelijke manier bekeken worden zoals Kars de gedamasquineerde dierenmotieven op gordelensembles in een nieuw licht stelde⁷⁸⁸. Het is dus niet onmogelijk dat sommige overledenen zich bekeerd hadden tot het christelijke geloof zonder dat dit zichtbaar getoond werd in het grafmeubilair. Verder zijn graven zonder bijgaven niet zomaar als graven van christenen te interpreteren. Het deponeren van voorwerpen en voedsel in graven en het houden van feestmaaltijden op graven is dus eerder te kaderen in een sociaal milieu dan in een religieus milieu⁷⁸⁹. De Kerk interesseerde zich in deze prille periode van het christendom niet in funeraire rituelen (*laissez faire*-houding) en het is pas vanaf de Karolingische periode dat er verboden en geboden uitgevaardigd worden. Men zag begraving niet als horende tot de sfeer van geloof want in de funeraire praktijken primeerden andere identiteiten⁷⁹⁰. De terugval van het meegeven van een rijk grafmeubilair vanaf het einde van de 6de eeuw en het begin van de 7de eeuw ging bovendien gepaard met andere wijzigingen in het grafritueel. Het ontstaan van de zgn. 'rijengrafveldencultuur' in de 5de eeuw moet gezien worden in het licht van de transitieperiode van de Romeinse tijd naar de vroege middeleeuwen, een instabiele periode waarin gemeenschappen een identiteit trachten te bevestigen (zie *supra*). Vanaf het einde van de 6de eeuw en vooral de 7de eeuw kwam er meer stabiliteit en evolueerde de samenleving naar een territoriale maatschappij. Het onroerend goed verving stilaan het roerend goed als statussymbool. In plaats van eenvoudige grafstructuren waarin de dode bijgezet werd in vol ornaat en voorzien van meerdere bijgaven, verschenen vanaf dan monumentale en diep uitgegraven kamergraven waarin opmerkelijk minder grafmeubilair gedeponerd werd, op enkele uitzonderlijke elite-graven na. Deze wijzigingen staan in verband met nieuwe opvattingen over rijkdom, leiderschap en macht⁷⁹¹. Deze kentering zet zich nog verder na het midden van de 7de eeuw. In deze periode verlaat men de grote centrale begraafplaatsen. Nieuwe kleinere grafveldjes ontstaan rond enkele grote kamergraven met al dan niet rijkere bijgaven. Deze graven zijn te interpreteren als 'stichtersgraven' met name de graven van de nieuwe 'grootgrondbezitters'. Het is deze nieuwe hogerop gegroeide klasse die onder invloed van de gevestigde politieke en religieuze aristocratie gemakkelijker geneigd was om zich te laten kerstenen. De kerstening verschafte hen een nieuwe identiteit én verzekerde goede relaties met de aristocratie. Deze fase in de christianisatie uitte zich in onze regio's pas vanaf de 8ste eeuw in de opkomst van grafkapellen boven stichtersgraven en in de bekende schenkingsakten van goederen aan kerkelijke instanties. Deze wijzigingen in funeraire praktijken lijken dus, ondanks de tekens van kerstening, op het eerste gezicht eerder in verband te staan met een wijziging in sociale

⁷⁸⁷ Van Doorselaer 1991.

⁷⁸⁸ Kars 2018A en 2018B.

⁷⁸⁹ Annaert 2018B, 251.

⁷⁹⁰ Petts 2011, 100-102.

⁷⁹¹ Annaert 2018B, 256.

verhoudingen en met de politieke machtsstrijd van de aristocratie in die periode⁷⁹². In tweede instantie ontwikkelden zich enige tijd later, wanneer de christianisatie definitief voet aan de grond had gekregen, kerkhoven rond de parochiekerken. De doden worden met andere woorden geïntegreerd in de wereld van de levenden vermits de kerk meestal het centrum van de nederzetting vormde. Deze ontwikkeling lijkt wél in verband te staan met het christendom. Wat zeker niet wil zeggen dat alle inwoners uit de nederzetting hoe dan ook gekerstend waren. Niet-christelijke inwoners kunnen mogelijk elders begraven zijn.

Mogelijk is bovendien een verschil zichtbaar tussen mannen en vrouwen wat betreft het uiten van een christelijke identiteit. Zo is duidelijk dat in het Angelsaksische gebied in de periode tussen 630 en 680, vrouwen hun christelijke identiteit duidelijk op de voorgrond plaatsten door middel van specifieke en rijke bijgaven. Nog opmerkelijk is het feit dat deze rijke vrouwengraven volgen op een uitdovende traditie van uitzonderlijk rijke mannengraven. Mannen bleken in deze periode eerder op zoek te gaan naar een directe relatie tot de Kerk door een graflocatie binnen religieuze domeinen te kiezen⁷⁹³. Hamerow is de mening toegedaan dat deze vaststellingen tot nieuwe interpretaties kunnen leiden met betrekking tot gender en macht in 7de-eeuws Engeland. Zij ziet in dit nieuwe funeraire gebruik de weerspiegeling van een nieuwe ideologie waarin het de vrouwen waren die de familiale belangen in de nieuw verworven domeinen vertegenwoordigden. Het belang van deze vrouwen zou toegenomen zijn dankzij hun vermogen om een bovennatuurlijke legitimatie te verlenen aan erfelijke claims⁷⁹⁴. Bijzonder is dat deze symbolische kracht nu in een vrouwelijke context geplaatst werd⁷⁹⁵. Op basis van de ruime verspreiding van deze bijzondere 7de-eeuwse vrouwengraven in Kent en Northumbria, ziet Hamerow niet alleen een link met de Frankische wereld en het christianiseringsproces daar maar ook met de gelijkaardige verspreiding van de zgn. dubbele abdijen waarin niet alleen mannelijke maar ook vrouwelijke geestelijken gevestigd waren. Verder stelt ze vast dat deze graven te relateren zijn aan rurale gemeenschappen. Soms bevinden ze zich in bestaande grafvelden maar heel vaak zijn ze aanwezig in kleinere, nieuwe gestichte 7de-eeuwse domein gerelateerde grafvelden en zijn ze soms aangelegd in een oude prehistorische grafheuvel wat nog meer de indruk wekt een claim te willen leggen op het land. Uit de geschreven bronnen blijkt verder dat vele landeigendommen in handen waren van vrouwen en dat rijke weduwen vaak een 'familie'-klooster stichtten op hun landgoed⁷⁹⁶. Dit Engelse onderzoek lijkt aan te tonen dat vrouwen van de in de 7de eeuw gegroeide klasse van grootgrondbezitters, gezien werden als de dragers van een spirituele kracht die de nakomelingen moest beschermen en de erfenis moest legitimeren. Eenzelfde spirituele kracht werd iets later toegeschreven aan de abdisen van kloosters, gesticht vanuit dezelfde klasse van grootgrondbezitters. Verder onderzoek naar

⁷⁹² Wat deze evolutie in wijzigingen van grafrituelen betreft ziet Nielsen zelfs verschillen tussen Neustrië en Austrasië (Nielsen 1997, 143) alhoewel men zich de vraag kan stellen op de politieke begrenzing van Neustrië en Austrasië veel te betekenen hadden in dit perifere gebied.

⁷⁹³ Petts 2011, 110-114; Bayliss *et al.* 2013; Hamerow 2016.

⁷⁹⁴ Hamerow 2016, 425-426.

⁷⁹⁵ Hamerow 2016, 433-434.

⁷⁹⁶ Hamerow 2016, 443.

analoge kenmerken op de grafvelden in Noord-*Francia* is zeker aan te bevelen. Reeds rond het einde van de 6de eeuw zijn sommige van de door Hamerow opgesomde kenmerken te herkennen in de kleinere erf gebonden grafveldjes o.a. te Beerse-Krommenhof (Antw.) waar o.m. drie 7de-eeuwse rijke vrouwengraven zijn bijgezet in een oude grafheuvel uit de midden bronstijd⁷⁹⁷.

Conclusies

De geestelijke leefwereld in deze transitieperiode is voornamelijk af te lezen uit de archeologische data afkomstig uit de grafvelden. Zowel graf lay-out en -structuur maar vooral de bijgaven belichten - indien juist geïnterpreteerd - de levensbeschouwing en de opvattingen over het hiernamaals van de vroegmiddeleeuwse maatschappij. Ook het kersteningsproces is nog deels te volgen in de symboliek en rituelen zichtbaar in de funeraire vindplaatsen maar vanaf de definitieve inburgering van het christendom verdwijnen vele van de vroegere rituelen zoals bijvoorbeeld het deponeren van voorwerpen in de graven. Graven van overledenen bijgezet in een eenvoudige kist zonder bijgaven zijn bovendien onmogelijk te dateren wanneer het botmateriaal niet bewaard bleef in de zandige bodem zoals het geval is in het studiegebied. Evenmin is het zo goed als onmogelijk om de schaarse gegevens die soms tevoorschijn komen onder de huidige parochiekerken, exact te plaatsen in het kersteningsproces. De eenvoudige plattegronden van eenbeukige kapellen, al dan niet met koorafsluiting, zijn ten vroegste te dateren vanaf de 8ste eeuw maar kunnen ook van jongere datum zijn. Wanneer slechts enkele paalsporen zichtbaar zijn, is het zelfs moeilijk deze in verband te brengen met een houten kapel of kerkje en moet er rekening gehouden worden met een oudere datering in de metaaltijden of Romeinse periode. Ook de geschreven bronnen bieden weinig informatie. Slechts enkele oorkonden zijn bewaard uit deze vroege periode. De *patronica* van parochiekerken zijn soms wel interessant maar bieden geen garantie voor een vroege kerkstichting van de parochie in kwestie. In de *vitae* van de heiligen uit de regio zijn onrechtstreeks nuttige gegevens te vinden maar zijn vaak vanuit een zeer subjectief standpunt neergeschreven.

De bronnen moeten dus vanuit een zeer kritische houding benaderd worden.

Ondanks de vaak moeilijke interpretatie van het bronnenmateriaal, komt toch ook hier het beeld van een rurale of *peasant*-maatschappij op de voorgrond. Zowel de inrichting van de grafvelden als de symboliek van de bijgaven zijn gericht op de vooroudercultus waarbij de overledene zijn laatste fase van de *rites de passage* doormaakt en de transformatie tot voorouder ondergaat. De vooroudercultus is tevens een belangrijk aspect van de identiteitsvorming van een gemeenschap met heterogene *roots*. Ook de aspecten van acculturatie die zichtbaar zijn in de funeraire rituelen zijn hier de getuigen van. De *peasant*-kenmerken zijn terug te vinden in de egalitaire samenstelling van grafuitzet en in het gemeenschappelijk gebruik van een centrale begraafplaats zoals deze te Broechem-Nierlenders (86). Hoewel sommige graven met een eerder rijke grafuitzet bedeed zijn, zijn

⁷⁹⁷ De Smaele *et al.* 2008.

nergens in het studiegebied graven een elitaire aristocratie te herkennen. Vanaf het einde van de 6de en in de 7de eeuw wijzen zowel de aanleg van grote en diepe kamergraven en de afname van het aantal bijgaven op een breuk die overeenstemt met de waarnemingen op nederzettingniveau. Territoriale bezittingen lijken op de voorgrond te treden wat leidde tot de stichting van nieuwe nederzettingen en de aanleg van kleinere, erf of familie gebonden grafveldjes. De grafuitzet toont dat sommige inwoners rijker waren dan anderen maar toch ontbreken ook hier de kenmerken van een echte aristocratie die zich hiërarchisch onderscheidde van de overige bewoners.

Het feit dat het christianiseringsproces in dit gebied zo traag op gang kwam, is kenmerkend voor een *peasant*-maatschappij die vanwege hun verbinding met bodem en klimaat alle handelingen kaderden in een kosmologische natuurgodsdienst. Men bleef liever vasthouden aan eeuwenoude en vertrouwde rituelen in plaats van een nieuwe godsdienst met onbekende gevolgen te aanvaarden. Wolf erkent dit fenomeen als een typisch kenmerk voor een *peasant*-samenleving⁷⁹⁸. Bovendien is de weerstand van deze rurale – wellicht ongeletterde - bevolking tegen de eerste missionarissen begrijpelijk vermits de indoctrinatie van de nieuwe religie ervaren werd als een gevaar voor de pas verworven identiteit. Talbot meent dat voor de lokale bevolking het christendom gelijkgesteld was aan verdrukking⁷⁹⁹.

Dat het christendom pas vanaf de 8ste eeuw uiteindelijk toch definitief voet aan de grond kreeg in de *pagus Renensis*, is vooral te verklaren door de dwingende acties van de aristocratie in de Frankische kerngebieden met de bedoeling om deze perifere regio te integreren in de seculiere en religieuze machtsnetwerken⁸⁰⁰. De Schelde bood een unieke gelegenheid om de missionarissen (Amandus en Eligius) vanuit de aristocratische bisschopszetels te Reims, Doornik, Terwaan en Kamerijk op pad te sturen richting noorden. Toch moesten deze missionarissen heel wat compromissen sluiten eer de nieuwe godsdienst gehoor kreeg bij deze *peasant-communities*. Vele pre-christelijke elementen en tradities zijn in de christelijke rituelen opgenomen en vaak nog te herkennen in lokale folkloristische tradities. Wat dan precies onder 'bekering' mag verstaan worden, blijft onduidelijk: het verplichte doopsel was één ding, het ten volle begrijpen, aanvaarden en opvolgen van de christelijke dogma's, liturgische praktijken en rituelen was echter een andere kwestie.

Wellicht volgden pas rond het midden van de 8ste eeuw de eerste kerkstichtingen in het studiegebied, hoewel de informatie hierover zeer schaars is. Ondanks de situering van het studiegebied binnen het bisdom Kamerijk, blijkt verder dat de Kamerijkse bisschoppen weinig invloed uitoefenden in deze noordelijk gelegen periferie⁸⁰¹. Evenmin is in de vroege *patrocinia* enige koninklijke invloed zichtbaar (Dionysius/Denijs of Martinus-patroniemen ontbreken

⁷⁹⁸ Wolf 1966, 99 en 104.

⁷⁹⁹ Talbot 1970, 46-47.

⁸⁰⁰ Petts 2011, 19 en 22-23.

⁸⁰¹ Het aantal patroniemen van Luikse bisschoppen (Hubertus en Servatius) binnen het bisdom Kamerijk en het toch niet onaardige aantal Willibrordus-patroniemen binnen de *pagus Renensis*, doen zelfs vermoeden dat zowel de bisschoppen van Utrecht als deze van Luik hun gezag wilden doen gelden in het grensgebied van hun bisdom zodat later de Kamerijkse bisschoppen in de 11de en 12de eeuw een tegenreactie lanceerden door op grote schaal bezittingen te verwerven in datzelfde gebied (De Neef, 2006).

nagenoeg in gans het studiegebied). Uit dit alles blijkt dat de bewoners in dit perifere gebied nauwelijks voeling hadden met de heersende politiek-religieuze machtsstructuren in het Frankische kerngebied van waaruit de christianisering gestuurd werd. Het zou dan ook nog minstens 200 jaar duren vooraleer in deze gewesten het parochiesysteem effectief in werking trad. Het is pas in die periode dat meer oorkonden gewag maken van schenkingen van domeinen aan Kerkelijke instellingen.